

НЎЪМОН РАҲИМЖОНОВ

БАДИИЙ АСАР БИОГРАФИЯСИ

*Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги
томонидан олий ўқув юртларининг
филология йўналиши талабалари учун
ўқув қўлланма сифатида тавсия этилган*

Тошкент
Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси
«Фан» нашриёти
2008

Мазкур ўқув қўлланма ўзбек адабиётшунослик илмида энг кам ўрганилган, эътибордан четда қолиб келаётган сўз санъаткорларининг ижодий лабораториясига, асарларининг ғоявий ният сифатида юзага келиши ва бадий талқин хусусиятларига бағишланган.

XX аср ўзбек адабиётининг ёрқин намоёндаларидан академик-адиб Иззат Султоннинг "Алишер Навоий", "Имон", "Доширмандиннинг ёшлиги", "Кўрмайин босдим тиканни", "Қақнус", "Ойдин кеча асирлигида", "Янги одамлар" сингари асарларининг бадий ғоя тариқасида туғилиши ва ёзилишидек сирли-сеҳрли жараёнлар ҳақида, бадий идрок ва ифода маънолари, эстетик қарашлари хусусида.

Ўқув қўлланма таниқли адабиётшунос олим Нўъмон Раҳимжоновнинг устоз Иззат Султон билан олиб борган кўп йиллик мулоқотлари, суҳбатлари, кузатишлари самарасидир. Унинг ифода шакли ҳам ўзига хос. Ҳикоя биринчи шахс номидан олиб борилади. Академик-адиб ўз эътирофи орқали дил қулфини очади, ижодий дунёси сирларидан воқиф этади.

Ўқув қўлланма олий таълим тизими - университетлар, педагогика институтлари ҳамда академик лицей ва касб-хунар коллежларининг ўқитувчилари, талабалар учун мўлжалланган.

Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг мувофиқлаштирувчи Кенгаши, Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академияси Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институтининг илмий Кенгаши томонидан нашрга тавсия этилган.

Масъул муҳаррир: Бахтиёр Назаров,
ЎзР ФА академиги

Тақризчилар: Умарали Норматов,
филология фанлари доктори, профессор
Абдуғафур Расулов,
филология фанлари доктори, профессор
Қурдош Қаҳрамонов,
филология фанлари номзоди, доцент

ISBN 978-9943-09-539-7

© Нўъмон Раҳимжонов,
© ЎзРФА «Фан» нашриёти,
2008 йил.

МУАЛЛИФДАН

Тақдир шарофати билан 1979 йил 27 октябрь куни Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институтининг Адабиёт назарияси ва адабий танқид тарихи бўлимига катта илмий ходим бўлиб ишга ўтдим. Бўлимга адабиёт назариячиси ва адиб Иззат Султон бошлиқ эди. Пиримқул Қодиров, Маҳмудали Юнусов, Бахтиёр Назаров, Жамол Камол, Ум-мат Тўйчиев, Тўлқин Расулов сингари етакчи олимлар қаторида Сувон Мелиев, Акиф Бағиров, Мирзааҳмад Олимов каби истеъдодли ёшлар илм сўқмоқларидан дадил кириб келаётган йиллар.

Мен Иззат Султон раҳбарлик қилган шу бўлим йиғилишларидаги жўшқин, қайндқ суҳбатларда, баҳс-мунозаралар, муҳокамалар қозонида қайнадим. Адабий асар, бадиий ижод фалсафаси, адабий жараён психологияси, бадиий сўз сеҳри-санъати, ижодкор шахси феномени хусусидаги бу суҳбатлар биз учун ибрат мактаби бўлиб қолди.

Ойда икки марта бўлим йиғилишлари бўлиб туради. Бирон-бир диссертация ёки бўлим ходимлари ёзаётган китоб муҳокама қилинади. Икки жилдлик "Адабиёт назарияси", "Ўзбек адабий танқидчилиги тарихи", "Адабий турлар ва жанрлар" номли коллектив тадқиқотлар қўлёзмасининг муҳокамаси, очиғини айтганда "ёқа йиртгүвдек" баҳслар, "ёқалашгүдек" фикрий тортишувлар билан ўтади.

Иззат Султон ана шу йиғилишларда ҳамийша янги-янги фикрларни илгари суради. Унинг теша тегмаган, тахи бузилмаган теран қараишлари, кузатишлари, талқинлари бизда илмга ҳавас ва ҳайрат уйғотади. Ўша кезлардаёқ Иззат Султон билан кечган суҳбатларни кундалик дафтаримга ёзиб қўя бошладим.

Кейинчалик, тақдир мени Иззат Султонга янада яқинлаштирди. Бевосита бирга, ҳамкорликда ишлашни насиб этди. 1993 йил сентябридан 1995 йил декабригача шу институт ҳузуридаги ихтисослашган докторлик илмий кенгаишда Иззат Султон кенгаишнинг раиси, мен - илмий

котиб эдим. Докторлик ва номзодлик диссертацияларини ўқиш, ҳужжатларни тайёрлаш, ҳимояни ўтказиш билан боғлиқ қанчадан-қанча юмушларни ҳамкорликда, ҳамфикрликда ўтказдик.

Мазкур тадқиқот ана шу ҳузурбахш ҳамкорлик хотираларидан бир нишона. Улар адиб ва олим Иззат Султоннинг бадиий адабиёт, санъат, адабиёт илмига доир адабий-эстетик ҳамда маърифий қарашларини маълум даражада мужассамлаштиради; энг муҳими, устоз шахсияти, асарларининг яратилиш тарихи, муҳит ва давр таманнолари, ижодий жараён психологиясини очишга ҳаркат қилинади. Айрим асарлари ғоясининг куртак сифатида туғилишидан бошлаб, тугал бир шаклга кириши, ёзилиш жараёнида кўнгилда кечган турфа ўзгаришлар, бир сўз билан айтганда, бадиий ниятнинг таржимаи ҳолини ўрганиш, уларнинг табиатини кўрсатишга алоҳида эътибор берилади.

Зеро, адабиёт назариётчиси, адиб, драматург, публицист, театришунос сифатида элга машҳур Иззат Султон шахсияти ҳамда ижод оламини билиш, уларни юзага келтирган омиллар билан танишиш ўқувчиларда ҳамisha катта қизиқиш уйғотади. Негаки, ижодкор шахсияти ва истеъдод қирралари, асар ва шахс муносабатлари, бадиий ғоя уруғининг кўнгилга тушиши, куртак туғиши, ниш уриб, барг ёзиши, барқ уриб гуллаши - ўзи бир гўзал ва жозибали жараёндир. Илмда ижодкор лабораторияси деб аталувчи бу сеҳрли олам адабиётшунослигимизда кам ўрганилган. У мутахассисларни ҳам, кенг китобхонлар оммасини ҳам доимо қизиқтириб келади.

МУҚАДДИМА

"Шуниси қизиқки, қариган маҳалинг энг мароқли ижодий режалар келаверар экан, энг қуюқ фикрлар буткул зикрингни банд этаркан, энг гўзал ғоялар майдонга келар экан. Ва улар ёзувчини безовта қилавераркан.

Биз киночилар таъбири билан айтганда, "уходяшая натура" (ўтиб кетаётган ҳодисаларимиз). Шунинг учун айтадиган гапни айтиб қолишга шошилиш керак. Ўйлайманки, менга ўхшаган - ҳам инқилобни кўрган (етти яшар эдим), ҳам шўро даврини бошдан кечирган, ҳам мустақиллик даври воқеаларига гувоҳ бўлган кишининг ҳаётий тажрибалари келажак авлодга сабоқ бўлса керак. Хотираларим у даврларни тўлиқ, беками-кўст акс эттиради, дея айта олмайман. Лекин чексиз уммонда офтоб акс этганидек, бир томчи сувда ҳам куёш аксини кўра-миз. Ўзимни бир томчи сувдек ҳис қилиб, ўтмиш ҳақидаги мулоҳазаларимни ёзиб қолдиришга ҳаракат қила-япман. Бу фикрларнинг яхши бир хусусияти шундан иборатки, улар бошдан кечирилган мушоҳадалардир. Киши деҳқон ёки ишчими, муаллим ёки косибми, адиб ёки сиёсий арбобми – унинг ўзи яшаб ўтган ҳаёт сўқмоқлари – даври ҳақидаги ўй-фикрлари ҳамиша қизиқиш уйғотади. Шахс тақдирида даврнинг асосий хусусиятлари сақланади".

Ушбу мулоҳазалар адиб билан шахсий суҳбатларимиз чоғида айтилган эди.

Академик-адиб Иззат Султон тўқсонни қоралаб, юз билан юзлашишга чоғланди. Ўн кам юз. Айтишга осон. Шундай табаррук ёшга етишнинг ўзи бўладими. Муҳими, салмоқли ижодий ҳамда ҳаётий тажрибалар ортингда қолса, босган изларинг бенаф ва бесамар кечмаганлигини тасдиқлаб, қўлида чечаклар билан алқаса. "Алишер Навоий", "Имон", "Номаълум киши", "Кўрмайин босдим тиканни", "Донишманднинг ёшлиги", "Қақнус", "Янги одамлар", "Ойдин кеча асирлигида", "Истеҳком" сингари драмалар, "Навоийнинг қалб дафтари", "Адабиёт назарияси", "Драма – адабий тур сифатида" каби

фундаментал тадқиқотлар, "Буюк Алишер", "Шоир қалби", "Фидойи" мисолидаги кино асарлари, 500 га яқин илмий-назарий мақолалар, ўзбек адабиёти тарихи ва назариясига оид ўндан зиёд монографиялар, коллектив тадқиқотлар... Сонда ҳам, сифатда ҳам бор асарлар. Улар Иззат Султон номини Ойбек, Фафур Фулом, Абдулла Қаҳҳор, Мақсуд Шайхзода, Миртемир, Зулфия, Асқад Мухтор сингари кўркам ва файзли силсила қаторига кўшади. Бу эса XX аср ўзбек адабиётининг забардаст намоёндалари қаторидан ўзига муносиб жой олиш демакдир.

1990 йиллар бошида "Литературная газета" саҳифаларида Брейгелнинг машҳур бир сурати эълон қилинган эди. Унда тўп-тўп басир оломон акс этган. Хусусан, йўқликдан чиқиб, номаълум йўқлик сари талмовсираб, довдираб, гарангсиб бораётган, икки кўзи басир ва нимадан ийманганча мийиғида жилмайиб, кулимсираб кетаётган одамлар тўдаси ифодаланган эди. Бир-бирларининг қўлларидан тутмоқчи булишади-ю, лекин етишолмайди. Кимдир қоқилиб, йиқилаётиб, кимнингдир чимчилогидан ёхуд бошмалдоғидан тутиб қолишга улгуради. Одамларда кўрқув ва таҳлика. Қаёқдан келиб, қаёқларга кетишаяпти? Юз қиёфасидан ҳеч нарсани англаб бўлмайди. Ифода мавҳум. Гала-гала, уймалашган оломоннинг боши ҳам, охири ҳам кўринмайди. Энг муҳими, йиқилган, қоқилган, мийишган, умбалоқ ошиб, мункиб кетаётган одамларнинг лабида ним табассум. У истехзоми, мамнунликми, ёхуд қаноатми, ўтган умрдан норозиликми ёки шукроналикми? Аччиқ алам, интиҳосиз нафрат бўрони юраклардан отилиб чиқаётганда чехраларга шунақа ним кулгу бўлиб кўчади. У Йўқликнинг Борликка айланишими ёки Борликдан Йўқликларнинг вужудга келишими?

Оломон — рамз. Шўро даври одамлари қисматига бир ишора. Кимда ким коммунизмнинг гул боғларида, коммунистик жаннатда яшаш учун сафлардан ортда қолса, қоқилиб йиқилса ёки ташналиқдан сувсаб четга чиқса, уларни отиб, янчиб, йўқотиб кетилаверди. Етмиш йиллик ҳаёт коммунистик "жаннат"га йўналган марш садолари остида кечди. Майиб-мажруҳлар, касал-ногирон-

лар, ожиз-нотавонлар ҳамон оёқлар остида узала тушиб, чалқанча ётибди. Тик турганларнинг ҳам, йиқилганларнинг ҳам мийиғида ним татир кулгу. Бу — ҳар кимнинг ўзича ҳақ эканлигининг шингил тасдиғими? Ахир, аввал ҳам, ҳозир ҳам, бундан кейин ҳам ўзини мутлақо ҳақ деб билганлар озмунча, дейсизми? Ахир, ҳар жиҳатдан ўзини мукамал деб кўкрак керганлар камми? Ахир, ҳаммамиз ҳар маҳал ўзимизни адолатпарвар, гуманист, олийжаноб, ақлда етук, деб биламиз-ку! Ахир, ҳеч ким ўзини нодон, ақли ноқис деб билмайди-ку! Русларнинг бир мақолида таъкидлангандек, ҳамма ўз ақли расолигидан рози-ю, ҳамёнидан норози, холос.

Барча мафкуралар инсониятни бахтли-саодатли этишга, шўр пешонасида чечаклар ундиришга, аччиқ кунларини новвот чойларга айлантиришга, асалдек ширин қилишга қаратилган моҳияти билан гўзал, олийжаноб. Ва лекин, коммунистик идеология хомхаёлларга, пуч-ҳавойи идеалларга асосланганлиги боисидан барҳам топди, таназзулга юз тутди. Бунинг орасида қатағонлар, сургунлар, қирғинлар. Ушбу мафкуранинг гоյлари тантанаси ўзи, аслида, жаллодмиди? Нега йўқса миллион-миллион фуқароларнинг ёстиғини қуритди? Болани отага, акани укага ёв қилиб қўйди; уларнинг олишуви алангасида исиниб келди. Ана шундай иккиюзламачи жамиятда яшаш учун одам ўзидан кечиши, яна ушбу жараёнда ўзлигидан тонмаслиги, ўзлигини унутмаслиги ҳам лозим эди. Айниқса, ижодкор одам учун бу нарса бир неча ҳисса масъулият юклайди. Хусусан, Чўлпон, Фитрат, Абдулла Қодирий, Ойбек, Мухтор Авезов, Чингиз Айтматов, Мақсуд Шайхзода, Миртемир, Ўлжас Сулаймон, Абдулла Ориф, Рауф Парфи ва ҳ.к. ва х.к. Сўз санъаткорларининг ҳаёти ва ижодий фаолияти том маънода фидоийликнинг буюк намунаси дегинг келади. Негаки, чинакам сўз санъати дурдоналари, кўркам бадиият ёнида мафкуралашган адабиёт вужудга келди. Замонасозлик, коммунистик мафкурага ялтоқи маддоҳлик ва югурдаклик унинг асосий хусусиятлари эди.

1998 йил 25 феврал куни адабиётшунос Тўхта Бобо-

евнинг "Олий ўқув юртларида ўзбек шеърини поэтикаси асосларини ўрганиш" мавзuida педагогика фанлари доктори илмий даражасини олиш учун диссертацияси ҳимояси бўлди. Расмий оппонентлар чиқишларидан кейин норасмий оппонентларга ҳамда илмий кенгаш аъзоларидан истаганларга сўз берилди. Ўзбекистон Республикаси ФАнинг ҳақиқий аъзоси Матёқуб Қўшжонов куйидаги мазмунда гапирди:

— Кеча "Би-би-си" радиостанциясидан тун соат ўнларда бериладиган ўзбекча эшиттиришида бир гап айтилди. Октябрь тўнтаришининг бир фазилати ҳам бор эди: у бутун мамлакатни саводхон қилди. Россия халқи ҳам, Шарқ халқлари ҳам етарли даражада саводхон эмас эди. Давлат ағдарилишининг бирдан-бир фазилати шунда бўлди, дейилди. Мен бу фикрга қўшиламан. Етмиш йил ичидаги барча ишларни инкор қилавериш керак эмас. Биз етмиш йил бадалида эришган натижаларимиздан биттаси — илм-фанда анча илгариларик. Ёқланаётган диссертациялар, баҳс-мунозаралар савияси Фарбдаги илмдан асло кам эмас, деб биламан.

Сўнг илмий кенгаш раиси, академик-адиб Иззат Султон сўзга чиқиб, шундай деганди: "Диссертацияга тўхташдан олдин кеча "Би-би-си" радиостанцияси орқали берилган эшиттиришга муносабатимни билдирмоқчиман. Унда Октябрь инқилобининг бирдан-бир аҳамияти халқни саводхон қилганида, дейилди. Мен унга қўшимча қилиб: агар Октябрь революцияси бўлмасдан мухторият йўли — Беҳбудий айтган йўл билан борсак, муваффақиятимиз бундан кам бўлмас эди, деган бўлур эдим. Бунинг устига Фитрат, Чўлпон ва бошқа буюк одамларимиз ҳам биз билан бирга бўларди. Шу фарқни доимо эсда тутишимиз керак. Беҳбудий берган васиятномасида айтади: "ўқинглар, ўқинглар, ўқинглар". Тарихнинг англаб бўлмас ҳийласими, Беҳбудий айтган ва амалга оширмақчи бўлган гапни шўро воқелиги юзага чиқарди; Октябрь инқилоби эса унинг ўзини қурбон қилди.

Ҳозир бир нарса эсимга тушди: бундан йигирма йилча бурун, шоир Ҳабибий билан Самарқандга қандайдир бир тадбир ўтказгани бордик. Машинада бирга кетдик,

Польшадан келган ёш ёзувчи ҳам бор. Домла Ҳабибийни у кишига таништирдим. Польшалик адиб: ҳаммангиз шоир экансизлар, деди. Ичингизда шеър ёзмаган, шоир бўлмаган одам йўқ ҳисоби экан. Шунинг учун Польшага борганда "Шоирлар юрти" деб китоб чиқараман". Шарқ шеърый маданиятидан у шунчалик ларзага келган экан. Шунда, домла Ҳабибий чиройли бир лутф айтганди:

— Совет даврида шеърятни халққа яқинлаштириш учун поэзиянинг савиясини туширдик. Эндиликда халқимизни поэзиямиз савиясига кўтаришимиз лозим, — деди. — Бу борада арузни, классик адабиётимиз хусусиятларини ўрганиш катта аҳамиятга эга. Олдимизда катта вазифалар турибди. Халқимиз онги-савиясини буюк меросимиз даражасига кўтаришимиз керак..."

Нафақат шеърятни, умуман, XX аср адиблари ижодини, асарларини, дунёқарашидаги ўзгариш ва эврилишларни, ҳукмрон коммунистик мафкурага мослашишлар билан боғлиқликда ўрганишдек масъул вазифа ҳам бор. Яна: шўро даври ўзбек адабиётида, тун оғушида тонглар тугилганидек, замонасоз адабиёт билан боқий санъат асарлари ҳам ёнма-ён яшаб келганлигини, адабий жараённинг ўзига хос бетакрор хусусиятларини ўрганиш, бунинг қонуниятларини очиш вазифалари ҳам бор.

Иззат Султон ижоди ҳам ана шу эврилишлар жараёнида кечди. Хусусан, дунёқарашдаги замонасозлик билан баробар гўзал санъат асарларининг яратилиши сабабларини кузатиш адабиётшунослар олдидаги муҳим вазифалардан биридир. Иззат Султон эстетикасида реализм концепциясини ўрганиш алоҳида диққат-эътиборга муносиб. Алишер Навоий ижоди ва мумтоз адабиётимиз фалсафаси И.Султон талқинида, адиб ва олим назарий тафаккуридаги умуммуштарак хусусиятлар, бадиий-эстетик принциплар, тарихий меросни илмий ва бадиий ўзлаштириш ҳамда ўрганиш тамойиллари, И.Султон ва ўзбек киноси, ўзбек театр маданияти, хусусан, И.Султон ижодида кино назарияси, театр назарияси ва драма назариясининг муштарак ҳамда хос хусусиятлари сингари бир қанча масалалар ўз тадқиқотчиларини кутаяпти.

Мазкур тадқиқотда қуйидаги бир-бири билан боқлиқ масалаларни ойдинлаштириш асосий муддаоимиз бўлди. Ижодий ниятнинг бадиий ғояга айланиши ҳамда унинг бадиий талқини қирралари – санъаткорнинг ижодий лабораториясини ўрганишга кўпроқ эътибор берилди. Яъни, ижод – бу муттасил ҳаракатдаги гўзаллик туйғуси эканлиги, кечинманинг сержило ва турфа маъноларини ўқишга, уқишга ҳаракат қилинди. Ҳаётдаги аниқ ҳодисаларнинг эстетик тажассуми, яъни воқеликнинг муайян бадиий образларда мужассамлаштирилиши масаласига ҳам эътибор берилди.

Бу ўринда, гап, турли хил ижодий жараён босқичларини яхлит бир ҳодиса сифатида кўриш ва ўрганиш устида кетаяпти. Ана шу изланишларнинг эстетик табиатини илғаш ва акс эттириш яхлит бир ижодий ниятнинг турли босқичларда турфа бадиий-эстетик маъно касб этиш ҳолатларини суратлантиришдан иборат.

Ваҳоланки, нафақат И.Султон ижоди мисолида, балки умуман, XX аср ўзбек адибларининг бадиий изланишлари асосида ҳаётни, воқеликни эстетик ўзлаштириш спецификаси билан боғлиқ равишда зуҳур топадиган образли тафаккур типлари, ижтимоий-фалсафий, бадиий тафаккур кўринишлари, юз йил бадалидаги такомил, эволюцияси, турғунлик ҳолатлари адабиётшунослик эътиборидан четда қолиб келяпти. Ваҳоланки, адабий матн нафақат яхлит бадиий бутунлик, шу билан баробар, асарнинг юзага келиш тарихини кўз-кўз этувчи гўзаллик ҳодисаси ҳамдир. Унга тор ва биқиқ бир нарса сифатида, санъаткор деб аталмиш инжиқ кимсанинг хархашалари тариқасида қарамаслик лозим. У ижодкор туйғулари ва дунёқарашининг маълум шаклга кирган кўринишидир.

Драматург учун ижодий жараённинг яна бир нозик жиҳати бор. Хусусан, драманинг ўқувчи-китобхон томонидан қай тариқа идрок этилишидан ташқари, яна сахна талқинлари, тамошабин муносабати сингари муштарак жиҳатларни эътибордан соқит қилиб бўлмайди. Кўринадики, ушбу омилларни уйғунликда ўрганиш дра-

матург дунёсига кириш учун, бадиий маҳоратининг ўзига хос хусусиятларини билиш учун очқич вазифасини ўтайди. Драмага хос образли тафаккурнинг китобхон ва тамошабин томонидан қай йўсинда идрок этилиши санъаткор маҳоратини белгилашда муҳим ўрин тутати. Китобхон-актёр-режиссёр ва тамошабин — уч омилнинг тасаввури ва баҳси орқали яхлитлик касб этган таассурот драманинг бадиий-эстетик савиясини ҳам, драматург маҳоратини ҳам кўрсатувчи кўзгу дейиш мумкин.

Санъаткор асарларининг яратилиши тарихи, бадиий ғояларнинг таржимаи холи ким учун ва нимага керак? Шуларсиз адабий ҳаётнинг кунини ўтмай қоладими? Адабий жараённинг хос хусусиятларини, адабий асарнинг "туғилиш" қонуниятларини билмаса одамнинг бирон жойи камайиб қоладими? Ёхуд, билди ҳам дейлик, ақли-тафаккури ошиб-тошиб, уммонлардек мил-мил бўлиб кетадими? Умуман, бадиий ижод психологияси, дегани бу — адабий асарнинг юзага келиши билан боғлиқ икирчикирларми? Ва умуман, "ижодий тарих", дегани — бу бадиий ижодда айтмаса ҳам бўлаверадиган майда-чуйда нарсаларми?

Йўқ, асло. Бадиий ижодда майда-чуйда гаплар бўлмайди. Бадиий ғоялар психологияси — у ёки бу асарнинг туғилиш жараёнини ўрганиш нафақат санъаткорнинг фикрлаш тарзини, шунингдек, муайян даврдаги онги ва дунёқараши билан узвий алоқадорликда намоён бўлган образли тафаккур маданиятини ҳам ойдинлаштириш демакдир. Аҳамиятсиздек, кўримсиздек кўринган у ёки бу деталнинг санъаткор онги, нигоҳи, назари туфайли ёмби ёқут мисоли ловуллаб кетиш жараёнларини кузатиш завқ-сурур бағишлайди. Зеро, Иззат Султон поэтикасида шундай бадиий воситалар борки, улар митти, жузбийдек туюлиши мумкин. Лекин адабий матндаги уларнинг бадиий самараси жиддий, юракларни ларзага солиб юборди.

Иззат Султон драмаларидаги бадиий воситалар камтар, камсуқум, самимий. Байроқ кўтариб чиқиб, дарров

кўзга ташланавермайди. Улар маънавий-интеллектуал тай-ёргарлиги бор китобхон ва тамошабинга, тадқиқотчига кўнглини дарров очади. Иқболига пешвоз отилади. Бунинг боиси, битта. У ҳам бўлса, мазкур ижод тарихининг илдизлари ҳаёт чашмаларидан сув ичишида, воқелик бағрига яширинганлигида. Ёзувчи қўлига қалам тутқазган, илҳомлантирган, кўнглига яширинган у ёки бу ниятнинг бадиий ғояга айланишига туртки берган фактлар, ҳолатлар, воқеа-ҳодисалар ана шу булоқлардан баҳра олади.

Адибни асар ёзишга даъват этган факт-маълумотлар, воқеа-ҳодисалар драмаларга кўчиб ўтгач, оддийлигича қолмайди. Улар жонланади. Муайян образлар, гоёвий йўналишлар, деталлар оғушида — санъатдаги янгиланган ва катталанган бадиий ҳаётини бошлайди.

И.Султон ижодий лабораториясига дахлдор мазкур масалалар ҳам тадқиқотчилар эътиборидан четда қолиб келаётган эди. Реал ҳаёт билан бадиий ҳаёт ўртасидаги қиёс, улардаги табиийлик ҳамда ғайритабиийлик, тамошабин ва ўқувчини унчалик ишонтирмайдиган жиҳатлар ва аксинча, ишонтириш, ҳайратга солиш хусусиятларига кўра кўнгиллари забт этган бадиият сеҳри бизни И.Султон поэтикасини ўрганиш сари йўналтиради.

Агар эътибор берсак, адибни наинки асар ёзишга даъват этган фактлар, воқеа-ҳодисалар, балки, уларнинг эстетик жиҳатлари, маърифий ва тарбиявий томонлари И.Султонни драматург сифатида кўпроқ қизиқтиради. Шу маънода, адиб асарларидаги "муаллиф тилидан" ёки "қаҳрамон тилидан" олиб бориладиган бадиий ҳикоя шакллари ҳам катта қизиқиш уйғотади.

Шулардан келиб чиқиб адиб поэтикасини ижодий устахона сирларини кузатиш, ўрганиш орқали очиш ва шу тариқа бадиий маҳоратини ёритиш бош муддаомиздир. Лекин, адибнинг юз йиллик умри бадалидаги ижодий изланишларини бадиий ғоялар психологияси нуқтаи назаридан тўла-тўқис ўргандик, дейиш қийин. Чунки у бир эмас, кўплаб тадқиқотчилар томонидан уддаланадиган ишдир. Мазкур тадқиқот ана шу йўналишдаги дастлабки ҳаракатлардан биридир.

ИЖОДКОР ШАХСИ.

БОЛАЛИК БОҒЛАРИДАН ТАҚДИР СЎҚМОҚЛАРИГА...

Иzzат Султон нима сабабдан ҳикоя, қисса, роман ёзмаганига ҳайрон қоламан. Боиси мунчалик қизиқарли ва мароқли ҳикоячи камдан-кам бўлади. Ҳикоягўйликдаги моҳирлиги кишини лол қолдиради. Бошидан кечирганларни ҳар ким ҳам эпақалаштириб сўзлаб бериши қийин. И.Султон эса болалик йиллари — XX аср тонгида кечган воқеа-ҳодисаларни эслайдими, ёки аср адоғидаги кечмишларними — барча-барчасига доир кўримли ва сезимли деталлар, факт-маълумотлар, тафсилотлар ўзининг тиниқлиги билан хотираларга ўзгача кўрк ва файз бағишлайди. Уларда тарихан аниқлик ва конкретлик балқиб туради.

Иzzат Султон болалик хотираларини шундай ҳикоя қилади: — Халқимизда, бола бошидан, сой — тошидан, деган ибратли гап бор-ку. Ижодга болаликнинг, ёшликнинг таъсири катта бўлади. Фақат дунёқарашингиз эмас, ижоднинг тамойилларига ҳам таъсири кучли. Умуман, ёзувчилик ҳақида гап кетгудек бўлса, "всё от детство", "ҳаммаси болаликдан бошланади", деган ҳикматли бир ибора бор. Шунинг учун Ўш шаҳридаги болалар уйига (у пайтлар "етимхона" дейиларди) келгунига қадар бошдан кечган йиллар ҳақида гапирадиган бўлсам, ота-онам, ака-укалар, сингил, болалик дамларим — ҳаммаси бирма-бир кўз олдимдан ўтади.

Устоз Иzzат Султон ҳикояси тўлқинли тус ола бошлайди. Ахир, тўқсон йил олдин кечган воқеа-ҳодисаларни эшлаш, уларни кўз ўнгимизда жонлантириш учун фавқулодда, ингичка хотира эгаси бўлиш лозим. Адиб, ана шундай тансиқ истеъдод эгаси эди.

Гапни бобоси Султон бувадан, ўша пайтлар ибораси билан айтганда, Сартой Султондан бошлашга тўғри келади. Оқ сариқдан келганлиги боисми ёки рус тилини яхши билганлиги учунми, уни "Султон сариқ" ёки "Сартой Султон" ҳам дейишарди. Бобоси, асли туркистон-

лик, зиёли оиладан бўлган. Лекин чорвадорлик билан шуғулланган. Ўзи йилқи боқмаган бўлса-да, пода тутган, йилқи сотиб, тирикчиликни шу тариқа юргизган. Султон буванинг чорвадорлиги шу маънода.

Чор Россияси Туркистон ўлкасини босиб олган маҳалда бу киши анча идрокли бўлса керакки, бир юмушнинг этагидан тутган. Яъни, рус аскарлари Хитой чегарасига етгунча орқасидан пода ҳайдаб бориб, чор кўшинларини гўшт билан таъминлаган. Чор Армияси Хитой худудларига етгунча, ўн икки йил ўтган. Йўлида учраган ўлкаларни забт этиб, халқини истило қилиб бораверган. Султон сариқ ўзи саводли эмасми, ўн икки йил чор кўшинига дастёрлик давомида рус тилини яхши ўрганиб олади. Сўнг, оиласи билан орқага қайтиб, Ўшда муқим яшай бошлайди. Ўш ҳокимига мирзо-тилмочлик қилади. Буйруқларни рус тилидан ўзбек тилига таржима қилади. Аризами, шикоятми, ўзбек тилидан рус тилига ўгиради. Келажакни англабми, рус маданиятини ҳурмат қилганиданми, набираси Раҳматиллани отаси Отахоннинг норозилигига қарамай рус-тузем мактабига ўқишга беради.

— Бу мактабни ўзим кўрганман, — дейди Иззат Султон. — Эски шаҳарнинг қоқ ўртасида жойлашган эди. Ҳам руслар, ҳам ўзбеклар кўшилиб ўқирди. Овқатини ҳам еганман.

Акам Раҳматилла шу мактабда таҳсил олди. Отам Отахон бувамнинг раъйини қайтара олмагану, лекин боласидан кечиб юборганди. Бобо йўриғига тушгани учун отам Раҳматилла акам билан гаплашмас эди. Акам ўқишдан келган пайтларда отам уни кўрмай дебми, терс ўгирилиб, уйдан чиқиб кетарди. Отам жудаям тақводор одам эди. Шунинг учун боласининг рус-тузем мактабида таҳсил олишини маъқул кўрмаган.

Иззат Султон катта оилада ўсиб, улғайди. Онаси ўнта фарзанд кўрса-да, эрта вафот этади. Тўнғичи — Раҳматилла, кейин Ҳабибулла, Файзулла, улардан кейин Иззатилла ва кенжаси Саодат. Нобуд бўлган норасидаларнинг кўпи тутқаноқ касали билан кетган.

— Энди, ҳозир билсам, — дейди Иззат Султон, — биз ўзбекларда ғалати бир ёмон одат бўлган. Боласини тутқаноқ тутса "дод" солган. Дод-вой болани бадтар қилган. Қудратилла акамнинг шу касалликдан ўлганини яхши биламан.

Шундай қилиб, оилада беш бола эдик. Катта акам Раҳматилла Ўшдаги рус-тузем мактабини битириб келиб, шўро даврида ҳозирги Амир Темур хиёбони чеккасидаги ўзбек билим юртида ўқишни давом эттирди.

Мен 1911 йили 29 июнда туғилганман. Отамнинг кундалик дафтарига шундай ёзиб қўйилган экан. Очарчилик йиллари сал-пал эсимда бор. Ўшанда одамлар кўкат еб, шишиб кетишгани, ўлганларини элас-элас эслайман. Бизнинг оиламизга ҳам ана шу фожеалар кўланкаси тушди. 1920 йили дадам ўлди. Ундан сал олдин бобомиз оламдан ўтди. Онамиз бир этак бола билан якка қолди. Шундан кейин у бошқа оила қилмади. Ёш боши билан ёлғиз ўтди.

Отам оламдан ўтганда ойим Баҳрихон 26-27 ёшларда эди. 1965 йили вафот этди. Отамдан кейин 45 йил яшади. Ҳаммамизни оёққа қўйди.

Етим қолганимиздан кейин бошимизга не-не кунлар тушмади. Мирзонинг фарзандлари бўлганимиз учун анчагина бой эдик. Иккита уйимиз бўларди. Бири — кичик. Иккинчиси -данғиллама катта ҳовли. Кичиги — камбағаллигимизда қурилган; дабдабалиси бойлик маҳалимиздаги уй. Булар, ҳаммаси, бобомиз хисобига бўлса керак. Отам Отахон тикувчи-машиначи эди. Кийим тикарди. Асосан, у пайтда рум ёқали энгил-бош тикиларди. Жавоҳарлал Неру Тошкентга келганда кўрдик, ҳиндларда ҳали ҳам бор экан. Зиёлилар, асосан, ана шундай рум ёқали кўйлақлар кийишарди. Растада кийим сотадиган жойимиз бўларди. Тирикчилигимиз шу билан эди.

Аслида қайғу-ғам ҳам қўшалоқ юраркан. Аввал бобоси Султон сариқ, кейин отаси кетма-кет катта оилани ташлаб кетишди. Отаси Отахон оғир касал бўлиб ётган кезлари катта иморатни маҳалладаги бойга ижарага сотишади. У маҳалда ижарага сотиш деган гаплар бўларди.

Олган одам фалон маҳалгача уйдан фойдаланиб, яшаб туради. Эгаси пулини топиб тўлагач, яна қайтариб бери-ларди. Отаси Отахон ўлгандан кейин онаси Баҳрихон ўзини ўтга-чўгга уриб, қариндош-уруғлардан пул йиғиб келади. Уйни қайтариб олиш учун пул жамлайди. Имо-ратни ижарага нархлаб берилган пайтда савдонинг те-пасида турган гувоҳлар "бунақа гап бўлмаган эди", деб расволик қилишади. Буйнига олишмайди. Бойнинг ёғлиқ муомаласига сотилган бўлса керак-да. Ойиси Баҳрихон билан бир этак бола "дод, уй-жойдан ажралдик", дея қовжираб, қоврилиб қолаверади. Бир этак боланинг чир-қиллашига кулоқ тутмайди.

— Болалик хаёлимда қолган биринчи адолатсизлик шундан иборат эди,-дея эслайди устоз Иззат Султон.- Менга жудаям қаттиқ таъсир қилди. Уйимиз вақтинча ижарага сотилганлигини билардим. Ўртада турган воси-тачи-гувоҳлар тан олишмади, "бунақа гапдан хабаримиз йўқ, бу тахлит келишилмаган эди", деб тониб туриб олишди.

Бизнинг уруғимизда, ўша Султон сариқнинг яна бир ўғлидан бўлган Нусратилла тоғам мингбоши эди. Минг-боши дегани шуки, шаҳар тўртга бўлинган бўлса, қарин-дошимиз ана шу — шаҳарнинг бир қисмига мелиса бош-лиғидек бир гап эди. Совет даврида мингбоши вазифаси милиция бошлиғи, деб аталадиган бўлди. У киши бос-мачиларга қарши курашда советларга хизмат қилиб, ўтиб кетди. Ҳатто шу уруғимиз аралашса ҳам масалани ҳал этолмади. "Бошида йўқ эдингиз, сиз билмайсиз; четда жим туратуригиз", дея суриб қўйишди. Бу йўқотиш, бош-панадан ажралиш оиламиз учун катта зарба бўлди.

Дарҳақиқат, бўш қоп тик турмайди, жўжабирдай жон. Бедодликдан аччиқ қайғурса-да, кимга ҳам додини айт-син. Иззатилланинг онаси Баҳрихон ая новвойчилик қила бошлади. Ҳар куни қучоқ-қучоқ нон ёпиб беради. Фай-зулла билан Иззатилла саватга солиб бозорга физиллай-ди. Элакдан ўтган уннинг нонини бозорга элтиб сотади-ган, кепагини эса ўзлари ейдиган бўлишди. Баъзан бир бурда-ярим бурда нондан ҳам татиб қолишарди-ю, ле-

кин, асосан, кепакни каппалашарди. Оила шундай бир ночор аҳволга тушиб қолди.

Ана шу оғир кунларнинг бирида Иззатилла бозорда нон сотиб юрган кезлар. Бозор биқинида почтахона бўларди. Отасининг дўсти ана шу почта мудирини эди. Зиёли бир киши. Ўша куни рўпарасидан чиқиб қолди. "Сен, Отaxonнинг ўғли Иззатилла бўласан-а", — деб сўраб қолди у. "Ҳа", деди. "Сени ҳукумат уйига — болалар уйига олиб бораман. Шунга кўнасанми", деди. "Ойимдан сўранг, улар билади".

— Ойинг билан шу ҳақда гаплашган эдим. Унайди, эътирози йўқ. Ҳаммаси ўзинга боғлиқ, — деди у. — Майли, бормасанг-бормассан. У жойда қолмасанг-қолмасан. Ўзинг олдин бир бориб кўрчи, — деди у охири.

Иззатилла билан иккови бошлашиб кетишди. Боғга қараб йўл олишди. Бу шаҳар ҳокимининг боғида ташкил этилган болалар уйи — етимхона эди. Ҳар хил ёшдаги болалар йиғилган. Оддий етимлар ҳам бор, оталари босмачиларга қарши курашда қурбон бўлган, чорасизликдан онаси адоийи-тамом бўлган фирт етимлар ҳам бор. Юздан ортиқ болалар йиғилган эди.

— Борсам, жуда қиёмат, — деб эслайди устоз Иззат Султон ўша йилларни хотирлаб. — Оппоқ кийимлар, юмшоқ кроватлар, оппоқ чойшабга ўралган одиёл кўрпалар, чинни-мокдек ярақлаган хоналар, иссиқ овқат. Кечгача шу ерда бўлдим. Кечқурун, энди кетамизми деганимда, у киши: сен шу ерда ўтиратур, ўзим эртага ойингни олиб келаман, деди. Эртасига ойим келди. Кўриб хурсанд бўлди. У пайтда, ҳукумат боласи бўлганларга "чўчқа гўшти едиради", "Худо йўқ дегин, деб остонада қасам ичиради" қабилидаги узунқулоқ гаплар юрарди. Маълум бўлдики, бу гапларнинг ҳаммаси пуч, таги йўқ экан. Кейин ойим бечора эрталабдан кечгача мен билан бирга бўлди. Қош қорайгач, кўзи тўла жиққа ёш билан ортига қарай-қарай мени қолдириб кетди.

Шу-шу ҳукумат ихтиёрига ўтдим, болалар уйида тарбияланиб қолдим. Октябрь тўнтаришидан кейин босмачиларга қарши уруш бошланиб кетди. Ҳамма ёқда очар-

чилик, етим-есирлар гиж-гиж, кўча-кўйда кетатуриб, ўлиб қоладиганлар ҳам кўп.

Болалик йилларим билан боғлиқ хотиралардан яна бири — бу шўролар кўча-кўчадан деҳқонларнинг отини тутиб олишарди. Яъни, зўрлаб тортиб олишган кезлар, "конфискация" деган гап чиқаришди.

Болалиқдан яна эсимда қолганлари шуки, қаҳатчилик, қимматчилик авжга чиқди. У пайтда ҳали отам ўлмаган кезлар. Кўчадан нуқул сўкиниб, тутоқиб, жиғибийрон алпозда кириб келарди. "Одамлардан инсоф қочди. Қассобдан гўшт олсанг "даранг" этказиб торози палласига қаттиқ ташлайди, посонгини боссин, деб. Бунинг охири ёмон бўлади-да", дея бошини чайқатарди. "Бойдан инсоф кетса, юрт хароб бўлади", дейишарди, аттанг-аттанг", дерди яна дадам.

Мамлакатни бойитадиган ҳам — бой, мамлакатни хароб қиладиган ҳам — бой. Агар бой инсофли бўлса, камбағалга шафқат кўрсатади, ортиқ жабр қилмайди. Камбағалга ортиқ зуғм-жабр қилдимиз, ўзи унинг касофатига қолади. Яккамохов бўлиб, ўзи сўппайиб қолади. Юрт хароб бўлади. Мана, ҳозир камбағал ночор қимтиниб қисилиб кетди. Бой камбағални букиб, букчайтириб ташлади. Ер парчин қилиши қолди, холос. Булар ноинсофлик. Муҳаммад с.а.в. таълимига тўғри келмайди; ҳадисларига амал қилмай қўйишди. Бандасига бешафқат бўлиб кетишди. Мана, энди бундан буён расво бўлаверади".

Бу гапларни отам дарди-дунёси қоронғи бўлиб кетганидан алам билан, куйиб-пишиб айтарди.

Отам большевикларга тарафдор эмаса-да, уларни ёмон кўрарди. Большевиклар ўзбекни бузаяпти; мусулмоннинг уйини хонавайрон қиляпти, дерди. Нега бузилади мусулмон? Сабаби, бой камбағалга жабр қилган. Оқибатда камбағал большевикка оғиб кетаяпти, дерди.

У вақтда большевикларни "тўртинчи" дейишарди. Бунга сабаб 1905 йили думага бўлган сайловда тўртинчи рўйхат социал-демократларники бўлган. Яъни, коммунистлар социал-демократлар бўлиб кетган. Камбағал тўртин-

чига оғиб кетяпти. Чунки бойдан инсоф-товфиқ кўтарилди, дерди. Аслида, ҳамма нарсага бойлар жавобгар, бойлар сабабчи. Бойларнинг касофатига ҳамма нарса айқаш-уйқаш, остин-устун бўлиб кетди, дерди.

Охири бойларнинг ўзи ҳам жабр кўрди. Мамлакатда босмачилик ҳаракати бошланиб кетди. Ўша пайтда тушунмаган эканман. Энди, тушунишимча, Кўқон мухторияти интизомли, мунтазам армия тузган. Бу армия тормор қилингандан кейин, гуруҳ-гуруҳ босмачилар тўдасига бўлиниб кетган. Ҳар бир кўрбоши ўзи ҳокимликка интилади. Иккинчидан, қайси ҳисобдан кун кўрган. Маҳаллий бойлар ҳисобига-да. Маҳалламизда, кўчанинг нариги бетида Миржалолбой деган бой бўларди. Шу, босмачилардан хат оларди, фалон жойга, фалон вақтда, айттайлик ўнта қўй, ўн ботмон гуруч, ун ва яна алла қанча нарсаларни олиб чиқиб қўясиз. Бош тортсангиз, ўлдирамиз, деган мазмунда.

Шўрлик, нима қилсин, бир марта олиб чиқиб қўяди, иккинчи марта етказиб беради, учинчи марта айтганларини ҳозирлаб қўяди. Дарди ичида, бошини урадиган жой йўқ. Отам "мана бойларнинг ўзи қилмишига яраша жабрини тортяпти, — деб келарди эшикдан. — Камбағалларга раҳм-шафқат қилмасликнинг оқибати шунақа бўлади. Бу кунлар ҳам ҳали ҳолва. Ит кўрмаган кунлар тушади, бошларингга", деганлари эсимда.

Энди, отам Отахон ҳақида гап бораркан, яна шунисини ҳам айтай. У жудаям ҳалол, покиза, тақводор одам эди. Масалан, ўз меҳнати, пешона тери билан топилмаган нарсани "харом" деб биларди. Биров бир нима илиниб берса, олмасди, қўлининг учини ҳам теккизмасди, хазар қиларди. Биров ўзи, қўли билан берса ҳам олмасди. Қайта-қайта "розиман", деб берсагина оларди.

Отамнинг ҳалоллиги, тақводорлигига яна бир лавҳа. Ўш шаҳри гоҳ босмачилар, гоҳи большевиклар қўлига ўғиб турган бир маҳали. Шунда, яхши эсимда йўқ, босмачиларми ёки большевикларми, шаҳар растасига ўт қўйиб юборган эди.

Билишимча, большевиклардан ўч олиш мақсадида ўт

қўйган босмачилар экан-да. Шаҳар ҳокимими, казо-казоларми, кўчама-кўча жарчи қўйган. Бозордаги мол-мулк, озиқ-овқат, дон-дун бекорга куйиб кул бўлмасин, нобуд бўлмасин, ҳой одамлар, қурбингиз етганча олинглар, деб рухсат берган.

Ўш шаҳрининг қоқ марказида усти ёпиқ катта раста бозор бўларди. Ўш шаҳри Қашқар, Андижон, Фарғона, Тошкент ўртасидаги йирик савдо маркази эди-да. Қашқардан келаётган карвон аввал Ўшда тўхтаб, кейин бу ёққа кетарди. Катта карвон йўлида жойлашгани учун Ўш жудаям обод эди. Бозор айниқса гавжум бўларди. Отамнинг ҳам ана шу растада устахонаси бор эди. Кўпинча шу жойда ўтирарди. Мен ҳам кўп бориб турардим.

Шу растага ўт кетди. Аланга бир чеккадан ҳамма нарсани ямлаб юта бошлади. Ҳукумат моллар нобуд бўлмасин, дея одамларга ижозат берган. Бозорнинг атроф-теварагидаги маҳаллалардан одамлар гурос-гурос келди, қўлига илинган, қурби-қуввати етган нарсаларни кўтариб кетишарди. Кимдир қоплардаги дон-дунни, кимдир тўп-тўп газмолни, яна кимдир тўп-тўп пойафзал боғламларини ташмалашга тутинди.

Отам билан эшикнинг тагида кўча бўйида ўтирибмиз. Отам Отахон у томонда. Мен бериги томонда. Растандан қайтганлар бозордан қўлга илинган нарсаларни олиб келишарди. Отамнинг авзойи бузуқ, юк орқалаган одамни кўрса, бўралаб сўкинади, "лаънатилар, кофирлар, харомхўрлар, бировнинг ҳақи тешиб чиқади ҳали, қараб турларинг!"

Бир вақт қарасак, мендан катта Файзулла акам келяпти. Ҳовлиқиб, хурсанд бўлиб ўн иккита хитой чиннисини кўтариб келяпти. Эшикни олдига етиб келганда отам, "тўхта", деди. Файзулла акам тўхтади. "Ташла", деди, қўлидагини оёқлари остига ташлади. Чиннилар чил-чил бўлди. Нима гаплигини тўлиқ тушунмаган акам дадамга жовдираб тикилди. Отам уни қулочкашлаб қўйиб-қўйиб юборди, орқасига бир-икки тепди. "Йўқол, уйга кир, — деди. Юғинди ичишни ўргатиб қўяман сенга!"

Эртасига, энди, ойимни қаранг. Ойим, еттита нон

туғиб, акамнинг қўлига берди. "Гузардаги шайхларга бериб, дуо олиб, гуноҳингни ювиб кел", — деди.

Мана кўряписизми, контрастни. Бир томондан, Европа маданияти билан учрашган, унинг маълум томонларини қабул қилган бобом ва унинг ихтиёридаги тўнғич акам. Иккинчи томонда эса, тақводор, жудаям ҳалол отам. Мана шундай бир шароитда, мана шу нарсалар хаёлимда қолган.

Босмачилар ҳаракатининг бошланиш даврини яхши билмайман. Ундан ташқари, босмачилар ҳақидаги гапни 1924 йил воқеаларидан бошлашга тўғри келади. Босмачи раҳбарларни, кўрбошиларни ўз кўзим билан кўрганман. Бир бойгина холамиз бўларди. Унинг қизи кўрбошилардан бирига теккан эди. Шу Назира исмли чиройли қизи, яъни холаваччамиз бўй етган, узоқ-яқин маҳаллалардан йигитлар оғиз сола бошлаган пайти. Ўш атрофида йигитлари билан ўрнашган кўрбошилардан бири совчи кўйган. Катта тўйлари ўтган, мушаквозликлар бўлган. Ўшанда ўзимиз ҳам қатнашганмиз. Чой-пой ташиганмиз.

Куёв Фарғонада жудаям донг чиқарган, ашаддий Муҳиддин кўрбошининг ишонган саркорларидан экан. Мен унинг судини кўрганман. Отилганини кўрганман.

1924 йили эди. Хидиралиев деган баланд бўйли оқсоқ одам Ўшга бориб суд қилганди. Кейин билсам, у Фарғонада босмачиларни тугатиш комиссиясининг раиси экан. Ҳам Туркистон республикасининг прокурори бўлган. Кейин Сталин даврида умри фожеа билан тугади.

Шу одам судга раислик қилган. Ўшда тоғ бор. Шу тоғнинг этагида катта масжид бор. Жоме масжиди, дейишади. Суд жараёни шу масжид ҳовлисида бўлганди. Айбдорлар бир томонда; биринчи қаторга бизларни — етимхона болаларини келтириб, ўтказиб кўйишган. Босмачилар қилмишини кўринглар, мана, қанчадан-қанча болалар етим-есир бўлиб қолди, деган маънода. Биз айбдорларнинг бир қисми сифатида келгандик-да. Кўрбошиларни шундоққина кўриб турганман. Улар ўн бир киши эди. Орасида бир руҳоний ҳам бор эди.

Уларни отишга ҳукм чиқарилди. Халқ пастда турган-

ди. Тумонат одам. Ўн бир киши эса баландда. Уларнинг ўзларига гўр қаздиришди. Ўн бир кишини шундоққина кўриб турибман. Орасида бизнинг поччамиз ҳам бор. Исми Раҳмонқулми, Раҳимқулми, аниқ эсимда йўқ. Ўн бир кишининг ҳар бирини ўзи қазиган гўр теппасига тик турғизиб қўйишди. Рўпарасида милтигини ўқталган ўн бир солдат. Отилишидан олдин Муҳиддин кўрбоши халққа мурожаат қилди: "Халойиқ, — деди у, — биз Оллоҳ ҳузурига кетяпмиз. Очиқ юз билан борайлик. Гуноҳимиз бўлса кечиринглар!" Шунда оломон орасидан "бекорларни айтибсан", деган узук-юлуқ овозлар эшитилди.

Бугун босмачилик ҳаракатини тушуниш, англатиш ҳамда баҳолашда ҳар хиллик бор. Аслида у миллатсеварлик, ватанпарварлик ҳаракати эди. Босмачи дейилганлар истиқлолчи қаҳрамон бўлганини бугун яхши биламиз, албатта. Бироқ бу босмачиларнинг халқни жонига тегиб кетган, безор қилиб юборган айрим гуруҳлари, вакиллари ҳам бор экан-да. Энди, бугунги кунда, айрим олимлар босмачиликни бошидан охиригача идеаллаштириш билан овора. Бу, нотўғри. Қўқон мухторияти таркибида мунтазам армия бўлгани бошқа масала. У автоном республиканинг армияси эди. Кейинчалик у гуруҳ-гуруҳ тўдаларга бўлиниб кетди. Айримлари халқнинг мол-холи ҳисобига кун кўриб юрган эди-да. Шунинг учун азобини кўрган халқнинг маълум қисми босмачилардан зада бўлиб қолганди.

— Ўн бир солдат бирданига отди,— дея хотирлайди устоз Иззат Султон олис болалик дамларини кўз ўнгида жонлантирар экан.— Кўрбоши йигитлари билан йиқилди. Ичида бир руҳоний бор эди. Халқ: "шу шўрлик бекорга қурбон бўлиб кетяпти-да, унинг айби йўқ-ку" дерди, нукул. Энди тушунишимча, руҳонийларни жиловлаш учун айбдорлар қаторига тортилган бўлса керак. Суд маҳали ҳам халқнинг шу одамга раҳми келиб турди. Оппоқ соқолли бир нуроний. Қўлида тасбеҳ. Ён-веридагилар ўзи қазиган чуқурларга йиқилди. У эса тик турарди. Лаблари тинмай пичирлайди. "Қуръон" оятларини тиловат қилаётган бўлса керак. Энди, ўн бир солдат унинг бир ўзини

мулжаллаб отди. Яна жойида қимирламай турибди. Кейин, ўрис командир олдиға борди, милтиқ қўндоғи билан кўкрагидан итариб юборди, нуроний орқасига-чуқурга йиқилди. Кейин, ҳаммасининг устидан тупроқ тортиб юборишди.

Мана шу лавҳа болалик хотирамда ўчмасдан муҳрланиб қолган. Эсласам, худди кечагина содир бўлгандек, кўз олдимда тикланаверади.

Шу нуроний-руҳоний ҳаёлимда бир умр суратланиб қолган. Ўша йигитлар қатори у коммунистик сиёсатнинг қурбони бўлган экан; Руҳонийларнинг жировини тортиш, уларга кейинчалик ёппасига хужум қилиш учун босмачиларга боғлашган бўлса керак. Лекин халқ кетакетгунча шу одамга афсус билдириб, юраги ачишиб қайтди. "Бекордан бекорга нобуд бўлди-я. Сираям гуноҳи йўқ, Оллоҳнинг сувдек покиза бир бандаси эди. Шу бечора бекорга кетди-я, аттанг. Умри Худони ёд этиш билан ўтганди", дейишганлари қулоғимга қуйилиб қолган.

Босмачилик мана шундай ҳаёлимга кирган. Ўн-ўн беш ёшли болалар ҳаёлида босмачилар фақат салбий бир нарса бўлиб қолган. Чунки биз ҳам алдангандик. Унинг ижобий томонларини кейин тушундим. Тоғам Нусратилла советлар томонида туриб, Муҳиддин кўрбошига қарши курашган эди. Унинг ўлими ҳам ғалати, фожеали бўлган. Шаҳарни босмачилар эгаллашгандан кейин тоғам Нусратилла қочиб беркинган. Шу шаҳарнинг ўзида ишонган яқинларидан бирининг сомонхонасига яширинади. Муҳиддин кўрбоши шаҳарда хўжайинлик қилаётганда Нусратилла тоғамнинг боши учун пул мукофоти берилишини эълон қилади.

"Кимда-ким Нусратилла мингбошининг қаерга яширинганини айтса, ёки тириклай тутиб келтирса, шунга тилло пул мукофоти берилади", дейди. Сомонхона эгасининг ўғли бозордан бу хабарни эшитиб келадими, уйдаги сомонхонада Нусратилла мингбоши беркиниб ётганини биладими, босмачилар олдиға бориб, оқизмай-томизмай етказди. Нусратилла тоғамни тутиб олиб кетишади.

Бир-бирларига қаттиқ ўчакишган экан-да. Босмачилар Нусратилла мингбошини от думига боғлаб бозор айлантиришади. Отни чоптириб, секин юргизиб, отга судратиб уни адои тамом қилишади. Ўлар ҳолатда чала жон қилиб, уйининг олдига ташлаб кетишади. Ана шу ола-тасир устида бўлган, воқеани кўриб-билиб турган мингбошининг қўл остидаги хизматчилари, отбоқарлар келиб Иззатилланинг отаси Отахонга ҳаммасини айтиб беришади. Қўрганларнинг таъкидлашича, босмачилар чиқиб кетишаётганда "уҳ-ҳе, уҳ-ҳа-уҳ" деган оғир хўрсиниқли овоз келади. Қараса, гўлабирдай йўғон бир йигит орқасига қайтиб, йўлакда Нусратилланинг бўғзи аралаш кўкрагига бураб-бураб ханжар санчади. Кейин ханжарининг қонини артмасдан қинига солади-да, қайтиб келиб отига сакраб минади. Ҳеч гап бўлмагандай отини чоптириб кетади.

Орадан ҳеч вақт ўтмай шаҳарни большевиклар қўлга олади. Муҳиддин қўрбоши қочади. Шундан кейингина Нусратилла мингбошини уйдан чиқаришади. Тупроққа топширишади.

— Қўрбошилар ичида ҳам зиддият кучли бўлган, — дейди устоз болалик хотираларидан воқеа-ҳодисаларни элак-элак қилиб саралар экан. — Баъзилар шўро сиёсати таъсирига тушган. Шўро нозик сиёсат юргизган-да. "Босмачи, бу — алданган деҳқон. Босмачиларни деҳқонлар ва қўрбошилардан фарқлаш керак", деган маънода. Шунинг учун кафолат эълон қилган: "Кимда-ким босмачиликдан қайтиб, уйига, даласига, деҳқончилигига, тирикчилигига қайтса, зиён-заҳмат етказилмайди. Дон-дун, уруғ берилади. Ишини юритиш учун пул билан таъминланади. Фақат қўрбошиларга шафқат йўқ. Уларнинг ҳам барчасига эмас. Советларга ёнбосганларига илтифот кўрсатилади", дейилди. Ана шу дипломатик сиёсат натижасида Мадаминбек биринчи бўлиб шўролар томонига ўтган. Ва шунинг учун у Муҳиддин қўрбоши томонидан шўроларга сотилдинг, деган маънода сўйиб ташланган.

Болалик йиллари эсимда қолган яна бир таассурот шундан иборатки, бу ҳам кейинчалик ижодимга таъсир

кўрсатган. Бу -мардикорлар ҳаракати. 1914 йил урушида мамлакат ичкарасида "қора" ишларни бажариш учун мардикорлар олинган. Бунга қарши катта қўзғолонлар бўлган. 1916 йилги Тошкент қўзғолони. Ойбекнинг "Қутлуғ қон" романи шу ҳақда. Ўшда қўзғолон бўлгани йўғу, норозиликлар қаттиқ эди.

Бойларнинг яна бир ноинсофлигини айтай. Улар ўз одамлари ўрнига бировни сотиб олиб, юбориши мумкин эди. Айрим камбағаллар ўз оилаларини таъминлаш учун бу ишга кўниб мардикорликка кетдилар. Ҳар оиладан битта одам олиш мумкин эди. Лекин баъзи оиладан икки-учтадан одам кетган. Мақсад оиласини, тирикчилигини таъминлаш. Дадамнинг жаҳлини чиқарган адолатсизликлардан биттаси мана шу эди.

Кейин мардикорликдан қайтишди. Ашулалар билан келишди. Сатрлар орасида ўрисча сўкишдан иборат сўзлари ҳам бўларди. Болалик тасаввуримда қолган лаҳзалардан бири мардикорлар фарзандларига русларнинг кийимларидан олиб келишгани. Кўйлаги билан шалвари бир йўла кийиладиган энгил-бошлар шундоққина кўз олдимда. Ҳамза "Соғиниш" шеърини шу даврда ёзган. Қайтиб келган мардикорлар бизга қаҳрамонлардек туюларди.

1916 йилги қўзғолон иштирокчиларининг қўпчилиги ҳам шулар эди. Улар, биз учун бутунлай бошқа бир дунёдан келишган эди-да, "Пастдан", дейишарди кўпинча. Ўш тоғлик жойлар эмасми, шу боис ўрисларнинг юртини "пастлик" деб аташарди.

Шу таассуротлар менинг инқилобий қизиқишларимга таъсир этганди. "Номаълум киши" пьесаси ана шу қизиқишлар натижасида юзага келган. "Номаълум киши" менинг бевосита гражданлар урушидан олдинги давр таассуротларим билан боғлиқ.

Ўшда Миржалол бой деган катта бир бой ўтган. Катта ҳовли-жойи, боғ-роғлари бўларди. Эсимда қолган воқеалардан бири шундаки, унинг Тиллахон исмли гўзал қизи бор эди. Оғир касалга чалиниб вафот этади. Ўша пайтда шундай бир одат бор экан-да. Бўй етиб ўлган қизни эрга бермасдан кўмиб бўлмайди, деган. Қиз болани албатта

куёвга бериш керак экан. Ўша бой ўз хизматкорларидан бир йигитга: "бир кеча чимилдиқда ётасан", деган. Йигит чимилдиқда ўлик қиз билан бир кеча ётиб чиққан. Эртаси куни қизни кўмганлар.

Бу нарса одамларнинг ёмон газабини кўзготган эди. Шу билан йигит бир марта уйланган бўлиб қолди-да. Йигит шаъни дегандек. Шу нарсани ҳам отам дарғазаб бўлиб айтиб келганлари ёдимда. Камбағаллик-да. Бойнинг нонини еб, тузини ичиб юргани боис йигит хўжайиннинг раъйига қарши, ботиниб бир нима айтолмаган. Рози бўлган. Кейинчалик шу йигит инқилобий ҳаракатларда қатнашиб, "батрачком" бўлиб юрганлигини биламан. Исми ҳам, лақаби ҳам "куёв" бўлиб кетганди. Кейинчалик "сен бойнинг куёви бўлгансан" деган дашномлар юрди. Давр фожеаларини қаранг. Йигит бойга яхшилик қиламан, деб бир умр боши маломатдан чиқмади...

Устоз Иззат Султон тўрт оға-ини эди. Қай бири ҳақида гапирмасин, кўнгли тўлиқиб кетади. Тўнғичи Раҳматилла Султонов ўқимишли, зиёли эди. У 24 ёшида босмачилар қўлида фожеали ҳалок бўлди.

Чўлпоннинг "Кетдинг" шеъри Иззат Султоннинг шу тўнғич акасига бағишланган. Шеър тўрт банд, ўн етти сатрдан иборат.

*Йўлдошим, замзама бўлдинг-да, кетдинг,
Бор эдинг, йўқолдинг, ўлдинг-да, кетдинг.
Гул эдинг, очилмай сўлдинг-да, кетдинг,
Йўқлик денгизига тўлдинг-да, кетдинг.*

*Қичқириб орқангдан югурдим, чопдим.
Ғариблар мазорин истадим, топдим.
Кўрай деб сўнг чоғда телмуриб боқдим,
Сен эсанг юзингни бурдинг-да, кетдинг.*

*Элингнинг тилаги етимми қолди?
Бошига қайғини ўлимми солди?
Жонингни тангриси севибми олди?
Айтмадинг, оғзингни юмдинг-да, кетдинг.*

*Боқчангга ёш қўллар экарлар гуллар,
Очилмоқ истайлар лола, сунбуллар,
Фироқ куйларини куйлар булбуллар,
Сен бўлсанг йўқликка урдинг-да, кетдинг,
Кўкармай, яшармай, кўрдинг-да, кетдинг.*

Шеър ушалмаган орзу-армон руҳи билан йўғрилган. Умидларимиз узилди; орзуларимиз бевақт сўлди; бир кун келиб ёруғ кунлар кўринади. Сен тарғиб этган ёруғ кунларни келажак авлодлар кўражак, деган таг маънони ўқиш мумкин. Сен амалга ошира олмаган нарсалар, умрингни бахш этган ёруғ кунлар, албатта восил бўлгуси, деган фикрларни илгари суради Чўлпон.

Чўлпон сатрлари тўлиқиб кетган руҳий осмон. Унда кўнгилларга таскин ва эпкин бахш этувчи шабадалар бор. Руҳларни қаноат ва шижоат ила қувватлантирувчи ёмғир томчилари эзгин-эзгин тўкилади. Тирик жонларни эзгу амаллар учун курашга даъват этувчи, руҳлантирувчи дуолар ёғилади. Ақлларга, кўнгилларга ғайрат уруғларини экиб чиқади. Тили танглайида қотган сўзлар дарди-аламларини айтишга чоғланади. Ноннинг таъмини унутган оғизлар, бўғизларни тишлаб, юлиб олишга ташланган гаримдори сўзлар — нега лабингизни юмиб олдингиз. Бошлар узра пичоғини қайраган қоп-қора булутларни ким даф этади? Унинг аччиқ изғирин шамолларини, аёзлари-ю дўлларини ким қайтаради? Бошларимиздан ким соқит қилади? Ёвузлик бўронларини ким кўкраги билан тўсади?

Эй дўстимнинг тилларида айтилмай қолган Сўз! Эй юраги қон, кўзларига мил тортилган, жаҳолат қўлларида бўғизланган Сўз! Боғчангдаги гулларни сўлдирма. Ахир, уларнинг кўнглида оташ уруғлари унаётир; оловлар шиддати қаддини ростлар, алангалар гулхани кўкка ўрлагай. Бўйнига харсанг тошлар боғлаб лойқа-бўтана қабоҳатда чўктирилган сўзлар қайта кўз очгай. Кундаларда чопилган эрк нурлари қайта ўнгангай, ўзлигини жамлагай. Озодлик ёғдусидан ҳовучлаб-ҳовучлаб ичгай. Чанқоғини қондиргай. Қўл-оёқлари занжирсиз, эркин туғилган гўдак

то ўлгунча ҳур яшашга маҳкум. Инсон — эрк бандаси, аслида...

1900 йилда туғилган Раҳматилла оиланинг тўнғичи бўлиб, унинг оиладаги ўрни ўзгача эди. У рус-тузем мактабини тугатиб, Тошкентда — Дорилмуаллимлик, яъни Муаллимлар тайёрлаш институтида ҳам ўқиган эди.

— Атоқли адиб Комил Яшиннинг айтишига қараганда, — деб эслайди устоз Иззат Султон, — Андижонда жадидлар ташкилоти бўлган. Чўлпон, акам ва бошқа бир қанча ёшлар ана шу жадидлар гуруҳини ташкил этишган. Комил Яшиннинг ўзи ҳам шу гуруҳга аъзо бўлган, — сўзида давом этади И.Султон. — Акам 1920 йилда вафот этди. Ўшанда бизга, "аканг сил касали бўлиб ўлди" дейишган эди. Акам Файзулладан билдимки, уни Равот қишлоғида босмачилар ўлдирган экан.

Жадидлар босмачилар орасида ташвиқотлар юритишган. Аввал, уларни яхши кутиб олишган. Энди, буларни Файзулла акам айтиб беради-да. Кейин кўрбошига акам нимаси биландир ёқмай қолган. Акамдан, "сиз жадидмисиз" деб сўраган. У, "ҳа" деб жавоб берган. Ҳамма гап шундан бошланган, чамаси. Кейин орада нима ўтган, қанақа муомала бўлган, суҳбатлари нима тўғрисида кечган — бизга қоронғу. Фақат бир нарса аниқ: жадидчилик хусусида гап кечгунча улар ўртасида илиқ яқинлик вужудга келган. Анча яқин ошно бўлиб қолишган шекилли, ошпазлари "нима овқат қилайлик" деб кўрбошига мурожаат қилишса, у "Раҳматилладан сўранг" деб жавоб берадиган бўлган экан.

Кўрбоши кўнглидаги муддаони очик-ойдин айтмаган. Сийратидагини сиртига-суратида чиқармаган. Ўша, аввалги хушмуомалани сақлаб турган. Бир куни: "қанақа таом буюрасиз", деб Раҳматилладан сўрабди кўрбоши. Акам ҳам бу хил кўнгил равишга анча кўникиб қолганми, кўп ҳам ҳаяллатмай, "майли, манти тайёрлай қолишсин", деб жавоб берибди.

Кўрбоши елкадошлари даврасида еб-ичиб маст-аласт ўтирган маҳали шотирларидан бири пойгакда пайдо бўлибди. "Манти тайёрми?", сўрабди кўрбоши. "Тайёр, бек

ака", дебди, белига икки-уч хил дудамга пичоқлар осган, қассобларга ўхшаган, елкасига сочиқ ташлаб олган шотири. "Олиб киринг!" — буюрибди қўрбоши. Раҳматилла акамнинг калласини олиб киришибди. Қўрбоши шу нарсага буюрган экан-да. Тўнғич акам шу тахлит ўлиб кетди.

Бу гапларни менга Файзулла акам айтиб берган. Воқеалар шоҳиди бўлган бир босмачи йигит Файзулла акамга ҳамма гапни етказган экан. Яна, қўрбоши ўз қилган ишидан роҳатланиб, "хо-холаб" кулганича маишатини давом эттираберган. Патнисдаги каллани ташқари чиқартириб ташлаган, албатта...

Устоз ҳикоясига қўшимча сифатида айтиш мумкинки, тарихий манбалардан маълумки, босмачилар ҳаракатининг йирик ўчоқларидан бири — Равот қишлоғи бўлган. Фарғона водийсида. Чўлпон ҳам ўзининг машҳур "Кетдинг" шеърини ўша даврда Фарғонада ёзган. "Равот қашқирлари" деб аталган фильм ҳам шу даврдаги босмачилик ҳаракатини акс эттиради...

Энди Чўлпоннинг "Кетдинг" шеърисидаги кеса тагида нимкеса тарзида айтилган фикрга эътибор берсак, ана шу фожеали қисматга ишора бор. Раҳматилла билан бирга бутун умидларимиз яксон бўлди, деяпти шоир. Шундай кунлар келадикки, бу хокисор умидлар яна юзага чиқади. Қаддини ростлайди, деган маъноларни ўқиш ва уқиш мумкин шеърдан.

Шеър мухторият учун кураш авжга чиқиб, муваффақиятсизликка учраган маҳалда, умидсизлик кезлари ёзилган бўлса керак. Устоз Иззат Султоннинг шахсий архивида акаси Раҳматилланинг суратлари ҳам бор. «Сизга оиламизнинг алоҳида суратлар альбомини тайёрлаб бераман,-деган эди устоз қизгин суҳбат орасида.-Айрим тугалланмаган асарлардан парчалар ҳам бор».

Лекин устознинг ҳайрли ниятлари ижобат бўлмади. Турли хил сабаблар боис ваъда қилинган суратларни жамлашга устоз вақт ажратолмади...

Ўша суҳбатимиз устоз хонадонида, иккинчи қаватдаги ижодхонасида кечаётган эди.

Иззат Султон ўрнидан турди ва китоб жавони сари юзланди. У ердан иккита суратни олиб келиб кўрсатди. Бирида қабрда Ибн Сино майитнинг қорнини ёриб, операция қилаётган ҳолати акс эттирилган эди. Яъни, кўлда чизилган расмдан олинган, фоторепродукция эди.

— Мана, кўряпсизми, — деди Иззат Султон, — Ибн Сино ўз ғоясини-кўнглидаги иддаони исботлаш учун ҳаётий фактик материал билан қиёслаб, солиштириб кўряпти. Аслида, ислом бу хил тиф билан даволаш сингари ғайриодатий муолижа усулларини ман этган, кескин таъқиқлаган. Шу боис улуғ ҳаким Ибн Сино тун қоронғусида, шамларнинг ёруғлигида операциясини амалга ошираяпти. Бу хил сурат ҳали кенг илм аҳлига маълум эмас...

Энди, устознинг Раҳматилладан кейинги акаси Ҳабибулла ҳақида икки оғиз гап. У 1902 йили туғилган эди. Ҳабибулла отасининг ўғли эди. Тунғич акаси бувасининг измига тушиб, бутунлай унинг ўғли бўлиб кетган эди-ку. Ҳабибулла эски мактабда ўқиган, тугатган ҳам эди. Мадрасада жиндай таҳсил олди. Орада инқилоб бўлиб кетди. Кейин этикдўзга шогирд тушди. Шу ҳунарни эгаллаб тирикчилик кўчаларига кириб кетди. 1931 йилда сил касалига чалиниб, оламдан ўтди.

Уйланган эди. Лекин бахтли бўлмади. Фарзанд кўришмади, ажрашиб кетишди. Акаси ўлганда Иззатилла Самарқандда эди. Ўшдан "акангиз ўлди" деган хабар келади. Таъзиясига учгудек бўлиб етиб боради. Акаси Ҳабибулла батрачком — батрақлар етакчиси бўлиб ҳам ишлаб юрди. Лекин ҳаётда ўз ўрнини тополмай ўтиб кетди. Бу маҳаллар Иззатилла етимхонада эди. Аҳён-аҳён ойисини кўрганни борганда Ҳабибулланинг аҳволи, туриш-турмушидан ҳам хабардор бўлиб турарди. -

Энди, учинчи акаси— Файзулла ҳақида. У 1905 йилда туғилган эди. У табиатан тўпори, шўхроқ ва урушқоқроқ эди. Отаси Отахоннинг унга муносабати ўзгача эди. Бу авлиёсифат ўғлим. Уни койиган куним кечаси жинлар тушимга кириб, босинқираб чиқаман, дер экан.

-Бир куни Файзулла акам ғалати бир иш қилибди,-

дейди хотирлаб устоз Иззат Султон.-Уйимиздаги қўлга илинарли нарсаларни бир тугунга йигиб, жўнаб қолибди. Бу, энди, отам ўлгандан кейин бўлганди. Ўшанда акам 15 ёшли йигитча эди-да. Тўппа-тўғри Андижонга келиб, янги шўро мактабига ўқишга кирган. У ердан ўқишини Тошкентга кўчирган. Дорилмуаллимда — Муаллимлар тайёрлаш институтида ўқий бошлаган. Бу ердан Бокуга жўнатишган. Бокуда ўқишни тугатиб, 1925 йилда қайтди. Келишидан олдин бир хат ёзди. Бу вақтда менинг саводим чиққан, хатини бемалол ўқий оладиган пайтларим. "Узоқ бедарак бўлиб кетдим, яхши ўтирибсизларми, ҳолаҳволингиздан хабар ололмадим", деган мазмунда, йиғлаб-йиғлаб ўқиганимиз эсимда.

Кейин Файзулла акамнинг ўзи ҳам келди. Андижонда сиёсий маориф ташкилоти бор эди. Шунда бошлиқ бўлиб ишлади. Кинотеатрга, тарғибот-ташвиқот ишларига бошқош бўлди. Асли, ўзи физика-математика муаллими эмасми, Андижонда қишлоқ хўжалик техникумида дарс бера бошлади. Ёшлиқдан ҳеч нарсадан тап тортмайдиган дангалчими, довдирми, дадил ёвқурми, ҳеч кимга бўйсунини истамайдиган кескин бир табиати бор эди.

Шу денг, ўйлаб-ўйламасдан гапирадиган одатлари ҳам бўларди. 1937 йили маршал Тухачевский қамалган пайтда, дарсга кириб, болаларга: "бу мўйлов нима қилаяпти ўзи; у ёқдан Гитлер хавф солиб турган бўлса-ю, бу ёқда энг ишончли ҳарбий лашкарбошиларни гумдон қилиш билан овора", деган мазмунда гапирибди. Шу гапи сабаб, ўн йилга қамалиб кетди. Ўша пайтда бунинг сабабларини билмагандик. Чунки, бунақа нарсаларни ошкор қилиш ман этилганди. Яқинда, бу нарсалардан батафсил хабар топдим. Ўшанда қишлоқ хўжалик техникумининг директори бўлиб ишлаган одам Тошкентда мени кўриб, таниб қолди. "Файзулланинг укаси — Иззатилла бўласиз-а", деди.

— Ҳа, — дедим.

Акамнинг бошига тушган кўргуликларни ҳикоя қилиб берди. Тегишли органларга чақириб, "бу, ўқитувчингиз нималар билан машғул бўлаяпти; директор бўлиб қаёққа

қараяпсиз, ўзи" деб қийин-қистовга олишибди. "Мени бунақа нарсалардан хабарим йўқ, деб туравердим". "Нега билмайсиз, директор бўлсангиз, ахир", дейишибди. "Менга ҳеч ким айтмади, беҳабар қолибман", деб қутулиб қолдим. Шундай қилиб, акангиз Файзулла қамалиб кетди.

Акам физика мутахассиси, муаллим бўлгани учун Волгадаги Рибинск гидроузелида баъзан навбатчилик ҳам қилар экан. Буни 1943 йилда билдим. Шу йили Файзулла акам билан гидроузелда хизмат қилган махбус шериги ҳибсдан қутулиб келди. Ўша киши ҳаммасини айтиб берганди.

Акам қамалиб кетгач, икки яшарлик қизи Раъно менинг тарбиямда қолди. Ҳозир уйли-жойли, бола-чақали. Қизим билан кўёвим ташкил қилган тиш даволаш поликлиникасида бирга хизмат қилишади.

Ўша махбус шундай ҳикоя қилганди: Файзулла акангиз ҳақгўй, тўғрисўз, ҳақиқатпарвар эди. Ноҳақ қамалгани жуда алам қилган экан. Ўзини гидроузелнинг темир тишли айланма тасмасига ташлади. Суяк-суякларигача эзилиб, мажақланди. Ҳаммаси бир зумда шундоққина кўз ўнгимда содир булди. Эс-хушимни йиғиб, "ҳай-ҳай" лагунимча Файзулладан ном-нишон қолмади. Темир тишли тасма бўлак-бўлакларга ажратиб, мажақлаб, фижимлаб ташлади. Майда-майда қилиб ташланган гўшт парчаларини, сўнгакларни йиғиб кўмдик, деди у.

Жияним Раънони қўлимга кўтариб олганман. Ҳовлининг ўртасида "дод" деб йиғлайман. Ҳамма чиқиб ҳайрон. Кўни-қўшнилари ҳам "Нима гап, тинчликми" дегандек, овозимни эшитиб, бизникига югуриб чиқишди...

Файзулла акамнинг қилган яхши ишларидан бири шундан иборатки, 1939-40 йилларда бўлса керак, чеғараларни мустаҳкамлаш маҳали маҳбусларни Украинага олиб бориб ишлатиб, кейин яна қайтариб олиб келишган экан. У билан бирга бўлган маҳбус одам тусмоллаб айтади-да, ўшанда, Рибинск гидроузелига қайтариб олиб келишмаганда, немислар келиб, қамоқдагиларни қутқарармиди? Кейин эшитишимга қараганда, — дейди боя-

ги маҳбус, — ҳибсдагиларнинг бир түпи Брест қалъасида ҳам бор экан. Кўққисдан уруш бошлангач, бошлиқлар қочган. Маҳбуслар бирлашиб, Брестни ҳимоя қилган экан. Шу маҳбуслар орасида акангизни кўрган-билган одам билан учрашгандим, — деди Рибинск гидроузелида қамоқ муддатини ўтаган киши.

Устоз Иззат Султон акаларининг тақдири шу тахлит кечди. Раҳматилла билан Ҳабибулланинг умри ҳам, томири ҳам қисқа экан. Фарзанд қолмади. Фақат Файзулладан ёлғиз тирноқ — Раъно зурриёднинг давомчиси бўлиб қолди. Худога шукур, у серфарзанд, бир этак ўғилқизлари, неваралари бор. Яқинда эваралик ҳам бўлди.

Шундай қилиб, катта бир оиладан Иззатилла билан синглиси Саодат қолди. Онаси саводсиз эди. Лекин уни турмушга берган, катта оиланинг холидан хабар олиб турадиган опаси бор эди. Уни болалар "буви" деб йўқлашар эди.

Саводли, билимдон, доно, отин аёл эди. Унинг меҳри Иззатиллалар оиласига кўп сингган. Дукондор эри эрта ўлиб кетган. Холаси тул қолган эди.

— Донолиги шундаки,-деб эслайди устоз,-1937 йили Ўшга онамдан хабар олиш учун бордим. "Болам, — деди ўшанда холам,— кўзга кўринмаганинг маъқул. Кўзга кўринганларни йиғиштириб кетишяпти". Яна унинг ўша пайтда эсимда қолган гапларидан: "Ҳа, чапак чалаверинглар, қанчалик қаттиқ чапак чалсангиз, у шунчалик кўп қамоққа олаверади" деганди.

Мана шу маънавий хазина, ҳаёт сабоқлари билан Иззатилла 1920 йили мактабга келди. 1924 йилгача бошланғич таълим олди. Шу даврда болаларни, ёшларни ишга жалб қилиш қийин эди. "Развертска", деган гап бўларди. Ҳар бир вилоятга фалонча болаларни ўқишга юбориш ҳақида буюртма-топшириқ бериларди. Ана шу "развертска" сабаб, дастлаб Кўқонда, кейин Тошкентда ўқиди...

— Мирзакалон Исмоилий деган ёзувчимиз бор-ку, "Фарғона тонг отгунча" романининг муаллифи, ўша биздан бир йил олдин келиб, муаллимлар тайёрловчи маданий қурилиш институтида ўқиётган экан, — дейди

устоз таҳсил йилларини кўз ўнгида жонлантирар экан.— У бизни шу институтда ўқишга олиб қолмоқчи бўлди. Лекин бизнинг развертскамиз тажриба — ўқув иш мактаби эди. У ерга борсам, ҳунар ўргатар экан: этикдўзлик, дурадгорлик, бошқа ҳунарлар ҳам ўргатилар экан. Бешёғочда жойлашган эди. Билим юрти менга маъқул тушди. Шу ерда қолдим. Тажриба-ҳунар мактабининг афзаллиги шундаки, ўқувчилар ўзини-ўзи боқарди. Тиккан пойафзаллари, этикдўзлик буюмлари, дурадгорчилиги — табуретка, эшик-ромлари ва ҳ.к. маҳсулотлари дўконларга чиқариб сотиларди. Келган даромад ҳисобига озиқ-овқат, дон-дун, бир сўз билан айтганда, егулик, ичгулик нарсалар, кийгулик энгил-бош сотиб олиб келинарди. 1927 йилгача шу мактабда ўқидим. Юқори синфга ўтган сайин ўқувчилар сийраклашиб борди.

1927 йил охири — 1928 йил ўқув йили бошларида Ўқчи кўчасида жойлашган Карл Маркс техникумининг охирги курси билан тажриба-ҳунар билим юртининг битирувчи (етти йиллик) гуруҳлари қўшилди. Бирлаштирилди. Шу ерда ўқидик. Ойбек сиёсий иқтисод фанидан бизга дарс берарди. Бу ерни тугатгач, ҳозирги Янгийўл туманининг Халқобод қишлоғидаги хўжалик мактабида муаллимлик қила бошладим. У ерда маълум муддат ишлаб, яна Тошкентга қайтдим. Ижтимоий фанлар факультетига ўқишга кирдим. Бу факультет тугатилгач, журналистика бўлимида ўқишни давом эттирдим.

1933 йилгача журналистика соҳасида ишладим. Сўнг, Маданий қурилиш институтининг аспирантурасига ўқишга кирдим. Уни битириб, Низомий номидаги Педагогика институтига экстерн имтиҳон топширдим. Ўзбекистон Фанлар академиясининг Тил ва адабиёт институтида ишладим. Шунда 1939 йили ўрта мактаблар учун адабиёт назариясидан дарслик ёздим. Мутахассислар ўқиб, тасдиқлаб беришди. Академик М.Қўшжонов Туркманистондаги институтга ўқишга кирганда, Сизнинг дарслигингизни ўқиб, имтиҳон топширганман, деган.

"Қизил Ўзбекистон" (ҳозирги "Ўзбекистон овози") газетасида ҳам ишладим. Сотти Ҳусайн Ўзбекистон Рес-

публикаси Фанлар академияси Тил ва адабиёт институти директори бўлганда, унга ўринбосар этиб тайинлашди. Кейин уруш бошланиб кетди. Ҳамма жойда бўлгани сингари Тил ва адабиёт институтида ҳам ўринлар қисқартирилди. Мен Тошкент Киностудиясига, режиссёр Наби Фаниевга консултант бўлиб ишга ўтдим. Ўшанда Наби Фаниев эндигина 2-3 йилдан буён мустақил режиссёрлик фаолиятини бошлаётган кезлари. Протазанов билан бирга "Насриддин Бухорода" фильмини олиш арафалари эди. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг раиси М.Мирзааҳмедов олдига чақириб, Киностудияга директор бўласиз, деб қолди. Шу орада Ўзбекистон радио эшиттиришлар Кўмитасида директор муовини бўлиб ҳам ишладим. Чет элларга бериладиган эшиттиришларга қарар эдим. 1945 йилгача киностудияда раҳбар, сўнг Ўзбекистон Республикаси Министрлар Кенгаши Раисининг ўринбосари вазифаларида ишладим. 1948 йил охиридан бошлаб яна Тил ва адабиёт институтидаман. Бу ёғи энди, ўзингизга маълум, докторантура ва ҳоказолар...

Шунақа гаплар, турмуш уринишлари, деб шуни айтсалар керак-да, уриниб, суриниб, туртиниб юрибмиз...

Олис йиллар пучмоғида устоз Иззат Султон юрагининг қатим-қатимларида асраб-авайлаб келганлари, киприklar учига илинган кўз ёшлари мисоли вужудидан сизиб силқиган хотиралари бу — ададсиз уммон олдида бир томчи сув. Кўплиги ёки озлигидан қатъий назар улар Иззат Султон учун азиз мубориз. Руҳоний фарзандлари, азиз дилбандлари. Шу маънода биз учун ҳам тансиқ, эътиборли.

Хотиралар — бу бир пиёла чой устида бошдан кечган турфа воқеа-ҳодисаларни, не-не сир-синоатларни бир чеккадан эшлаш, ҳикоя қилиб беришдан иборат эмас. Хотираларнинг ўзгачалиги, бошқа аксар эсламаларга ўхшамаслигининг боиси бор. Улар миллат тақдири, Ватан тақдири билан боғлиқ муҳим ижтимоий-сиёсий воқеалар бўҳронида кечган бир оила қисмати, авлодлар ҳаёти демакдир.

Аслида, инсон — энг буюк ва беназир қадрият. Одамдан бўлак азиз, файзли ва муборак ҳилқат йўқ. Ер юзидаги барча неъмату баракотлар, эзгулигу адолатлар, гўзалликлар инсон учун. Инсон наслини бахтли ва тахтли, маъмур ва масрур, тўкин ва тўкис умргузаронлик этишига қаратилган. Шу жумладан хотиралар ҳам шахс ва миллат тақдири, Ватан истиқболи билан боғланган ҳолатда умумбашарий ижтимоий, маънавий-ахлоқий қадрият мақомига эга бўлади.

Адибнинг бадиий ижоди учун хамиртуруш вазифасини ўтаган, маънавий-ахлоқий замин бўлиб хизмат қилган бир оила кечмиши ва шахсан ўзининг кўрган-кечирганлари халқ ёди, миллат руҳи, тарих туйғуси билан вобасталикда ижтимоий мазмун касб этаётир. Инсон шахси, миллат ва Ватан шаъни билан туташган воқеа-ҳодисалар ижтимоий-ахлоқий, маърифий-маданий мазмуни билан ҳамisha қизиқиш уйғотаверади. Зеро, адиб хотиралари ҳам башарий маънавий-ахлоқий қадриятлар қадрини, даҳлсизлигини алқаган, ёқлаган, уни таъминлаш, қарор топдириш йўллариини излаган тафаккур шуълаларидир.

Академик адиб Иззат Султон шахси, нуқтаи назари ила ёритилган халқимизнинг ижтимоий, маданий ҳаёти саҳифалари шу маънода муҳим маърифий-тарбиявий мазмун касб этади.

Саволлар ва топшириқ:

1. Иззат Султон ўз ижодига таъсир кўрсатган қайси дамларга, қандай воқеа-ҳодисаларга кўпроқ диққатини қаратади?

2. Хотиралар — бу бошдан ўтган кечмишми, эсдаликларми ёки ибратли сабоқларми? Ижтимоий, маънавий-ахлоқий қадрият мақомига эга бўлиш учун хотиралар қандай мазмун касб этиши керак?

3. Иззат Султон оиласининг тақдири, ота-бобоси, онаси, акалари ҳақида гапириб беринг.

Адабиётлар:

Иззат Султон. Асарлар. Тўрт томлик. 1-том. Драматургия. Т., 1971.

Иззат Султон. Асарлар. Тўрт томлик. 2-том. Ҳаёт, адабиёт ва маҳорат. Т., 1972.

Иззат Султон. Асарлар. Тўрт томлик. 3-том. Навоийнинг қалб дафтари. Т., 1973.

Иззат Султон. Донишманднинг ёшлиги. Драма. "Шарқ юлдузи", 1981. 1-сон, 21-54-бетлар.

Иззат Султон. Ойдин кеча асирлигида. Пьеса. "Гулистон" ж., 2000, 3-4-сонлар.

Иззат Султон. Янги одамлар. Пьеса. "Ёшлик" ж., 2003, 2-сон.

ЭСТЕТИК ОНГНИНГ ШАКЛЛАНИШИ ВА БАДИИЙ ТУЙҒУ ЭВРИЛИШЛАРИ

— Болалик хотиралари билан боғлиқ яна бир нарсани айтай. Бизнинг ҳовлимизда қирмизи олма ўсарди, — дейди устоз Иззат Султон. -Шу олма дарахтада оқ илон бўларди. У оиламизнинг фахри ҳисобланарди. Кимнинг хонадонида оқ илон юрса, у бахтли саналган. Биз уни жудаям эҳтиёт қилардик. Илон қаердандир пайдо бўлади, дарахт шохларига буралиб, офтобда исинади, кулча бўлиб кунгакка ўзини солади. Обдон тўйиб ҳордиқ чиқаргач, дарахтдан тушади, косага сут қуйиб қўямиз. Уни ичади. Кейин қаёққадир ғойиб бўлади. Келган томонию, кетган томонини ҳам билиш қийин. Шу денг, аллақанча вақт оқ илон уйимизга келмай қўйди, ўрганиб қолган эканмиз. Кутдик, йўқ, уйимиздан оёғи узилди.

"Оқ илон кетди-ю уйимиздан омад юз ўгирди", — деди отам, иримчиликми, эътиқодми, билмадим, нима деб аташ мумкин. Ҳар куни кўчадан кириб келганда, отам салом-алиқдан кейин "оқ илон келдими", деб сўрайди. "Йўқ, кўринмади", жавоб берамиз. Баҳор ойлари худонинг берган куни шу савол-жавоб давом этади. "Оқ илон кетди — омад кетди" дейдиган бўлди ҳар икки гапнинг бирида.

Дарҳақиқат, нафақат ёш Иззатиллалар хонадонидан, шу билан баробар маҳалла-куйдан, одамларнинг тирикчилигидан, мамлакат дастурхонидан ҳам ризқ, қут-барака кўтарилган эди. Қаҳатчилик, зулм, хўрлик ва хорлик ўпқон мисоли ўз комига, издиҳомига ўраб-чирмаб тортиб кетабошлади. Бу — бир. Иккинчидан, бобоси ўлди, орадан кўп ўтмай отаси оламдан кўз юмди. Бобоси Султон Сарикдан мерос қолган катта ҳовли қўлдан кетди. Балки, буларнинг ҳаммаси тасодифдир. Лекин ёш ўсмир болалар хаёлида негадир, оқ илон маҳкам ўрнашиб қолган эди. Илон ёзда пўст ташлайди. Уйга кираверишда, даҳлизда оқ илоннинг пўсти осиелиқ турарди. Бу ҳам бир ирим бўлса керак, тақводор отаси Отахон уйга киратуриб, бошқача бир меҳр биланми, ихлос биланми, ўша илон пўстларига қараб-қараб қўяди. "Фалокатни остона-

га йўлатмайди", "Остонамиздан фалокат арийди", "Инс-жинсларнинг қадами қирқилади", деган гапларини отаси қайта-қайта айтади.

— Мана шунақа тасаввурлар билан яшардик, — дейди устоз. — Афсоналар, ривоятлар ҳаёт ҳақиқатлари билан қоришиб кетганди. Ўш шаҳрини, унинг тоғини "Тахти Сулаймон" дейишарди. Айтишларича, Ўш шаҳрини Сулаймон пайғамбар барпо этган экан. Шаҳар ичида катталиги уйдаи-уйдай келадиган харсанг тошлар ётади. Бизнинг шаҳарни қурганда Сулаймон алайҳиссалом девларни ишлатган — тоғдан харсанг тошларни ташитган экан. Акам: "Қурилиш материаллари сочилиб қолиб кетган экан-да, ўшанда" дея ҳазиллашиб ҳам қўярди.

Баланд тоғ ёнбағрида ғор бор. Шу ғорнинг оғзида ҳасса осиглиқ тураркан. Эмишки, Сулаймон пайғамбар ўлгандан кейин улкан ҳассаси ғор оғзида харсангга суяб қўйилган, девлар эса, ундан ҳайиқиб, яна узоқ йиллар хўжамиз тирик, дея қўрққанидан бош кўтармай ишлайверган экан.

Мана шуларнинг ҳаммаси ёш Иззатилла учун ҳақиқат эди. Ёки, Ўшдан катта бир ариқ оқиб ўтади. Тоғ бағридан отилиб оқиб чиқади. Кейин тоғ бағри атрофини камар мисоли боғлагандек бўлади. Тоғ ичига кириб кетади. Суви бирам тиниқ, тўйимли, роҳатбахш. Ҳайқириб оқишини айтмайсизми, ҳаяжонданми, севинчданми, ичига сифмай ўйноқлаётгандек туюлаверади. Шаҳардан тўрт юз-беш юз метрлар чамаси нарида. Баланддаги тоғ этагида, ҳудди тоғнинг белбоғи, камари дейсиз.

Уни жаннат ариғи, дейишар экан. Жаннатдан чиқиб, жаннатга кириб кетади; яна ўзининг она уйига қайтади, дейишади. Ёш Иззатилла тенгқурлари билан буларнинг ҳаммасига ишонишган. Табаррук тўқсон ёшида ҳам ўша тиниқ болалик хотираларини чинни мисоли эҳтиёт қилиб келди. Гард юқтиргиси келмади; кўнгилдан тушириб, чилчил синдириб қўйишдан чўчиди.

Ўшда яна, баланд харсанглар устида виқор билан шаҳарни кўздан кечириб турадиган оқ уй бор. Уни Бобур қурдирган экан. У ҳам муқаддас қадамжо ҳисобланади.

Шу тоғнинг пастроғида бир ғор бўларди. Унинг шифтидан ҳамиша чакка томиб турарди. Шу сув ниҳоятда азиз-муқаддас ҳисобланарди. Тошлар орасидан силқиб оққани учунми, офтоб тегмагани боисми, жудаям салқин, яхдек эди. Ичсанг, тишларинг зириллаб, совуқдан қамшиб қоларди. Унинг бир хосияти бор эди. Сув маъдан моддаларига бой бўлгани сабабли, шифобахш ва роҳатбахш эди. Тоғ чўққиларидаги қорлар, музлар аста-секин эриб, томчиларга айланган ҳолда тоғ-тошларнинг орасидан, ёриқлар ва синиқлар бағридан сизиб ўтиб, инжу доналарга айланарди. Ичган заҳоти одамнинг вужуд-вужудига энгил бир кўтаринки хузур, ёқимли ва тотли кайфият, руҳан тетиклик ва бардамлик бағишлар эди. Ҳозир бу ғор музейга айлантирилган. Шу ғорга кириб-чиқиш ҳам азиз-авлиёнинг назаридан ўтгандек бир гап бўларди. Одам ҳам руҳан, ҳам вужуддан покланиб, кушдек энгил тортиб чиққандек қайтарди уйига.

Шаҳар четида шайхлар гузари бўларди. Шайхлар жудаям кўп эди. Уларнинг остонаси зиёратгоҳ ҳисобланарди. Машойиҳлар Ўшни Маккаи ажам ҳисоблашарди. Маккаи Мунаввара арабда бўлса, бу — туркий заминдаги муқаддас тупроқ саналарди. Маккага боролмаган мўмин-муслмонлар шу ерга келиб зиёрат қилиб қайтса, Маккаи Мунаввара савобига етишгандек ҳисобланарди.

Иззатилла мана шундай диний шароитда яшаб улгайди.

— Болалик хотираларимда қолган ажойиботлардан яна бири, бу — Ўшнинг чеккароғида бир нуроний аёл яшарди,— дея хотирлайди устоз. — Уни, нимагадир мушук кампир дейишарди. Қирқта мушук боққанлиги учунми, ёки бошқа сабаби борми билмадим. Ҳайратланарлиси шундаки, кампир мушукларнинг тилини биларди. Нима буюрса, мушуклари зипиллаб бориб олиб келиб берарди. Яна эгасининг кўзларига мўлтайиб қараб туришини айтмайсизми? Бошидан сидирилиб тушган румолими, ковушими, дастрўмолими, айтган жойидан келтириб, кўлига тутқазади. Қулфлоглик эшик зулфини тушириб

кел, дегудек бўлса, бу ишларини ҳам кўнгилдагидек дарров адо этади. Ҳар ҳолда зотли, "эсли-хушли" мушуклар қавми бўлса керак-да, биз болаларда олам-жаҳон ҳайрат ва ҳавас уйғотгани-уйғотган эди. Ҳар бирининг исми ҳам бор эди. Исмини айтган заҳоти чопқиллаб олдида пайдо бўлар, худди фармон кутган аскардек кампирнинг рўпарасига келиб, чўнқайиб ўтириб оларди.

Болалар уйига – етимхонага борганимдан кейин, орадан анча йил ўтгач, "Ёрилтош" ҳақидаги эртақни ўқиган бўлсам керакда, мушук кампирнинг уйидан ҳийла наридаги иккига бўлинган улкан харсанг тош лоп этиб кўз олдимга келаверади. Ҳозир ҳам шунақа. Болалик хотиралари, ўчмас лавҳалари, ҳолатлари, тафсилотлари билан ёдингда яшар экан.

Ғалатилигини қаранг. Ўша, ёриқ харсанг тошни кўрганда, мушук кампирнинг норғул ва довқур ўғиллари ялмоғиз девни қувиб шу ёриқдан ичкари кириб кетгану афсун таъсирида мушукка айланиб чиқиб келишгандек туюлаверади. Мушуклар кампирнинг оёқларига келиб суйкаланади, қўлларини ялайди. Ички бир туганмас дард-алам билан нола чеккандек, миёвлайди.

Ёшлигим шунақа ғаройиб, ажойиб эртақларга, афсоналарга бой заминда, тоғлар оғушида, дов-дарахтлари сероб боғлар бағрида ўтди. Буларнинг ҳаммаси, назаримда, ёзувчиликка ҳавас туғдирган бўлса керак. Бу, уруғ ҳолида бўлса-да, бадиий тафаккур. Унинг таъсири кучли.

Адабиёт – айниқса зиёли ҳаётида катта ўрин тутади. Иззатиллалар оиласи зиёли-саводхон оила бўлган. Отаси Отахон ўқимишли эди. Кундалик дафтари бўларди. Унга фарзандларининг туғилиши билан боғлиқ воқеалар қайд этилган. Ҳозир устоз Иззат Султоннинг шахсий архивида сақланади. Иззатилланинг асли туғилган куни 29 июн, 1911 йил, деб ёзиб қўйилган. Кейинчалик, комсомол ташкил бўлиб унинг сафларига ўтиш пайтида бир ёш етмас экан, "1910 йил деб қўя қолайлик", дейишади. Шу-шу Иззатилланинг туғилган йили 1910 йил бўлиб кетди.

Иззатиллалар оиласининг адабиётга ихлоси кучли бўлган. Кейинчалик адабиётимизнинг улкан намоён-дасига айланган Чўлпон Абдулҳамид Сулаймон ўгли оиласи билан Султон Сариқ хонадони яқин муносабатда эди. Бунга кўпроқ бобоси Султон Сариқ сабаб. Чўлпон оиласи Андижонда, Иззатиллалар эса Ўшда яшарди. Чўлпон деб танилган Абдулҳамид исмли йигитча Иззатиллалар уйида кўп бўлган. У рус-тузем мактабида ўқиган. Акаси Раҳматилла аввал Ўшда, сўнг Андижон рус-тузем мактабида Чўлпон билан бирга ўқиган. Акаси Раҳматилла билан Абдулҳамид Чўлпон ўртасидаги дўстлик, маслак-этиқод вобасталиги ҳар икки оила яқинлигига кўп жиҳатдан асос бўлган.

— Яна бир нарса эсимда бор, — дея тотли хотираларга берилади устоз. — Отам Отахон 1920 йили қазо қилганларида ўн яшар эдим. Ўшандан кейин айтилган гапми ёки ўша пайтларими, эсимда йўқ, ҳар ҳолда отамнинг Чўлпон ҳақида айтганларини биламан. Бу гаплар Чўлпонга тегишли эканини кейин англаганман. "Акангни ўртоғи Абдулҳамид ёмон бола". "Ҳа, нега?". "У, ахир, жадид, — деган эди. — Мана, шумлигини қарагин. Андижонда жоме масжидида номоздан кейин йиғилиш бўлибди. Бир рус мусулмонликни қабул қилган экан. Шуни эл-юртга маълум қилишибди; уни ҳажга юбориш учун фитр-садақами йиғиладиган бўлибди. Шунда акангни ўртоғи Абдулҳамид сўзга чиқиб бу қанақа номаъқулчилик, битта ўриснинг мусулмон бўлгани билан нима фойдаю, нима зиён. Осмон узилиб ерга тушибдими? Ўша йиғилган пулларга мактаб очайлик, мактабларга беринглар. Болаларни ўқитайлик, миллатни равнақ топдирайлик, дебди-я. Ахир, бир кофирни мусулмон қилиб, ҳажга юборишнинг савоби қаёқда-ю, бу ердаги жадиднинг ишлари қаёққа борарди", деб хуноби ошиб гапирганлари эсимда. Жудаям тақводор эди-да, отам. Шундан бошлаб Чўлпон менинг хаёлимга кириб келган экан. Буюк шоир бўлиб танилажак Чўлпон эканлигини кейинчалик билганман.

Яна бир нарса. Мен тарбияланган етимхонада адаби-

ёт тўгараги бор эди. Абдулҳаким Аҳмадий раҳбарлик қиларди. Шеърлар ёздирарди, декломациялар қилардик, бир пардалик кичик-кичик пьесаларни саҳналаштирардик. Баъзан ана шу спектакллар билан Ўш атрофларига, Ўзганга чиқардик. Ўша пьесаларнинг айримлари эсимда. Масалан, "Хўр-хўр" деган пьеса. Унинг мазмуни шундай: шаҳардан газетадан қишлоққа бир мухбир келади. Бир оддий деҳқон билан суҳбатлашади. Мухбир ўз соҳасини ҳам, деҳқончилик ҳаётини ҳам яхши билмаслиги оқибатида гап-сўзларининг пойма-пойлиги, телва-тескарилиги танқид қилинади.

Бошқа бир пьесанинг номи эсимда йўқ, лекин, мазмуни шундай: бир одам тиллаларини хотинидан яширади. Эски-туски пайпоқларми, кийим-кечаклар орасига беркитади. Кўчама-кўча юриб, латта-путталар йиғувчи бўларди. Бундан буткул беҳабар хотини уйидаги бор эски кийимларни йиғиб, шунга бериб юборади. Икки ўртада хонадон ҳувиллаб қолади. Арзимаган пулга катта бойлик сотиб юборилади.

Ана шундай пьесалар орасида шеърларни ёддан ўқиб, қироатхонлик (декломация) қилардик. Бу — пьесалар қўйилишидан олдин пардалар орасида, ёки тугагач, бўларди. Ана шундай қироатхонликлардан бирида "Қизил байроқ" деган шеърни ёддан ўқиб бергандим. Чўлпоннинг шеъри эканлигини кейин билганман.

Кўшоб билан Ўзган ўртасида жўшқин бир дарё бор. Дарёдан ўтиб, ариқлардан кечиб, кўп йўл юриб, қишлоқларга борардик. Шеърлар, спектакллардан парчалар, декломациялар билан одамлар орасига кириб боришга интилардик. Шеър — нима дегани, шеър ёзиш, бадий сўзнинг жозиба кучи қанақа бўлишини Абдулҳаким Аҳмадий муаллимдан ўрганган эдик. "Баҳор" деган илк шеърим деворий газетада ҳам чиққан. Асосан, жарангдор қофиялардан иборат эди.

Тошкентга ўқишга келдим, Алмаий номидаги меҳнат намуна мактабига. Ҳам ўқитарди, ҳам ҳунар ўргатарди. Мактабда "Қовоқ ари" деган сатирик деворий газетамиз бўларди. Шунга фаол қатнашардик. Бу даврда бизнинг

фикри-зикримизни банд этган асосий нарса, Чўлпоннинг шеърий тўпламлари билан Абдулла Қодирийнинг романлари, "Муштум" журнали эди.

Шу вақтларда Чўлпонни бир неча марта кўришга мурасар бўлдим. Чўлпоннинг ҳурмат-обрўси зўрлигидан унга яқин боришга тап тортолмай, юрагимиз чопмай турарди. Беш-ўн метр нарида туриб савол берардик, жавоб олардик. Бу яқинлик, кўпинча, бундай кечарди: Сотти Ҳусайн "Ёш ленинчи" (ҳозирги "Туркистон") газета редакцияси қошида адабий ижодкорлар тўғарагини ташкил этди. Иштирокчилардан Миртемир, Парда Турсун бор эди. 1928–29 йилларда Абдулла Қодирий, Чўлпон билан учрашувлар бўлиб турарди. Ана шу адабий суҳбатлар таъсирида бўлса керак, танқидчиликка ихлос қўйдим.

"Ёш ленинчи" (ҳозирги "Туркистон"), "Қизил Ўзбекистон" (ҳозирги "Ўзбекистон овози") газеталарида адабий ходим, бўлим мудури бўлиб ўн йилча (1938 йилгача) ишлаганимдан кейин, Ёзувчилар уюшмасидаги бир йиғилишда Ҳамид Олимжон: "Нега Иззат Султон уюшма аъзоси эмас", деди. Уюшмага аъзо бўлишни катта обрў, ифтихор, деб ўйлаб юрардик-да. "Ўн йилдан бери адабиёт учун ишляпти, уюшма аъзолигига олиш керак", деди. Бу фикрлари сайланма асарларида бор. Тўпламига кирган. Шундан кейин ўзи кафолат берди. Ва яна кимдир тавсиянома берди-да, Уюшма аъзолигига қабул қилишди.

Драматург бўлишимга артистлар сабабчи. 1938–39 йиллар бўлса керак, шаҳарда ёзувчилар асарлари муҳокама қилинган бир йиғилиш бўлди. Шунда, сўзга чиқиб танқидий фикрлар айтдим. Кейин сўз олган артист Муҳиддин Қориёқубов: "бу танқидчиларнинг гапига кўп ҳам кулоқ солаверманг. Ҳар ким ўз ишини билиб адо этгани яхши, — деди. — Булар, ўзлари ёзолмагани учун танқид қилаверишади. Қани, қўлидан келса, уддаласа, ўзлари ҳам ёзиб кўришсин-чи. Эплай олмагани учун ёзувчиларнинг этагига осилгани осилган..."

Муҳиддин Қориёқубовнинг гаплари қаттиқ таъсир қилди. Жудаям алами ўтди. Энди, нимаки ўқимай, ёқмасди. "Бунақа асарни мен ҳам ёза оламан", деб ўйлардим

Ўзимча— Ҳадеб, "ундоқ ёзиш керак", "бундоқ деган яхшироқ", деявергандан кўра, ўзинг бирон-бир асар ёзмайсанми, дедим ичимда.

Асар ёзолмаганим учун танқидчи бўлибман-да, деб ичим ачишди ҳам. Ўзимча: "танқидчининг онги-савияси ёзувчидан баланд бўлиши керак", деб ўйлаб юрардим-да. Бу — бадий қобилият масаласида эмас. Онги, билими, дунёқараши, ҳаётий тажрибаси, ҳаётга муносабати, фалсафий-фикрий чуқурлиги жиҳатидан ёзувчидан бир баҳя баланд бўлиши лозим. Ҳозир ҳам шу фикрданман. Бу масалаларда ёзувчидан савияси паст бўлган танқидчи мунаққид эмас. Чунки ёзувчининг асарини таҳлил қилиш учун энг камида ёзувчи даражасида бўлиш керак. Ундан чуқурроқ ва кенгроқ умумлашма-хулосалар айтиш учун эса, баландроқ бўлиши лозим. Мана, Белинский — шунақа. Пушкин даражасидаги тафаккур соҳиби. Гоголнинг йўлини очган. Лермонтовга фотиҳа берган. Бу нарсани ички бир туйғу билан туйиш, билиш ва фикрлаш, баҳолаш лозим.

Мен ҳам шундай бўлишим керак, деб орзу қилардим. 20-йиллар адабий жараёни билан машғул бўлиб юрган кезларим Қодирий, Чўлпон, Фитратлар бор эди. Лекин Хуршид, Сўфизода, Ҳамзалар ҳам шу йиллари ижод қилганини, асосий ижодий изланишлари шу даврга тўғри келишини тўла-тўкис билмасдик. Ковлаштирганим сайин шу даврдан яхши гаплар кўп чиқа бошлади.

Осилсанг баланд дорга осил, деганлар. Пьеса ёзишга жазм қилдим. Илк драмам шу таҳлит майдонга келган. Пьесани Маннон Уйғур раҳбарлигида Ҳамза театрида ўқишди, маъқул топишди. Уни Усмон ака кўриб бермаса, саҳналаштира олмаймиз, дейишди.

Эвакуация маҳали Тошкентга Москвадан комсомол театри ҳам келганди. Машҳур режиссёр Версенёв ҳам келди. Пьесанинг рус тилига сўзма-сўз таржимаси билан танишган профессор Дейч уни дўсти режиссёрга тавсия қилади. Ўзбек драматургларининг бирон-бир пьесасини қўймоқчи бўлган Версенёв Турдиев билан биргалашиб асарни саҳналаштиришди.

Усмон ака билан уч соат пьесани бирга ўқиб чиқдик. "Маъкул, — деди Усмон ака, — бадий жихатини билмадим, лекин билиб қўй, асарингда одамни юрагига "жиз" этказиб тегадиган биронта ҳам жойи йўқ". Ўшандан бери, нечта асар ёзмай, ҳар гал юракни "жиз" этказадиган жойи борми-йўқми, деб ўзимга-ўзим савол бераман. Кейин ёзишга ўтираман.

Энди, яна хотиралар ҳақидаги гапимга, анчадан бери кўнглимга тугиб юрган муддаоларимга қайтсам. Дастлаб, тўқсон йиллик ҳаётимда кўрганларим, билганларим, эшитганларим тўғрисида хотиралар китобини ёзмоқчи бўлдим. Бунга К.Симоновнинг "Сталин менинг авлодим нигоҳида" ("Сталин-глазами моего поколения") деган китоби сабаб бўлди. Яқин, қадрдон ёзувчиларимиздан бири: "Сизнинг ёзганларингиз Константин Симонов гапидек қадр топармикан", деган маънода хафсаламни пир қилди. Шаштимни туширди.

Иккинчи сабаб шу бўлдики, самолётда Москвага кетаётиб, уч-тўрт киши мени саволга тутди. Вазирлар Маҳкамаси раисининг ўринбосари вазифасига келишиму кетишим сабабларини сўрашди. Бор гапни айтдим. Бичмадим, тўқмадим. Ва лекин, барибир гапларимга ишонмади. Демак, ўйладимки, одамларни ўз фикримга ишонтиришим ҳам керак экан.

Бизда хотиралар қай йўсинда ёзиляпти? Мана, Шароф Рашидов урилган маҳали уни танқид қилиб обрў топишди. Кейин мавқеи тиклангач, ўша "урган" одамлар энди олқишларга берилишди. Ҳар икки ҳолда ҳам одамлар ўз обрўйини орттириш, кўтариш ниятида эканликларини сездим. Шундан кейин ўйладимки, шўро даврида яшаган одамларнинг тақдири ҳақида холис фикр айтиш керак экан.

Сўнгги пайтда Лев Толстойни ўқиётиб, бир нарса ҳаёлимга келди. Толстойнинг шуҳрати ниҳоятда катта. У кундалик тутган. Шуҳрат орттириш учун эмас, ўзи учун ёзиб борган. Бугун эса, ўша кундаликлар ниҳоятда қимматли. Бир жойда у шундай ёзади: "Ҳар бир киши ўз даврининг махсули ва гувоҳи. Унинг минг бир иплари ўз даври билан чамбарчас боғлиқ". Мен ҳам, хотиралар

ёзишга қарор қилдим. Бу на шуҳрат қозониш, на ўзимни оқлаш, на бировни қоралаш учун эмас, йўқ. Усмон Юсуповнинг соясига кириб, ўзимни мақтаётганим ҳам, яхши кўрсатаётганим ҳам йўқ. Шу давр ҳақида қандай тасаввурларга эга бўлсам, буни одамлар билсин.

Шу билан бирга, тўқсон йил ичида жамиятга, ҳаётга бўлган муносабатим ўзгариб борган. Жумладан, ҳозирги нуқтаи назаримнинг ҳам аҳамияти бор. Бугунги фикрларим билан олтмиш-етмиш йил аввалги қарашларим ўртасида ер билан осмончалик фарқ бўлмаса-да, ўзгаришлар сезиларли ва салмоқли. Тўқсон йиллик ҳаёт мобайнида бир шахснинг онги ва тасаввуридаги тадриж, ўсиш-ўзгаришлар такомиле келгуси авлодлар учун бирон-бир фойдаси тегиб қолар. Ёзувчи Константин Симонов даражасида бўлмаса ҳам, оддий бир фуқаро сифатида ўз мулоҳазаларимни айтишга жазм этдим.

Сизнинг саволларингиз ёзувчи, замон ва ижод масалаларининг ўзаро боғлиқлиги ҳақида. Шуниси билан менга айниқса ёқади. Бунинг ижодий жараёнини аниқлашга ёрдами тегади. Шу маънода одамларга фойдаси бўлар, деган умиддаман.

Устоз билан суҳбатларимиз учун хамиртуриш тариқасида бир қатор саволлар тузиб мурожаат этган эдим. Улардан баъзилари:

СУҲБАТ САВОЛЛАРИ (1)

1. Ҳурматли Иззат Отахонович, болалик, ўсмирлик йилларини эслаган пайтингизда қандай дамлар ва кимлар зинҳор хотирангиздан кўтарилмайди?

2. Ота — онангизнинг қайси ўғитлари ва сабоқлари яшашда ва ижодий фаолиятингизда кўмак бериб келаяпти?

3. Болалигингиз ҳақида гапириб берсангиз. Ака-укаларингиз, опа-сингилларингиз борми? Ёки ёлғиз фарзанд бўлганмисиз? Исмнингизни онангиз қўйганми ёки отангизми?

4. Ота ёки она авлодингиздан шоир ўтган қариндошларингизни биласизми? Бадиий адабиётга меҳр уйғотишда уларнинг қанчалик таъсирини сезасиз? Ўшдаги ин-

тернатнинг математика ўқитувчиси Абдуҳаким Аҳмадийнинг таъсиридан бўлак омиллар борми?

5. Болалик йиллари ким бўлишни орзу қилардингиз? Мобода ёзувчи ва олим бўлмаганда қайси касб этагини тутган бўлардингиз?

6. Болалик учун хос бўлган қайси фазилатларни (хусусан, ишонувчанлик, соддалик, беғубор самимийлик сингари) айниқса қадрлайсиз? Ёзувчи шахсининг шаклланишида болалик табиатидаги қайси фазилатлар сақланиб қолиши муҳим, деб биласиз?

7. Ҳар бир ёзувчининг адабиётга кириб келишига турли хил омиллар сабаб бўлади. Сизнинг илк қадамингиз қай тариқа кечган эди? Бадиий адабиётни қачондан бошлаб ўз тақдирим ва қисматим, деб билгансиз?

8. "Алишер Навоий", "Номаълум киши" шеърий драмаларингиз қайси жиҳатлари билан болалик хотираларига боғлиқ?

9. "Мир Алишер Навоий" номли мақола билан адабиёт остонасига қадам қўйган экансиз. Тарихий мавзуга қизиқиш қай тариқа рўй берди? Хусусан, Темурийлар даври, Алишер Навоий шахсияти, фаолияти ва ижодиётига кўплаб мурожаат этишингиз боиси нимада?

10. Мутафаккир Вольтер француз халқи тарихига оид йигирма минг жилддан иборат асарлар бор, дейди. Уларни ўқиб-ўрганиш, ўзлаштириш учун эса бир кишининг юз йиллик умри ҳам камлик қилади, дея афсус чекади, ўкинади. Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтида туркий халқлар фани, маданияти, санъати — хуллас, маънавий-интеллектуал мероси, тарихига оид эллик мингдан зиёд ноёб солномалар, асарлар сақланади. Уларга таяниб туркий улуснинг, миллат камолотининг қайси даврлари кам ўрганилган, ўз тадқиқотчиларини кутмоқда, деб биласиз?

11. Нега шеърларингизни эълон қилмайсиз? "Алишер Навоий", "Номаълум киши", "Шоир қалби" сингари кўркам шеърий драмаларни шеърий тажрибаларсиз ёзиш мумкин эмаску.

12. Илк изланишларингизданоқ сиёсий мавзу ("Синфий кураш ва жавобгарсизлик" сингари мақола) устивор йўналиш касб этганлиги боиси нимада? Ёзувчи одам сиёсатдан ҳоли яшаши мумкин эмасми? Санъаткорнинг сиёсий фаолияти билан ижодидаги ижтимоий-сиёсий маъно ўртасида номувофиқлик бўлиши мумкинми? Ёки аксинча.

13. Мавзу ҳеч қачон бадий асарнинг сиёсий мазмун йўналишини белгилаб бермайди. Лекин негадир, адабиётшунослигимизда актуал тарихий инқилобий мавзулардаги асарларга нисбатан "сиёсий қизил" деган қарашлар кучли. Шу хилдаги "қарашлар"да ҳам даврнинг сиёсий нафаси бор. Энг муҳими, ҳар қандай асарда илгари сурилган ижтимоий-фалсафий мазмунда-ку. Демак, ҳар бир даврнинг сиёсатига монанд баҳоланувчи "қарашлари" бўлар экан-да. Ижтимоий мазмуннинг нисбий маънодаги сиёсий қарашлардан ҳоли бўлиши учун ижодкор кўпроқ нималарга эътибор бериши керак?

14. Бадий ижоддаги устозларингиз кимлар? Фитрат билан Чўлпон Сизга илмда ва ижодда илк устозлик қилишган экан. Уларни эслаганда мураббийлигининг қайси жиҳатлари кўз олдингизда намоён бўлади?

15. Биз ота-онани хоҳиш-истагимизга қараб танлай олмаймиз. Шунга монанд, ҳар бир авлод ижтимоий муҳитнинг, тарихий даврнинг маҳсули. Сиз мансуб бўлган ижодкорлар авлодининг эстетик кредосини шакллантирган омиллар нималардан иборат, деб биласиз?

16. Ўзбек халқи ўзининг бир неча минг йиллик тарихида "инқилобларсиз" яшаб келган. Агар ҳар бир мустамлакачилик инқилобий ҳодиса сифатида баҳоланадиган бўлса, Октябр тўнтаришининг туркий халқлар тақдиридаги ўрни ва роли қандай?

17. Октябр тўнтариши Сизнинг шахсий ҳаётингизда, ижодий фаолиятингизда қанчалик аҳамиятга эга?

7.07.1989 йил. Эҳтиром билан шогирдингиз Нўъмон Раҳимжонов.

СУҲБАТ САВОЛЛАРИ (2)

1. Азиз Иззат Отахонович, чинакам ижодкор ҳаёти ҳамиша воқеликдан, атрофида кечаётган жараёнлардан таъсирланиш ва одамларга таъсир кўрсатишдан иборат. Сиз кўпроқ қайси ҳолатларда ва қандай кайфиятларда таъсирланасиз? "Таъсирланиш", "таъсир кўрсатиш" тушунчаларига муносабатингиз?

2. Сиз кўпроқ қайси маҳалда ижодий иш билан машғул бўласиз? Бунинг учун табиат фаслларининг аҳамияти борми?

3. Шоир, ёзувчилар билан суҳбатлашиб қолсанг, кўпчилиги бадиий ижодни руҳий изтироб деб, айримлари эса маънан қониқиш, деб билади. Сиз илҳом билан ошно тутинган асноларда қандай ҳиссиёт туясиз? Ижодий ишни қандай тушунасиз?

4. Қайси пайтда қандай музика тинглашни яхши кўрасиз? Қайси кўшиқчиларни кўпроқ севасиз? Боиси нимада? Дилбар кўшиқ Сизда янги-янги ижодий фикрлар уйғотадими ёки аксинчами?

5. Ижодкор одамдаги қайси фазилатларни қадрлайсиз? Ва аксинча, ижодкор табиатидаги қайси қусур — нуқсонлардан нафратланасиз?

6. Сизнинг дўстларингиз кимлар? Одатда, одамлар ўзида йўқ фазилатларни бошқа бир кимсадан топганлиги учун ёки катта маслак, мақсад йўлида фикрлашдаги муштарак жиҳатлар уларни бир-бирига яқинлаштиради. Сизнинг дўстларингиз билан бирлаштирган хусусиятлар нимада?

7. Биринчи марта кимга (агар сир бўлмаса) ва қандай совға тақдим қилгансиз? Ҳозир ҳам энг яқинларингизга — туғилган кунлари, байрамлар муносабати билан қанақа совғалар беришни севасиз?

8. Кундалик иш йўсинингиз (режимингиз) қандай?

9. Дам олиш пайтида кўпроқ нималар билан шуғулланасиз? Умуман, ижодкор учун қайси пайтларни дам олиш фурсати, деб айтиш мумкин. Сабаби, уйқусида ҳам тушидаги у ёки бу ҳолатлар, деталлар муаян образ сифатида асарларига кўчиб ўтганлиги хусусида маълумотлар бор?

10. Севимли ёзувчиларингиз кимлар? Драматургларданчи? Ва нима сабабдан уларни севасиз? Қайси асарларини кўпроқ мутолаа қиласиз?

11. Умуман китобларга муносабатингизни билмоқчи эдим. Кўп вақтингиз китоб ўқишга кетадими, ёки ижодий ишларгами? Ёшлиқда қандай китобларга ташналик сезгансиз? Ҳозир-чи? Ижоддан "толиққан" пайтларингизда қандай китоблар чарчоғингизни ёзади? Бир умр кўлдан қўймай ўқиб келаётган китобингиз борми?

12. Иззат Отахонович, комил инсонни қандай тушунасиз ва талқин қиласиз? Комиллик тушунчасини-чи? Ҳар бир ижтимоий-сиёсий даврнинг ўз комиллик белгилари бўларкан, хусусиятлари шаклланаркан. Сиз ўз ижодингизда қандай инсонни кўришни ҳамда кўрсатишни эзгу орзуим, деб билгансиз?

13. Энг яхши кўрган машғулотингиз нима?

14. Сиз аёллардаги қайси фазилатларни эъзозлайсиз? Табиатидаги у ёки бу "нуқсон"ларни ҳам аёллар учун ярашиқли ўзига хос фазилат ҳисоблаш мумкинми?

15. Сизнинг назарингизда XX асрнинг энг бахтли ва буюк ўзбек адиби ким? Жаҳон адабиёти мисолида қайси ижодкорларнинг ҳаёти ва ижодидан, қайси асарларидан фахр туясиз?

16. Адабий тажрибалар ижодкорнинг бадиий тафаккури такомилда муҳим омил ҳисобланади. Сиз кўпроқ қайси адабиётлар ва адиблар тажрибасидан таъсирлангансиз?

17. Сизни ёш авлод энциклопедик билимга эга бўлган, юксак тафаккур маданиятини эгаллаган ижодкор деб билади; Фитрат, Чўлпон, Абдулла Қодирий, Ойбек сингари адиблар силсиласида кўради. Фитрат домланинг устозлиги Сизнинг илмий-адабий тажрибангизда қандай ўрин тутади?

18. XX асрнинг бошидан охиригача кечаётган ижтимоий-сиёсий воқеаларнинг, адабий-маданий ҳаётнинг гувоҳисиз. Ўз авлодингизнигина эмас, бир неча авлоднинг ижодий изланишларини кўриб, кузатиб баҳолаб келаяпсиз. "Мен ўз авлодимнинг овозиман", деган китобларга ишонасизми? Сиз ўз тенгқурларингиздан баъ-

зиларини тушунмаган ёки аксинча улардан айримлари Сизни англамаган ҳолатлар кечганми? Тушунмаслик қийноқларини ёки англамаслик изтиробини бошдан кечирганмисиз?

19. Асарларингизга ном қўйишда қандай принципга амал қиласиз ("Имон", "Номаълум киши", "Истеҳком", "Оилавий сир", "Кўрмайин босдим тиканни" ва ҳ.к.)?

20. Хилма-хил жанрларда (драма, ҳикоя, киноповест, хужжатли повест ва ҳ.к.) истеъдодли асарлар яратиб келяпсиз. Бу катта истеъдоднинг "бўлиниши"га олиб келмайдами? Ёки ҳаётни, инсонни бадиий ўзлаштириш, ўрганиш шакллари, деб биласизми?

21. Тўпламлар тузганда "эски" асарларингизни тузатиб, қайта ишлов бериб, сайқаллаб кейин тўпламга киритган ҳоллар бўлганми? Хусусан, қайси асарингиз қайта кўздан кечиришга зарурат сезади?

22. Ўнта бўлса ҳам ўрни бўлак, дейишади. Қайси асарларингизни кўпроқ яхши кўрасиз? Қайси бирларидан унчалик кўнглингиз тўлмагандек бўлади?

23. Адабиётшунос олим сифатида бадиий ижодингизни қандай баҳолаган бўлардингиз?

24. XX аср ўзбек шеърятини — Чўлпондан Рауф Парфигача бўлган бир неча авлод изланишлари кўз ўнгингизда кечаётир. Классик шеърятимиздаги қайси анъаналар кимлар ижодида давом эттирилаётир? Қайси анъаналар давом эттирилишини маъқул кўрасиз?

25. Ўзбек шеърятининг ҳозирги аҳволи (айниқса карнайчи асарларнинг кучайиб кетгани) Сизни ташвишга соладими ёки қаноатлантирадими? Ўзбек шеърятининг келажагини қандай тасаввур қиласиз?

26. Ёшлар шеърятини ҳақидаги фикрларингиз қандай? Улар изланишларидаги қайси фазилатлар ҳавас уйғотади ёки қайси нуқсонларини тезроқ бартараф этишларини хоҳлар эдингиз?

27. Китобхонлар билан алоқаларингиз қандай? Китобхонлардан, томошабинлардан қандай мазмундаги мактублар олиб турасиз? Уларнинг ижодий режаларингизга таъсир кўрсатган ҳоллари бўлганми?

28. Ижодий режаларингиз хусусида. Ҳамма ниятларингиз ҳам восил бўлганми? Қайси ижодий режаларингиз амалга ошмай қолганидан армон ҳисси туясиз?

29. Кино назарияси, театр назарияси, драма назариясининг кўримлилиқ, томошавийлик сингари муштарак хусусиятлари учунми ёки бошқа фазилатлари учунми, кинони севишингиз боиси нимада?

30. Кўпроқ қайси халқларнинг қандай руҳдаги фильмларини томоша қилишни ёқтирасиз?

31. Ҳар бир халқнинг кино санъати ўз тарихи ва назариясига, ўз анъаналари ва ўрганилиш методологиясига эга. Ёзувчи-драматург сифатидами, адабиёт назариячиси сифатидами ёки томошабин сифатидами, қандай хислатлари билан кино Сизни ўзига жалб этади?

32. Диний эътиқодингиз. Забур, Таврот, Инжил, Қуръон — муқаддас китоблар бўлиши билан барабар эътиқодлар, маслақлар силсиласидир. Уларга муносабатингиз?

33. Динлар тарихи инсонлар томонидан Ҳақни англаш, билиш ва идрок этиш тарихи ҳамдир. Дунёни, Инсонни, табиат ҳодисаларини тушуниш босқичларини ҳам ўз ичига олмайдами? Динлар фалсафаси нимаси билан Сизни ўзига жалб этади?

34. Миллий тафаккур тараққиётида адабий-танқидий тафаккурнинг ўрни ва ролини қандай хусусиятларда кўрасиз? Фитрат, Чўлпон, Ҳамза авлодининг янги адабиёт эстетикасининг юзага келишидаги хизматларини нималарда кўрасиз?

35. Адабиётнинг янгича меъзонлари ва эстетик принципларининг қарор топиши ва шаклланишидаги Ойбек, Мақсуд Шайхзода ва умуман, ўзингиз мансуб авлод изланишларига муносабатингиз.

36. Бугунги ёш адабиётшунос ва танқидчилар авлоди ҳақидаги фикрларингиз қандай? Уларнинг ютуқлари нимадаю қайси камчиликларини тезроқ бартараф этишларини хоҳлайсиз?

37. Адабиётимиз илмининг эртасини қандай тасаввур этасиз? Адабий меросга муносабатда, диний адабиётни

ўзлаштиришда, адабий жараён ҳодисаларини баҳолашда, адиблар шахси ва ижодини текширишда қайси мезонлар устиворлик касб этади-ю, қайси бирлари давр шамолларига берилиб кетиши мумкин, деб биласиз?

38. Рус адабий-эстетик тафаккури ўзбек адабиёти илмига нималар берди? Ўзбек адабий-танқидий тафаккури Белинский, Добролюбов, Чернишевский сингари рус олимларининг этагига ёпишганча қолавердими ёки Шарқ фалсафий-эстетик тафаккури кўзидаги, юзидаги чангни артиб, Европа ва жаҳон эстетикаси билан уйғунлаштиришга эришадими? Адабиёт илмининг оқими, Сизнингча, қай тариқ кечаяпти?

39. Адабиётимиз илми жаҳон миқёсига чиқиши, умум-башарий эстетик мезонларни эгаллаши учун қандай вазифаларни ҳал этиши керак, деб биласиз?

40. Ижодий режаларингиз. Ҳозир қандай янги асарлар устида ишляяпсиз?

Жавоблар учун аввалдан миннатдорчилик билдириб, чуқур ҳурмат билан шогирдингиз Нўъмон Раҳимжонов
20.11.1995 йил.

— Одамлар ўйлайдики, ёзувчи пул учун, шуҳрат учун ёзади, деб, -сўзида давом этади устоз.— Йўқ, менда бундай интилиш ҳам, ният ҳам бўлмаган. Мен ўзимдаги ички бир эҳтиёжни, заруратни қондириш учунгина асарлар ёздим. Яқинда бир асарни ёзиб тугалладим. Ўз авлодим ҳақида. "Қақнус" деб аталади. Ёзувчи учун энг муҳими, асарни ёзиш, юракни бўшатиш. У саҳнага қўйиладими, йўқми, кимлар қандай муносабатда бўлади. Булар, энди, иккинчи даражали.

Асар, одатда, ўзинг ҳақингда, одамлар ва жамият, ҳаёт тўғрисида ўйлаб юрган нарсаларингни қоғозга тушириш ниятида ёзилади. Ёзиш деган сўз онанинг фарзанд кўришидек, бир гап. Ой кунни етган она туғолмасдан туролмайди-ку. Ёзувчи ҳам шунга ўхшаш, юрагида йиғилган гапларни — дард деймизми, мушоҳадалар бўладими, қоғозга тушурмасдан туролмайди. Ёзувчи ёзиш, "туғиш" бахтига муяссар бўлиши керак.

Асаримни тугатгандан кейин уни саҳнага чиқариш

учун кўп ҳам ҳаракат қилмайман. Сабаби, режиссёр қандай тушунса, уни шу тахлит саҳнага чиқаради. Ажойиблиги шундаки, асарингиз бир чеккада қолади, режиссёр уни ўз билганича талқин этиб саҳнага олиб чиқади, томошабин эса, яна ўз идрокига кўра учинчи хил тушунади. Сизнинг ниятингиз билан томошабин қабул қилган асар ўртасида муайян фарқ бўлади. "Қақнус" драмам ўқиш учун мўлжалланган. Боиси, асарим бир марта ўз сиёҳи билан турсин, режиссёр ҳам тегмасин, томошабин ҳам кўрмасин. Китоб бўлиб турсин. Негаки, ҳар бир ўқувчи китобни ўзича ўқийди, ўзича тушунади ва талқин этади. Муаллиф кутилмаган хулосаларга келади. Ҳар бир китобни ёзувчи ўз дунёсидан чиқиб кетмаган ҳолда яратади. Боиси, ҳар ким ҳаётга ўзича, ўз дунёси ва билгичи бўйича ёндошади-да.

Шу ўринда устоз Иззат Султоннинг шахсий, оилавий ҳаёти хусусида. Устозда ўта нозик ва ингичка юмор ҳисси тафаккур теранлигию фасоҳатли донолик билан узвий боғланиб кетган эди. XX асрнинг 70-80 йиллари улкан шўролар мамлакатаида бўлгани сингари Тил ва адабиёт институтида ҳам Янги йил, 23 феврал (Қизил армия ташкил топган кунни эркаклар байрами сифатида нишонлаш урф бўлган эди), 8-март хотин-қизлар байрами, 9-май Ғалаба куни ва ҳ.к. турли хил саналар, қутлуғ шодиёналар тариқасида кенг нишонланар эди. Столлар тузалиб, кенг дастурхон атрофида байрам баҳонасида ҳаёт, тириклик, умр мазмуни, илм-фан, адабиёт, бадиий ижод ва ҳ.к. турли мавзуларда қизгин суҳбатлар кечарди.

80-йил бошлари эди. 8-март халқаро хотин-қизлар куни муносабати билан адабиёт назарияси ҳамда танқид тарихи бўлими ходимлари дастурхон атрофида жамулжам йиғилдик. Институт раҳбарияти, партия ташкилоти, касаба қўмитаси, хотин-қизлар уюшмасидан ҳам вакиллар иштирок этаётган эди. Институт хотин-қизларининг етакчиси, шоир Собир Абдулланинг бадиий маҳорати мавзуида номзодлик диссертациясини ёқлаган, алоҳида "Собир Абдулла" номли монография чоп эттир-

ган ширинсўз олима Малоҳат Абдураҳмонова ҳам даврада эди. Устоз Иззат Султон Малоҳат опанинг шахсияти билан олималигини мужассамлаштирган шарқона назокатни ниҳоятда ҳурмат қилар эди. Ўша маҳалда Тошкент яхна ва енгил ичимликлар комбинати ўз маҳсулотларига ном қўйиб бериш учун институтга тез-тез мурожаат этиб турарди. Устоз узум шарбатига "Малоҳат" деб ном берганликлари ҳали-ҳануз эсимда. Ушбу ичимлик узоқ йиллар пештахталарни безаб келди...

Устоз ўзининг доно лутфи, закий суҳбати билан ҳар қандай давранинг гулига айланар эди. Гап асосан, аёллар, маънавий маданият, ахлоқ, одоб ҳақида борди. Шунда устоз ҳазил аралаш бир лутф қилди.

— Мени тўртта уйланган дейишади. Бу — ёлғон. Аслида, уч марта уйланганман...

Буларнинг ҳар бири адибнинг ҳаётида, тақдирида айрича аҳамиятга эга. Уларнинг тафсилотларига, хусусан, илк муҳаббати билан боғлиқ воқеаларга тўхталишдан олдин ўша, 30-йиллар ижтимоий-маданий ҳаёти хусусида икки оғиз гап.

Иззат Султоннинг 20 яшар йигитлик маҳали. Журналистликка қизиқиб ишлаб юрган кезлари. Қалам тебратган одамнинг обрўси баланд, салкам доҳий ҳисобланарди. Бешёғочда бузилиб ётган бир кўприк тузатилиб, ишга туширилишига бағишланган "Кўприк тузалди" деган хабари "Қизил Ўзбекистон" газетасида босилиб чиқади. Бу ёш қаламкашнинг биринчи ёзган нарсаси эди. Унга қалам ҳақи — пул ҳам беришади (бир сўм тўқсон тийин). Бу ўз вақтида катта пул эди. Битта нон икки тийин эди-да. Юзта ноннинг пули бўладими?! Шунақа! Кейин жиндай-жиндай хабарлар, мўъжаз мақолалар ёзиб турди. Кейин Қовунчи қишлоғига ишга кетди. Ҳозирги Янгийўл туманининг "Халқобод" бирлашмаси ҳудудида жойлашган. Аввал муаллим, сўнгроқ директор бўлди.

— Сулаймон Оқилов деган ўртоғим бор эди, — дея хотираларга берилади устоз. — Ленинградда ўқишни тамомлаб келиб, "Батрак" газетасига редактор бўлди. Мени ишга чақирди. Бирга газетада ишлай бошладик. Марказ

Самарқаддга кўчгач, биз ҳам кўчдик. Унча-мунча мақолалар ёзиб юрамиз. Босилиб чиқади. Ёшлик-да, исм-фамилиямиз газетада чиққач, ўзимизни осмонда ҳис қилиб, ҳаволаниб юрган кезларимиз. Ёзувчимиз, гўё. Қизлар "дув" этиб оёғимизга ёғилаётгандек. Шу пайтлар бир қизни яхши кўриб қолдим. Қишлоқ хўжалик техникумининг талабаси эди. Исми Фафура эди. Ота-онаси ҳам бизнинг севгимиздан хабардор эди. У ҳам, мен ҳам, ота-онаси ҳам хурсанд...

Шу ўринда илк муҳаббат кечинмаларидан олдин ўсмир ёшидаги Иззатилла кўнглида ниш урган майл-мойиллик туйғуси ҳақида бир оғиз гап. 1998 йилнинг 15 апрел куни эди. Устознинг кайфияти ниҳоятда чоғ. Ҳудди ёш боладек севинчи ичига сиғмасди. ЎЗР ФА нинг Академиклар шаҳарчасидаги ижтимоий фан институтлари жойлашган етти қаватли оқ бинонинг 4-қаватида иккимиз ўтирадиган хонага кириб келди. "Адабиёт назарияси" дарслигининг учинчи нашрини тубдан қайта ишлаб яқунладим. Энди оила ҳақидаги пьесани ёзишга ўтирмам", деди устоз мамнун. Столга ўтирар-ўтирмас котиба қиз эшикдан домлани дирекцияга йўқлашаётганлигини айтди. Устоз кейинги йилларда институт директорининг адабиёт масалалари бўйича илмий маслаҳатчиси эди-да. Сухбатимиз бўлинди...

Орадан бир кун ўтгач, эрталаб соат ўнлар чамаси эди. Уйда телефон жиринглаб қолди. Гўшакни кўтарсам, устознинг дадил, ўзи кексайган эса-да, навқирон овози эшитилди. Шундан англадимки, одам жисман қартайсада, лекин овози, кўз нури қаримас экан.

— Салом Нўъмонжон.

— Ассалому алайкум, домла, бардаммисиз!

— Товушингизни яхши эшитмаяпман-ку?! Мени эшитаяпсизми?

— Сизни яхши эшитаяпман.

Устоз товушимни ғира-шира илғадилар шекилли.

— Ҳали пешиндан кейин соат иккиларда институтда бўламан, — деди. — Зарур гаплар бор. Кўришайлик.

— Майли, маъқул.

Кексалик таъсиридан бўлса керак, устознинг эшитиш қуввати ҳийла сусайган эди. Шу боис ҳар гал телефонда гаплашганимизда, "мени эшитяпсизми", деб сўраб олар эди. Бу гал ҳам шундай бўлганди.

Белгиланган вақтда ТАИнинг тўртинчи қаватига кўтарилганимда эшик очиқ, устоз эртароқ келиб хонасида кутиб ўтирган экан. Салом-алиқдан кейин газета қатлами орасидан машинкаланган оқ қоғоз тахламини узатди. XX асрдаги ҳассос шоира Зулфиянинг "Хотирам синиқлари" достони экан. Асар 1995 йил феврал ойида ёзиб тугалланган, "Халқ сўзи" газетасининг 1 март сонида эълон қилинган эди.

— Сўз билан сизлашиб гаплашадиган ўта назокатли адиба. Анчадан бери кўнглимга туғиб юрган гапларни айтибди. "Хотиралар" китобида ёзмоқчи эдим. Мустақиллик, ҳуррият ҳақида кўнгилга "жиз" этиб тегадиган, эсда қоладиган қилиб айтибди. Шу дoston қўлёзмаси. Поэмачилик билан кўпдан бери қизиқиб келасиз...

Кейин суҳбатимиз мавзуи устоз ёзишга чоғланаётган "Хотиралар" китобига кўчди.

— Буни илк муҳаббат дейиш қийиндур. Лекин, кўнгилда туғилган илк мойиллик майли десаммикан?! Ҳар холда эсимдан чиқмайди-да. Ҳали ҳануз ёдимда, эсладим дегунча кўнглим увишиб, бир ҳаприқиб тушади. Яхшиси, бир бошдан айта қолай. Бешёғочда Алмай номидаги етти йиллик тажриба интернат мактаби бўларди. Ўн тўрт-ўн беш ёшли ўсмирлик, интернатда ўқиб юрган маҳалим. Ҳафиза исмли наманганликми, қўқонликми, сулув бир қиз бўларди. Унинг менга меҳри борлигини билардим, ҳис қилардим. У ҳам менинг майлимни кўзларимдан, муомаламдан, унга бўлган эътиборимдан англаб етганди.

Энди шуниси ғалатики, тортинчоқликми, андиша-ҳаёнинг устунлигимми, кўришиб қолганда бир-биримизга тикилиб тураверар ёки ўтираверар эдик. "Миқ" этиб оғиз очиш йўқ. Ҳеч нарса дейолмаймиз... Сизга айтсам, най чалишни яхши кўрардим. Бадий ҳаваскорлик тўғарагимиз бўларди. Шунда най чалардим. Ҳамма ухлагандан кейин, нариги корпусга бориб, синфга кириб най

чалардим. Мусиқа хонасидаги машқларимиз айниқса завқли кечарди. Жуманиёз¹ яхши билади. Баъзан мен билан бирга келиб, эшитиб ўтирарди. Бир куни най чалаётсам, Ҳафиза деразанинг тагида турибди. Жа-а иштиёқ билан чалдим. Айниқса "Най навоси" деган куй бўларди. Ўзим ҳам уни яхши кўрардим. Берилиб, эриб, тўкилиб чалдим. Куй тугагач у кетди. Мен ҳам ётоққа қайтдим.

Ўша пайтда толстовка деган энгли, белбоғли камзул бўларди. Икки ёнида, кўкрак қисмида, ички этагида чўнтаклари кўп. Шуни кийиб юриш мода эди. Синфда ҳаммамиз толстовка киярдик. Синфдошларнинг бир одати бор эди. Иқига ўтиришган, ёқтирган болаларнинг толстовкасини сўраб олиб, бир-икки кунми кийиб юриб кейин қайтариб берарди. Шу қиз мендан толстовкамни сўради. Кийиб юрсам майлими, деб. "Хўп" дедим, бердим. Уч-тўрт кундан кейин қайтарди. Баҳорнинг илк ойлари миди, ҳар холда кунлар исиб қолган эди. Толстовкани олдим, девордаги михга илиб қўйдим.

Шу денг, Ҳафиза йиғлагудек бўлиб кўзларимга тикилади. Мен ҳам кўзимни узолмай жовдир-жовдир термуламан. Ҳеч нарса айтолмайман. Кейин бирданига йўқ бўлиб қолди. Бир куни тасодифан толстовканинг чўнтақларидан нимадир ахтараётиб, буклоғлик қоғоз кўлимга илинди. Қарасам, Ҳафизанинг хати. У мойиллик билдириб менга хат ёзган экан. "Мени яхши кўрсангиз, бирга ўқирдик, бир умр бирга бўлардик", деган мазмунда.

Бефаҳмлиқни қарангки, толстовкани Ҳафизадан олганда чўнтагига хат солиб берганини қаёқдан ҳам билибман, денг. Нега ўшанда бепарво бўлибман?! Ғўрликда, у ишора қилган бўлса ҳам англамай қолаверибман. Ғўрлик-кўрлик, деб шунга айтсалар керак-да...

Илк мойилликнинг охири шу тариқа тугади. Куртак бўлиб очилмаган туйғулар хотираларимизга кўмилган...

Устоз ҳикоясидан шу нарса англашиладики, икки ойлик хизмат сафаридан қайтиб келгач, тўппа-тўғри

¹ «Хоразм» дилогияси, «Ўзбекистонда таржимачилик тарихидан» монографияси муаллифи, ёзувчи ва таржимашунос Жуманиёз Шарипов назарда тутилаётир.

Фафураларникига боради. Онаси рўйхуш бермай, совуқ-қина қаршилайди. Гап-сўзлари ҳам узуқ-юлуқ. "Ғафура ўқишдан қайтмадими", деб сўраса, ғўлдираниб, чайналади. Иззатилла кўнглини ҳадик— хавотир чулғаб, ваҳима босади. "Тинчликмикан?" Онаси билан икки ўртадаги гап сира қовушмади. Кўнгли безовта бўлганча Иззатилла ўрнидан кўзголади. Остона ҳатлаб кўчага чиққач, Фафурани узатишганлигини билади. Ичида бир нима "шув" этиб кетади. Тирноғидан товонигача музлаб қолгандек эди. Совуқ шамол ичига кириб олгану, гоҳ мияси, гоҳ юрагини, гоҳ кўкрагини ғижимлаб эзади.

— "Ўзбекбирлашув" савдо уюшмасининг хўжалик ташкилотларида ишлаб юрган бир одамдан совчи келаётганлиги элас-элас қулоғимга чалинган эди, ўшанга теккан экан, — дея маҳзун ва эзгин ҳолатини англатади И.Султон. — Жудаям кўйиб кетдим. Редакцияга сурат бўлиб келиб, суратдек қайтаман. Қўлим ишга бормайди. "Батрак" газетасининг масъул котиби маҳалим. Юмуш дегани бошдан ошиб-тошиб ётибди. Қани энди қўлим ишга борса. Ўзимга келишим, руҳимни ўнглашим анча қийин кечди. Узоққа чўзилди.

Орадан анча ўтиб, ўша қиз билан учрашдик. Гўё ҳеч нарса бўлмагандек, бир гапириб, икки кулади, тиржая-веради. Мазах қилаётгандек, майна қилаётгандек туюлди. "Кечирасан, ота-онам зуғум қилди, шунинг учўн мажбур бўлдим, тегишга" қабалида бир-икки оғиз тушунтирармикан, десам, миқ этмайди. Мен ҳам "нега ундай қилдинг, нега эрга тегиб кетдинг", деб сўрамадим. Ўзи ҳам бирон оғиз бу хусусда гапирмади. Самарқанд марказида инқилоб иштирокчиларига тикланган боғ бор. Шу боғда бироз айланган бўлиб, суҳбатлашдик. Гапимиз ҳам қовушмади.

Тезда хайрлашиб, ажрашиб кетдик. Охирги кўришганим шу бўлди. Кейин ҳам алла-вақтгача ўзимга келолмай, қарахт юрдим. Билдимки, ошиқлик менга тўғри келмас экан. Ошиқликка ярамас эканман. Ўзимга қарор қилдим, ҳеч кимга кўнгил бермайман, деб. Кейинроқ ахд қилдимки, бировга кўнгил қўйиб уйланмайман. Би-

ров мени ёқтириб, "тегаман" деса бўлди... Ҳар қандай дарднинг давоси вақт, дейишади. Иззат Султон кўнглига тушган илк тугунни матбуот меҳнати, ижодий изланиш заҳматлари енгиллаштиргандек, ёзиб юборгандек бўлди. Ишқ-муҳаббат хархашалари ўрнини ижод қийноқлари, азобли ҳаёллари энлаган эди. Шу орада ўн йил ҳам ҳаш-паш дегунча ўтди-кетди. Уруш йиллари Киев, Москва, Одесса киностудиялари Тошкентга кўчиб келди. Улар бирлаштирилиб ягона киностудия ташкил этилди. Иззат Султон киностудияга директор этиб тайинланади. Одесса, Киев, Москва киностудияларидан келган гуруҳларнинг ўз раҳбари бўларди. Шулардан бири — Одесса киностудиясининг гуруҳ раҳбари И.Султонга гап орасида шундай деб қолди: "мени қизим бор. Шунга эътибор берсангиз". Бу таклиф ёш, қизиқувчан, ҳаётсевар адибнинг дарров эътиборини тортди. "Қани", деб сўради, "шу ерда, гуруҳда, ўзимиз билан бирга ишлайди", деб кўрсатди. Қарасам, жудаям чиройли қиз. "Қизингиз ниҳоятда гўзал экан, афсуски, мен унақа чиройли эмасман", дейди Иззат Султон. "Шунинг учун ҳам сизга бермоқчиман. Ҳаммага бермайман", деди, ҳазиллашиб отаси. Унинг фамилияси Котляр эди, қизнинг исми эса Женя — Евгения эди. Бир марта эрга тегиб чиққан экан. Ёш директор масалани дарров ҳал қилмади; Евгения Котлярни аввал ўзига котиба қилиб олди. Бир ой ўтар-ўтмас тамоман ошиқу беқарор бўлиб қолди.

— Ўша пайтда Мирзааҳмедов деган одам Ўзбекистон КП Марказий Комитетининг кадрлар билан шуғулланувчи котиби эди, — дейди Иззат Султон, — ҳузурига чақириб, танбеҳ берди: "Нима деган гап. Котибангизни ўйнаш қилиб олибсиз. Уни йўқотинг", деди. У менинг хотиним бўлади, дедим. Кейин унга уйландим.

Аслида, умуман уйланмасликка қарор қилгандим. Уруш даври эмасми? Урушга кетиб қолинса, ўлим деган нарса бор. Оила бола-чақани чирқиллатиб, етим қолдиришга кўзинг қиймайди, юрагинг эзилиб, адои-тамом бўлади. Шундай оилаларнинг қанча-қанчасини кўриб турибмиз-ку.

Бугунни ўйлаб, фақат бугунимиз билан яшардик. Шу ҳам таъсир қилдими, ҳарқалай, нимадир сабаб бўлиб, ўша қизга уйландим. Урушга кетиб, йўқ бўлиб кетсам, худо билади, буёғи нима бўлади.

Беш йиллик оилавий ҳаёт тотли кечди. "Туппа-тузук яшадик", дейди устознинг ўзи. Икки ўғил кўришди. Тўнғичи Алишер, кейингиси Рафиқ – Рафаэл. Исmlарини Иззат Султоннинг ўзи кўйган, фамилиялари Султонов.

Кейин уруш тугади. Хотини Евгения Котлярнинг онаси: ўламан саттор, бу ерда турмаймиз, Одессага кетамиз деб, оёғини тираб туриб олди.

– У вақтда ажрашиш қийин эди, – дейди устоз ўйчан, маъюс тортиб. – Ман этилганди. Нима қилиш керак. Усмон Юсуповнинг олдига бордим. Аҳволни айтдим, шароитни тушунтирдим. Олий судга айтсангиз, бизни ажратиб қўйишса, дедим. "Хўп", – деди. Хотиним хонадан чиқиб кетгач, у менга: "Жудаям чиройли қизга уйланибсан, – деди. – Бу сенга хотин бўлмайди".

– Ким билади дейсиз, – беш йилдан бери туппа-тузук турибмиз. Чиройига учдимми?!

Кейин, судда ажрашдик. Суд ажрим қарорига келиш учун ичкарига кириб кетганда хотиним бўйнимга осилиб, йиғлади: ажрашяпмиз, балки қайта кўришмасмиз, худо билади, беш йил бирга кечирган ҳаётимиз элик йилга татимли, сира-сира унутмайман, деди. Ўпишиб хайрлашдик. Улар кўчиб кетишди. Министрлар Советининг раис ўринбосари вазифасидан бўшатиб, (1945) мени ЎЗР ФА Тил ва адабиёт институтига юборишди. Академик Тошмуҳаммад Саримсоқов ЎзФА Президенти эди. Маслаҳатлашиб, Москвага – докторантурага ўқишга боришингиз керак, деди. – Бизга фан докторлари сув ва ҳаводек зарур.

Москвага борадиган бўлсам, уйланиб кетганим маъкул, дедим ўзимга-ўзим. Ҳозирги хотиним Замирага уйландим. 2000 йил тўйимизга 50 йил бўлди.

Янги оила тарихи шундай: ўша котибам билан ошиқлик қилиб юрган маҳалим таниқли кинорежиссёр Наби Фаниев "Тоҳир ва Зухра" фильмини суратга олаётган эди.

Замира ўша пайтда Тошкент Давлат консерваториясида ўқиркан. Уни фильмга таклиф қилишади. Зухранинг дугонаси Юлдуз ролига. Уни ўшанда учратгандим. Лекин, тақдир экан, Евгения билан оила қурдим.

Энди, денг, бошимиз очиқ Москвага, докторантурага кетадиганман. Замираларникига бордим. Онаси кулимсиради, сездимки, Замира бефарқ эмас, менга кўнгли бор. Замира билан гаплашсам, аспирантурага кириш ниятини айтди. "Мен ҳам докторантурага жўнашим керак", дедим.

Хуллас, Москвага бирга кетдик. У ерда оила қурдик. Тақдирларимиз боғланди. Бир йилдан кейин таътилга Тошкентга қайтсак, Одессадан собиқ хотиним ҳам келиб ўтирибди. Одессага сиғмабди. Тошкентнинг тарифини еган чумчуқ Маккатиллодан қайтиб келади, деган гаплар бор-ку. Бежиз айтилмаган...

Устоз билан ҳар галги суҳбатларимиз адабиёт-ҳаёт-сўз сеҳри, таровати ва бадиият мўъжизалари ҳақида кечар эди.

-Тунов кунги суҳбатимиз чала қолди,-деди устоз телефон-сим қоқиб.-Бизникига келақолинг хотира билан боғлиқ гаплар бор.

1998 йилнинг апрел ойи адоғида институтдаги мароқли суҳбатга кирди-чиқди кўпайиб, "пашша" тушган эди. Устоз шуни назарда тутган эди. Ҳаялламай, тезда етиб бордим. Эрталабки соат чоракам тўққиз эди.

Ишлашдан олдин бошимни иссиқ сувга ювиб оламан. Кейин дўппини алмаштираман,-деди устоз бошидаги кўқон дўппини ечиб, тешик-тешик оқ тўр дўппини кийиб олди.-Энди лампа чироқни ёқиб қўйсам бўлди. Фикр дегани ўзи келаверади, — сўзида давом этди устоз. — Ўттиз-қирқ ёшимдан бери шу тахлитда ишлашга одатланганман.

— Бадиий ижоднинг ёзилмаган қонуниятлари кўп-да,- дедим устознинг бадиий асар табиати ҳақидаги мулоҳазаларини билиш ниятида.-Одатда бадиий асарга охириги нуқта қўйилади. Ҳаётда эса, аксинча. Ҳеч бир нарсага сўнгги нуқта қўйилмайди-ку. Ҳаёт вергуллардан иборат

эмасми?! Ота-бобо умрининг адоғи фарзандлар, наби-
ралар ҳаётининг бошланиши. Шу маънода, ҳар бир ки-
тобнинг охири янги китобнинг бошланиши бўлади. Те-
лесериаллар шу жиҳатдан эътиборли. Юз сериялик се-
риаллар яратилияпти.

Устоз шу гапни кутиб тургандек суҳбат нишабини хотиралар китобига бурди.

— Кўп қисмли хотираларимни ҳам шу принцип асо-
сида яратмоқчиман. Бир қисми "Оила", деб аталади. Оила
деганда миллатни назарда тутяпман. Оила дегани — бу
бошдан кечган тирикчилик хархашалари эмас, миллат-
нинг маънавий-ахлоқий, интеллектуал ҳаёти манзарар-
ларини яратиш бош муддао ҳисобланади.

— Ёзувчи бадиий асари қаҳрамонларию персонажла-
рини ўз маънавий бойлиги билан қуроллантиради. Адиб-
нинг ақлий, ахлоқий салоҳияти зарра-зарра офтоб нур-
лари мисол қаҳрамонларига кўчиб ўтади. Феъли-фаоли-
ятига сингиб кетади. Энди, хотираларингизда ҳам ана
шу хусусият етакчилик қилса керак?

— Тўғри, лекин бадиий асар персонажлари ёзувчи
ғояларини ифода этувчи рупорга айлантирилиши керак,
деган сўз эмас. Ёзувчи ҳар бир персонажни, айниқса етак-
чи қаҳрамонни ўзининг маънавий хазинаси ҳисобига
тўйинтириши лозим. Бу оддий ҳаёт эмас. Турмушдан нусха
кўчириш ҳам эмас. Хотираларимда салбий ҳодисалар
батафсил тасвир этилмайди. Тилга олинади. Асосий диқ-
қат ижобий томонга қаратилади.

Устоз эътибрини шахсий-оилавий ҳаёти саҳифалари-
га тортишга интиламан.

— Ўғилларингиз ҳақида ҳам гапириб берсангиз.

— Энди денг, уч кун бурун иккинчи ўғлим Рафиқ-
Рафаэл уйимизга келди. У 50 ёшдан ўтиб, олтмишни
қоралаб боряпти. Ўғай отаси Германияда муқим яшай-
диган бўлибди. Собиқ хотиним Евгения ҳам ўша ёқда
экан.

— Ўғлингизнинг касби нима, — деб сўрайман устоздан.

— Олмонияда ўғай отаси тадбиркорлик билан шуғул-
ланади.

Рафиқ-Рафаэл ҳам шу йўлдан кетяпти. Асли касби инженер. Асбобсозлик заводида директор экан. — Рафиқ Иззатович Султонов. Тўнғич ўғлим Алишер ҳам менинг фамилиямда.

Ўн саккиз йил давомида алимент тўлаб турдим. Бу орада келишмовчиликлар ҳам бўлди. Москвада бир-икки йил яшадик. Замиранинг бир қўлида бола, яна ҳомиладор. Тошкентга қайтдик. Бу ерда Замирага маслаҳат солдим. Икки ўғлим ёт, бегона одамнинг қўлида сарғайиб умри ўтмасин. Ўзимизга олайлик, дедим. Замира узоқ ўйламасдан рози бўлди. Судга бордим. Суд менинг фойдамга ҳал қилди. Шаҳар ҳокимиятидан болалар тарбияси билан машғул бир ходим судда иштирок этган эди. Ўша одам суддан кейин: Сиз бу қарордан хурсанд бўлманг. Болалар онасисиз туrolмайди, барибир онасининг олдига кетиб қолади, деганди. Гапи рост бўлиб чиқди. Икки ўғлим уч-турт ой биз билан яшади. Бир куни онаси кўрган келди. Майли, кўриша қолишсин, дедим. Узоқ гаплашиб ўтиришди тўсатдан бирга кетадиган бўлиб қолишди. Кетишди.

Рафиқ-Рафаэл уйланадиган бўлди. Менга оврупо тарбиясидаги бир қиз топинг, деб Замирандан илтимос қилди. Ўзбек қизлари билан яшай олмасам керак. Кўникмам йўқ, шунинг учун ўзиям, табиати ҳам европалашган бўлса, деди. Замиранинг русга уйланган жиянининг қизи бор эди. Рафиққа ёқмади. Шу-шу орамиз узоқлашиб кетди. Орадан ўн олти йил ўтиб, кўришмаган эдик. Кеча келди. Германияга кўчиб кетишаётган экан. Доимий яшаш учун. Қоида бўйича отанинг ҳам рози-ризологи керак экан. Келди, гаплашиб ўтирдик. Ош дамладик. Ўғли бор экан. Уйлантирибди. Демак, чеварам ҳам бор, кўряпсизми?

Бошига дўппи кийгаздим. Рафиқ туғилган йили тушган суратимни эсдалик учун ёзиб бердим: "Азиз ўғлим Рафиқ. Бу сенинг отанг бўлади. Сен туғилган йили суратга тушган", деб ёздим орқасига. Шу билан хайрлашдик. Жўнаб кетишди.

— Катта ўғлингиз билан ҳам учрашиб турасизми? — саволга тутаман устозни.

Тўнғичим Алишернинг бир одати бор эди. Тез-тез уйланиб турарди. Ҳар гал у ёки бу сабаб билан пул сўратади; хотиним кетиб қолди, олиб келаман, пул бериб туринг, дейди. Охири гал Олмаотага кетиб қолган экан хотини. Олиб келиш учун пул сўраб келди.

— Хотини қозоқ қизими?

— Йўқ, яхудий. Йигирма йилдан буён Калининградда яшайди.

— Алишернинг касби нима?

— Кичик ўғлимнинг айтишига қараганда тижорат билан шуғулланади. Кейинги пайтда Калининград шаҳри ва вилояти бўйича меҳмонхоналар мутасаддиси экан. Яна коммерция билан ҳам шуғулланар экан.

Алишер биринчи хотини билан ажрашиб, кейинги хотини билан Калининград шаҳрига кўчиб кетди. Фарзанди мен билан қолган. Тарбиялаб, катга қилдик. Куёвимнинг тиш поликлиникасида бирга ишлайди.

Шу ўринда уйланишларим ҳақида икки оғиз гап. Биринчи уйланишимни ҳисобга қўшмайман. Бир дўстим бор эди.

Ижтимоий фанлар факультетида бирга ўқиганмиз. Унинг синглиси бор экан. Артистка. Фарғонадами, Марғилондами театрда ишлар экан. Уни Тошкентга кўчириб келтирди. Синглиси билан танишдим. Қарасам, туппатузук қиз. Уйландим. Лекин муомаламиз келишмади (Исми Фароғат эди). Ажрашдик.

— 30-йилларда санъаткорларга уйланиш мода тусини олганмиди, — сўрайман устоздан. — Миртемир домланинг ҳам биринчи аёллари актриса бўлган экан?..

— У вақтда икки нарса, айниқса, русум эди, — изоҳ беради устоз. — Оврупаликка ёки актрисага уйланиш одат бўлганди.

Яъни, европача тарбия кўрган аёлларга. Ўша пайтда бир гуруҳ янги авлод йигитлари вояга етаётган эди. Бу зиёли йигитлар дидига мос келадиган кизлар йўқ ҳисоби эди. Борлари фикр-тафаккурда йигитлардан анча орқада қолган ҳисобланарди. Шунинг учун рус, татар қизларига ёки актриса аёлларга уйланиш русум эди. Мирте-

мир ҳам артисткага уйланди. Шоир, таржимон Насрулло Охундий ҳам актрисага уйланли. Кейинчалик ажралишган хотини Розия Каримова актриса эди. Розия опа Насрулло Охундий билан ажралишгандан кейин бир кема капитанига турмушга чиққан экан.

Суратларини олиб келиб кўрсатади.

— Ажрашганининг ҳам сабаби бор, — сўзида давом этади устоз. — Уйланганидан кейин Насрулло Охундий қишлоқдан шаҳарга келган акасини уйига таклиф қилибди. Хотини Розия балерина эди-да, театрга бирга тушишибди. Балетда, йигит қизни қувиб, тутиб, сийпалаб эркалайди.

Охундийнинг акаси пьесани кўриб ўтирибди-да: — ука, энди сенга нимаси қолди, — деган экан.

Кейин ҳам анчагача бирга туришди. Акам жуда қаттиқ хафа бўлган экан, деганди Насрулло ўшанда менга.

Лекин, ўша авлод аёллари жуда ҳам талантли эди, буни ҳам эътироф этиш керак. Розия опа жуда талантли бўлган. "Тановар" ҳақида, театр ҳақида, Бухоро рақси ҳақида китоблар ёзди, дейди Иззат Султон. — Миртемирнинг хотини Турсуной жуда яхши балерина эди.

Таржимаи ҳолимга алоқадор бўлгани учун тўлиқ айтяпман. Чала-чулпаси қолиб кетмасин. Чала-чала иккита институтни битирдим. Ўрта Осиё университетининг ижтимоий фанлар факультетида икки йил ўқидим (1928-1929). Кейин факультетни қайта қуришди. Ёқмади менга. Лекин ижтимоий фанларни астойдил ўрганганман. "Капитал"нинг уч жилдини ўқиб чиққанман. У пайтда мажбур эдик. Айниқса, 3-жилдни чуқур ўзлаштирганман.

У пайтда айрим эркинлик бор эди. Каутскийнинг, Трахтенбергнинг асарларини ўқиганмиз. Трахтенберг "Капитал"ни ҳам, Ленинни ҳам танқид қилган. Зорге деган иқтисодчилар бор эди, Германиядан. Каутский ҳам ўша ёқдан эди. Шундан бошлаб ижтимоий фанларга эътибор кучайди.

Ўзимнинг асли физикага ишқим баланд эди. Ўша йиллари, 1925-26 йилларда, Германиядан физика кабинети

олинган эди. Крупская ғояси, ташаббуси билан тажриба-намуна иш мактаби ташкил қилинган эди. Ҳозирги коллежлар мисоли, ишлаб чиқариш билан боғлиқ; шунда ўқиган маҳалим физикага қаттиқ қизиқар эдим.

Кейин, ижтимоий фанларга иштиёқим, майлим кучайиб, шу йўналишда кетдим. Сўнг журналист бўлдим. 1933 йили Маданий қурилиш институти очилди. У маҳалда "Қизил Ўзбекистон" газета редакциясида ишлардим. Аспирантурага кираман десам, саккиз ой бўшатиб кўйишди. Қаттиқ тайёрландим, аъло баҳолар билан аспирантурага кирдим. 1935 йили аспирантурани тугатдим. Аспирантурада Согти Хусайн, Фитрат дарс беришди. Чўлпон келиб-кетиб турарди. Фитрат учта фандан: адабиёт тарихи, Ўзбекистон тарихи ва форс тилидан дарс берарди, бизга. Баъзан, бир кунда уч марта кўришардик, суҳбатлашардик. Аспирантурани ҳам аъло баҳолар билан тугатдим. Тегишли диплом бериш учун ҳужжатларимга қарашса олий маълумотли эмас эканман. Ижтимоий фанлар факультети (ФОН)нинг гувоҳномасини тўлиқ эмас, деб ҳисоблашди. Натижада (экстренник) тез битиргич усулда Тошкент Давлат Низомий номидаги Педагогика институтига имтиҳонлар топширдим. Тўртбеш ой тайёрланиб битириш имтиҳонларини яна худди шундай усулда аълога топширдим. Проф. Боровков имтиҳон комиссиясининг раиси эди. Аълога топширганларнинг дипломи қизил бўларди. Қарасам, оддий. "Мен ахир, аълога топширдим-ку, нега диплом қизил эмас", — деб сўраганимда, Боровков, "экстреннийда қизил диплом берилмайди", деганди. — Курсни тўлиқ тизимли ўтганингизда қизил диплом бўларди".

— Номзодлик диссертациянгиз мавзуи нимадан эди?

— Аввал Алишер Навоий шеъриятидан эди, кейин ўзгартириш киритиб, "Мезон ул-авзон"ни беришганди. Аспирантура даврида тугатолмай, 1948 йили яқунладим.

1937 йили Файзулла Хўжаев раислигида ёш олимлар съезди бўлди, шунда Навоий ижоди юзасидан доклад қилганман. Мақтовини эшитгандим. Кейин Навоийнинг

поэтик ижоди устида алғов-далғов гаплар кўпчигандан кейин мавзуни ўзгартириб, нейтрал — "Мезон ул-авзон"-ни беришганди.

Раҳбарим Фитрат домла эди. Қўлимда "Хамса"нинг эски нусхаси бор. Фитрат совға қилган. Шунинг ички саҳифалари -ҳошияларида Фитратнинг қайдлари, белгилари, сўзлари кўп. Мавзуни Фитрат домла берганди. "Мезон ул-авзон"дан ғоявий хато қидирилмас, топилмас ҳам эди-да. 1948 йили ёқладим. Бир оппонентим Ойбек, бошқаси Содиқ Мирзаев эди.

Энди, буёғини эшитинг: академия президенти, академик Тошмуҳаммад Саримсоқов докторантурага таклиф қилди. Рози бўлдим. Мавзу: XV аср ўзбек адабиёти. Москвага СССР ФАнинг Шарқшунослик институтига докторантурага бордим. Евгений Эдуардович Бертельс раҳбар этиб тайинланди. Аввал, Якубовскийга Саримсоқовдан хат олиб борган эдим. У яқинроқ эди. Раҳбар адабиётшунос бўлгани маъқул деб маслаҳат берди. Евгений Эдуардович раҳбарликни ўз зиммасига олди. У пайтлар докторантура икки йиллик эди. Бир йил ўтгандан кейин Навоий мавзуи чиппакка чиқди. Ўтмишга, феодал даврга қарши компаниячилик эди-да. Мавзуни ўзгартириш керак бўлди. Ойбек ижодини олдим. Икки йил босим ишладим. Битай деганда, Ойбекнинг боши узра қора булутлар қуюқлаша бошлади.

Нега Ойбек озодликда юрибди, деган гаплар пайдо бўлди. Шарқшунослик институтининг парткоми шу гапни топиб келди. Бошим қотди-да, кейин ҳийла ишлатдим: "Социалистик реализм методи тарихидан", деб мавзуни ўзгартирдим. Ойбек ижоди ҳам барибир, шунинг таркибига кириб кетарди. Ойбек методи социалистик реализм методи билан уйғун келиб қолган эди-да. Айтиқса, "Навоий" романи муносабати билан. Бу, бир ниқоб бўлди-да, Ойбек сарлавҳада йўғу, ичида қолди. Ишим миллий адабиётларда социалистик реализм методи юзасидан дастлабки илмий тадқиқот эди. Ўзимга шундай тезис қилиб олдимки, агар, адабиётда янги метод элементлари таркиб топмаганда эди, у адабиётга киролмас

ва пешволик қилолмас эди. Диссертациянинг асосий янги гапи шундан иборат эди.

Мумтоз адабиётимиздан реализм элементларини олдим. Айниқса, Фурқат, Муқимий, Анбар Отин анча материал берганди. Уч киши оппонентлик қилди. Булар Тимофеев, Буров ва Мухтор Авезовлар эди.

Мухтор Авезов кенг таҳлил-тафсилотли тақриз ёзмаган. Оппонентлар орасида энг совуқ фикрлар М.Авезовники эди. Бир йилдан ортиқ кутдим. Масаланинг кўрилишини. Корнелий Зелинский Аттестация кенгашининг расиси эди. Бориб учрашдим. Ишингиз тасдиқ бўлган, деди. Дипломни ёзиб берилиши қолган экан. Коллиграфни рози қилиб (уч сўмга навбатдан ташқари ёзиб берар экан), дипломни олиб, чўнтакка солиб кўнгил хотиржам қайтдим. Ҳимоядан олдин М.Авезов телеграмма берган, "фикрим ижобий, тақризни кейин батафсил ёзиб бераман", деганди. Тушундимки, диссертациям М.Авезовни қаноатлантирмаган. Тақриз, жудаям қисқа эди. Руҳим тушиб кетди. Катта бир иш қилдим, деб ўйлаб юрган эдим-да. Ўзимга алам ҳам қилди. Энди, Авезовни қаноатлантирадиган бир иш қилишим керак экан, деган ўй фикр-зикримни банд этди.

Иззат Султон қутлуғ ниятни амалга оширишга, жиддийроқ ишга қўл уришга жазм этди. Ўйлаб-ўйлаб, олий ўқув юртлари учун "Адабиёт назарияси" дарслигини ёзишга қарор қилди. Узоқ йиллар давомида ёзилди. "Буткул умрим давомида ёзилган китоб — бу", деган эди устоз ўзаро суҳбатлардан бирида. Нашр этилганда Мухтор Авезов ҳаётдан кўз юмганди. Қозоғистон Фанлар Академиясининг академиги Муҳаммаджон Қоратоевга устоз дарсликнинг биттасини ёзиб беради. "Бу китоб Мухтор оға Авезовга маъқул бўлармикан, деган ўй-хаёлда эдим", дейди Иззат Султон. "Билмадим. Тўла маънода қаноатлантирармиди, йўқми, айтолмайман, лекин Мухтор оға жуда талабчан эди", деганди М.Қоратоев. Илмнинг қанчалик ҳаётийлигини тасдиқда кўриш ҳам илм, аслида. Бугунги кунда "Адабиёт назарияси" дарслигининг учинчи нашри юзага чиқди. Ушбу

дарсликнинг янги нашрини кўриш устознинг ўзига на-
сиб этмади.

— Ёзувчи, драматург ошпаздек бир гап,-дейди устоз.-
Ҳаёт масаллиғидан жамлаб, адабий таом тайёрлаймиз.
Аслида ҳам шундай-ку. Бу, адиблик-драматургликнинг
бош вазифаси. Фақат, ҳаётдан нусха кўчиришдан воз
кечиш керак. Нусха кўчириш, бу — ҳали адабиёт эмас.
Социалистик реализм адабиётининг асосий камчилиги
ана шунда эди. Нусхакашлик — бош хусусият бўлиб қол-
ганди. Хусусан, "Ҳаётни реал акс эттириш", деган шиор
бор эди. "Правда" ёки "Совет Ўзбекистони" газеталари-
нинг бош мақолаларини ўқиб, кузатиб юрган одам сар-
жин-саржин романларимизни ўқимаслиги ҳам мумкин
эди. Аксар романларимиз шуларга иллюстрация эди.

"Уруш ва тинчлик"даги бош гап нима? Рус ватанпар-
варлигини кўрсатиш ўз йўлига. Лев Толстой ушбу асари-
ни ёзаётган маҳалда "тарихни подшоҳлар яратади", де-
ган нуқтаи назар ҳукмрон эди. Унга қарама-қарши ўлароқ,
"тарихни -халқ яратади", деган ғояни илгари сурган.
Наполеонни мағлуб қилишда подшоҳ эмас, халқ билан
бирлашиб кетган Кутузовлар, Тушин, деган оддий ки-
шилар масалани ҳал қилади.

Инглизларнинг Фолкнер деган ёзувчиси бор. Рома-
нида, номи эсимда йўқ, аристократ оиладан чиққан бир
қиз унаштирилган йигитининг олдига Хиндистонга бора-
ди. Кўрадики, инглизларнинг бутун фаровонлиги хинд-
ларни эзиб сувини ичиш ҳисобига экан. Йигитдан ай-
нийди. Англия хиндларнинг қони ва жони ҳисобига фа-
ровонликка эришяпти, деган гапни инглиз ёзувчиси
айтяпти.

Ёки, яна бир мисол. Унчалик машҳур бўлмаган Ун-
нер деган Америка ёзувчиси бор. Шунинг бир романида
айтилишича, немис-фашистлар овлоқ ўрмонда ер ости
лабораториясини ташкил этиб инсониятни қирғин қила-
диган ёвуз қуролни ишлаб чиқиш билан банд. Шу истеҳ-
комни топиб, йўқ қилиш вазифаси кимга юклатилади,
денг. Ўлимга маҳкум этилган маҳбусларга. "Шу топши-
риқни бажарсаларинг тирик қоласанлар, эркинлик бе-
рилади. Йўқса, қатл этиласизлар", дейишади.

Бир неча ой тайёрланишади. Боришади, йўқ қилишади ўша газандалар ўчоғини, катта мукофот пуллари олишади. Озодликка чиқишади. Маҳбусликлари бекор қилинади. Кейин аниқлашадики, йўқ қилинган истеҳком бошқа жой экан. Бу ишнинг бошида турган одам, "Сиз вазифангизни бажардингиз. Ихтиёр ўзларингда, лекин сиздан бошқа одамлар бу топшириқни уддалай олишмасди", дейди. Ўн йигит йўлга чоғланади. Ўша яширин қурол чиқариладиган лаборатория ҳам яксон этилади. Ораларида бир киши тирик қолади.

Мана шу роман. Бу – нима дегани. Энг яхши америкаликлар қамоқхоналарда ётибди. Битсин зулм, битсин электр столлари, дегани бу. Мана бу катта проблема.

Бизда икки юздан ортиқ роман ёзилган. Беш-ўнтасининггина номини билсак биламиз, аксариятини билмаймиз.

Фитрат лекцияга кирарди-да, айтарди: Болаларим, мен марксист эмасман. Мен сизларга факт бераман. Ўзларинг марксистик таҳлилини, тахминини ўқиб олаверасизлар, дерди. Ўзаро шахсий суҳбатларда марксизм – бу илм эмас. Бу – бир сиёсат, – дерди. – Нимаси ёқмайди, – деб сўрадим бир кун. Ўшанда қизил комсомолмиз.

– Марксизм халқларни бир-биридан айиради. Одамларни бир-биридан ажратади,-деган эди Фитрат домла. – Синфийлик, синфий кураш, деган гаплари ярамайди. Биз бир халқмиз. Халқни йўқсилга, бойга, ишчига ажратиб, бир-бирига душман қилиб қўяди. Инглизларнинг халқларни бир-биридан айириб, ҳукмронлик қил, деган сиёсатига тўлиқ амал қилишади... марксизмда. Бу – иллат.

Англияда, Францияда, Германияда ҳам бойлар, камбағаллар бор. Лекин уларда миллат тарихига, Ватан тарихига, халқлар тарихига муносабатда синфийлик йўқ. Миллат ҳамжиҳат, иттифоқ. Марксизмнинг ана шу янглиш назариялари Ленин учун, рус пролетариати учун жудаям жозибали кўринган бўлиши мумкин. Оқизмайтомизмай қабул қилишди...

1937 йил биз ёшлар учун жудаям оғир бўлди. Даҳшат-

ли гаплар кўп. Сталин турли хил жараёнлар, қама-қамалар ташкил қилиб, одамларни титроқда тугиб, зириллатганлигини энди-энди тушунаёпман. Бунинг сабаби бор экан-да. Чет элларда инқилобнинг 20 йиллигини таҳлил қилишган, самарасини ўрганишган. Шунда, умумий баҳо салбий бўлган экан. Ўзимизда ҳам унинг натижалари шунақа бўлди-ку. 1937 йили октябрь ойи олдиларимиди, ёки айнан шу ойнинг ўзидамикан, газеталар учун интервьюлар олишди. Мен Абдулла Қодирийнинг олдига бордим, интервью олгани. У, "совет системаси, шўро ҳукумати бизга ҳеч нарса бермади", деди. Ўшанда Абдулла Қодирийни ёмон кўриб кетгандим. Бу ҳам ҳаётга, жамиятга, одамларга бирёқлама қараш оқибати-да. Ўз устозимиз фаолиятига, гап-сўзларига, мушоҳадаларига бирёқлама қараш ва баҳолаш оқибатлари эди-да, бу тахлит кечинмалар.

Ўзимни устозларга тенглаштирмоқчи эмасман. Лекин, бошимиздан ўтган ва айтган гапларимни "сартировка" (ола-булага ажратмай) қилмасдан қабул қилсангизлар. Ҳаммасини синаб-синчиклаб, яъни синашта бўлиб кўнглингизга яқин олинг, демоқчиман.

Устоз тотли ва эзгин хотиралардан бир зум тин олгандек бўлади. Сукутга чўмади. Дарҳақиқат, инсон тақдирида ҳеч нарса беиз ва бесамар ўтиб кетмас экан, деган ўй кўнгилдан кечади. Сийратинг сувратингда аён деганларидек. Пешонага тушган, манглайга тортилган ажинлар, кўнгилга қават-қават бўлиб тугилган тугунлар — барча-барчаси инсон учун тириклик сабоқлари, нурли ва қоронғу, эзгин ва маҳзун, эзгу ва мунгли тажрибалар. Булар инсоннинг юриш-туришларию ўйлашида, босган изларию айтилган сўзларида ўз аксини қолдиради. Томчида уммон, бошимиздан кечгани кўзда ифодалангани мисол.

Шу маънода Иzzат Султоннинг ҳаётдан орттирган тажрибаси, кўрган-билганлари, ҳис этган ва дилдан туйганлари, дадил одимларию иккиланган аснолари, ўй-мушоҳадаларию онги-тафаккуридаги тебранишлар, барча-барчаси беихтиёр равишда бадий асарлари саҳифа-

ларига кўчиб ўтганлигини адибнинг ўзи ҳам пайқамай қолади. У хоҳлаганлиги ёки хоҳламаганлигидан эмас. Бадиий ижод шундай бир сеҳрли ҳодисаки, адиб шахсиятидаги кўпдан-кўп хислат-фазилатлару қусурлар асарларидаги қаҳрамонлари табиатига кўчиб ўтади.

Хусусан, адиб ардоқлаган, идеалидаги гўзал хулқ-атворлар, маънавий-интеллектуал маданият суюкли қаҳрамонлари феъл-атворида яшаётганлигини кўриб, ижодкорнинг ўзини кўргандек бўламиз. Ва аксинча, дилини қийнаган, феъл-атворида ўтиришмаган, жаҳлини чиқарадиган негатив ҳолатлар, иллатлар, қоронғу-чиркин жиҳатлар салбий деб аталадиган мураккаб шахсиятли қаҳрамонларнинг юриш-туришига, сўзлаш тарзига, мулоҳаза-ўйларига кўчиб ўтганлигини англаймиз. Буларни билиш, ҳис қилиш ва кузатиш тадқиқотчилар, кенг китобхонлар учун ғоят муҳим. Негаки, улар адибнинг шахсий ва бадиий оламига очқич вазифасини ўтайдилар.

Ёзувчи билан тақдир сўқмоқларида бирга ўтириб-турган, юрган ана шу воқеа-ҳодисалар, факт ва маълумотлар, прототип-одамлар шунчаки шарҳ ёки иллюстрация учун керак эмас. Улар асарда илгари сурилаётган бош маънони — бадиий-фалсафий концепцияни, косанинг тагидаги ним коса тарзида айтиладиган асосий гапни ойдинлаштириш учун, бир сўз билан айтганда, у ёки бу асарнинг ёзилиш сабабларини билиш учун ҳам сув ва ҳаводек зарур. Кийиниш, юриш-туриш, сўзлаш ва фикрлаш тарзи кишининг ички-руҳоний маданиятини акс эттиргани сингари, асарга танлаб олинган воқеа-ҳодисалару кўнглига яқин таассуротлар, сабоқлар ҳам ижодкорнинг маънавий-интеллектуал савиясига, бадиий-эстетик дидига бир кўзгу, дейиш мумкин.

Хуллас, дилдаги тилда аён.

Саволлар:

1. Ёзувчининг таржимаи ҳоли бадий асарларининг яратилишида қанчалик ўрин тутади? Ўзбек адабиётидан, хусусан, Иззат Султоннинг ижодий тажрибасидан мисол келтира оласизми?
2. Ҳаёт материали тушунчасини нималар ташкил қилади?
3. Ҳаётининг тажрибанинг адиб асарларида тутган ўрни ва аҳамияти.

Адабиётлар:

Норматов У. Давр ва шахс зиддиятлари. "Ўзбекистон адабиёти ва санъати" ҳафталиги, 1989, 24 март.

Турсунов Т. Абдулла Қодирий саҳнада. "Ўзбекистон адабиёти ва санъати" ҳафталиги, 1989, 10 март.

Шокиров У. Иззат Султон. Адабий портрет. Т., 1981.

Шокиров У. Танқидчи ва адабий жараён. Т., 1976.

Пиримқул Қодиров. Парвоз давом этади. "Тошкент ҳақиқати", 1981, 20 январь.

БАДИЙ ҒОЯНИНГ ТАРЖИМАИ ҲОЛИ

"АЛИШЕР НАВОИЙ" ДРАМАСИНИНГ ЯРАТИЛИШ ТАРИХИДАН

"Алишер Навоий" драмаси ўзбек драматургияси тараққиётида, саҳна маданиятида алоҳида аҳамиятга эга. У ярим асрдан бери театрларимиз репертуарини безаб келаётир. Бу бежиз эмас, албатта. Халқимиз пьесани севгани, кўриб тўймагани ва тўйиб чарчамагани учун ҳам театрга бораверади. Хўш, буларнинг боиси нимада? Тошошбин бу асарда ўзи орзу қилган воқеликни ва одамларни кўрганлиги ва янаям муҳими, гўзаллик, эзгулик, олижаноблик ҳақидаги идеалларининг гўзал бадий ифодасини топганлиги учунми?

Хар бир асарда ёзувчининг кўнгилдан айтган ўз гапи бўлади. Бадий ниятлари бўлади. Асарга асос қилиб олинган эстетик, фалсафий концепцияси бўлади. Уларда, бадий асарнинг бош маъноси, асосий мазмуни ўз ифодасини топади. Ана шу асосий маъно, гарчанд томчидек эса-да, таъсир кучи билан, фалсафий-эстетик моҳияти билан тошларни пайрахадек ёради. Тирноқдек эса-да, тоғларни йиқиб, чангини тўзғитиб юборади. У, бамисоли, ушоқдекгина уруғ. Қадрдон заминга тушгач, она Ватанини топиб олгач, ундан осмонўпар пурвиқор чинорлар бўй тортади. Шигил мевалари ларзон мазмун боғлари вужудга келади. Бош маъно ана шунақа бетакрор маънавий-интеллектуал қудратга, заковатга, имкониятларга эга.

"Алишер Навоий" драмаси, мана, ярим асрдан ошяптики, тамошабин билан дилкаш суҳбат қуриб келади. Саҳна орқали кўнгилидаги маъно шуълаларини ўқувчилар, тамошабинлар дилига экиб, фикр дарахтларини ундириб, гуркиратиб ўстираётир. Иззат Султон билан Уйғун ана шу гўзал мавқега қай тариқа эришди? Драманинг умрзоқлигини таъминлаш учун қандай омиллардан фойдаланишди? Ва, умуман, қай тариқа драма муаллифларнинг дил кўзгусига айланди?

Бадиий асар яхши чиқишини, гўзаллик ҳодисасига айланишини истаган адиб бош маънони чин дилдан, астойдил севиши керак, деган қоида бор. Шу маънода, адиб ана шу асосий мазмунни тўла-тўқис акс эттиришга, қанотларини кенг ёзиб парвоз қилишига кўмак берадиган факт ва маълумотларни, воқеа-ҳодисаларни, у ёки бу тафсилотларни жамғара бошлайди. Яъни, бой ва ранг-баранг ҳаётгий таассуротлар, тажрибалар орасидан ҳаёт материали деб аталган зарраларни ажратиб олишга, саралашга тутинади.

Ҳаёт материали тушунчасини нималар ташкил этади?

Адибнинг шахсий-индивидуал тириклик тажрибалари, ўқиган ва билганлари, кўрган ва эшитганлари, учрашув ва хотиралари – барча-барчаси бадиий асар юзага келиши учун асос бўлиши мумкин. Лекин, улар бир чеккадан аралаш-қуралаш коғозга туширилавергани билан бадиий асар пайдо бўлиб қолмайди. Адибнинг ҳаётдан орттирган маънавий-интеллектуал жамғармасини улкан пахта хирмонига ёки пичан ғарамига менгзаш мумкин. Ана шу нарсанинг гуррос гулханга айланиши учун учқун кифоя. Ёзувчининг маънавий-интеллектуал жамғармаси муайян шаклда бадиий-эстетик мазмун касб этиши учун қаердадир ўқиган бирор хабар, ким биландир қурган суҳбатидаги характерли воқеа, осуда хаёлга чўмган ҳолатдаги хотира ҳ.к. омиллар ана шу учқун вазифасини ўташи мумкин.

Бу учқун тушган жойини куйдирмайди, ёндириб кул қилмайди. Ўзидан кейин ҳувуллаган култепалар қолдирмайди. Аксинча, ёзувчининг онги, тафаккур нури билан кўнгиллари ёритади. Ижод учқуни гулханларга айланар экан, гўзал ва бебаҳо маънавий бойлик деб аталган асарларни юзага келтиради. Улар драма ва роман бўладими, дoston ёки шеърлар туркуми бўладими, ёзувчининг ижодий закосини, салоҳиятининг қудратини, юрагидаги аланганинг ҳарорат даражасини кўрсатувчи муайян кўзгу бўлиб қолади.

Шу нуқтаи назардан "Алишер Навоий" драмаси яратилишидаги ижодий изланишлар, ёзувчи ниятининг бадийи ҳояга айланиши, эстетик мазмун касб этиши ҳолатлари қай тариқа кечди? Бу ҳақда Иззат Султон шундай ҳикоя қилади:

– 1943 йил ўрталари. Биринчи пьесам ҳақида "Ёзсанг бўларкан-ку", деган Усмон Юсуповнинг рағбатлантирувчи сўзидан сўнг, Маннон Уйғур²нинг "Саҳнага қўйса бўлади", деганидан кейин ўзимга ишончим ортди. "Бадий нарса ёзсам бўлар экан", дедим ўзимча. Шу пайтлар Алишер Навоий юбилейига тайёргарликлар бошланиб кетган кезлар эди.

"Алишер Навоий" пьесаси шоир юбилейи муносабати билан майдонга келди. Ҳар бир ёзувчи ушбу улуғ айёмга ўз муносабатини билдиришга киришган эди. Мен ҳам излана бошладим. Бир куни Семёнов деган шарқшуноснинг мақоласини ўқиб қолдим. У китоб бозорида ноёб, қадимий қўлёзмаларни ахтариб юриб, Хондамирнинг "Равзатус-сафо" асарини кўриб, ўша заҳоти айтилган нархга сотиб олади. Шу "Равзатус-сафо"нинг ҳошиясига "Ғули билан Навоий" халқ афсонаси ёзилган экан. Шунини топиб, 1922 йилда таржима қилиб, матбуотда эълон қилган экан. Ўқидим, қарасам, операбоп, либреттобоп бир асар деган фикр хаёлимга ўрнашиб қолди. Диалоглар, монологлар қуйма. Шоир билан Ғули муносабатлари чуқур очилган, суҳбатлари ёрқин ёритилган халқ афсонаси.

Опера бўлгандан кейин у шеърдан юзага келади. Воқеалар шеър орқали ойдинлашади. Ҳамид Олимжон би-

² Маннон Уйғур – таҳаллуслари: Маннон Уйғун, Нодир. Исми ва фамилияси Абдуманнон Мажинов (1897-1955 й.й.). – Ўзбек театр арбоби, режиссёр, актёр, таржимон, драматург, педагог. Профессional ўзбек театри асосчиларидан. Ҳамза номидаги Ўзбек Давлат академик (Ҳозирги Миллий Драма) театрининг ташкилотчиси, умрининг охиригача шу театрда хизмат қилган. 1947 йили у саҳналаштирган «Алишер Навоий» спектакли ўзбек саҳнасининг шоҳ асарларидан бири бўлиб қолди.

лан Уйғунга ниятимни айтдим. Асарни опера қилиш маслаҳати уларга ҳам маъқул тушди. Уйғун ҳам, Ҳамид ҳам "Ғули билан Навоий" халқ афсонасини олишди. Бир ҳафта ўтгач, Ҳамид Олимжон янги фикр билан келди. «Асар опера бўлгач, унинг муваффақияти кўп жиҳатдан музыкага боғлиқ. Бизнинг бастакорлар операбоп музыка яратиб, эл-юрт назарига тушганича йўқ. Бирон-бир бастакор тажриба тариқасида мусиқа басталаса-ю, операга қанот бағишлай олмаса, ҳамма ҳаракатларимиз чиппакака чиқади. Шунинг учун операни қўя қолайлиқда, драма ёзайлик», деди.

Драма яратишга келишиб олдик. Биринчи галда қиладиган ишимиз — Алишер Навоий ёзган асарларни, у яшаган давр илмий ва бадиий адабиётларини синчиклаб ўқиб-ўрганишдан иборат бўлди. "Ҳамса" дostonлар туркумининг ўзини бир ой ўқидик. Ҳам катта ҳажмдаги асар, ҳам тилини тушуниш, ўзлаштириш қийинчиликлари бор эди. Йиғилишган маҳалимиз Ҳамид Олимжон: "Алишер Навоий буюк талант экан. Бетимсол бир даҳо санъаткор. Форс адабиётининг таржимони, дея унинг юлдузига соя ташламоқчи бўлишган экан, аслида" деди.

У пайтда "Ҳамса" ҳақида гап кетганда, форс даҳоларининг таржимаси, деган ачимсиқ, қуйқа гаплар ўтлаб юрарди-да. Кейинчалик Навоий ҳақидаги мақолаларимдан бирида Ҳамид Олимжоннинг шу иборасини ишлатган эдим.

Иш йўсинимиз шу тахлитда кечдики, Ҳамид билан мен Алишер Навоий асарларини бирма-бир ўқиб, маъно-мазмунини чақиб борамиз. Уйғун домланинг оғир ўтиришга унчалик тоқати чидамас, "нимани танласанглар шунга розиман", дерди-да, ҳовли айлангани чиқиб кетарди. Ҳамид билан икковимиз Навоийни ҳижжалаб ўқиб, тушунишга интилиб, қунт-ихлос билан ўтирардик. Абдулла Тўқай кўчасидаги Тил ва адабиёт институтининг биносида қўлёзмаларни олиб, аввал "Равзатуссафо", "Ҳабибус-сияр", Хондамирнинг Навоийга бағишланган машҳур асарини мароқ ва шавқ ила ўргандик. Шунда бир нарса эсимга тушди. Ўрганадиган, ўзлашти-

риладиган материал жуда кўп. Ҳаммасини ололмаймиз. Муҳимларини ажратиб олайлик, дедим.

Асосан, Ҳусайн Бойқаро, Мажиддин, Гули атрофида кечадиган воқеаларни ажратиб оладиган бўлдик.

Кейин Оқтош қишлоғига чиқиб, сюжетини тайёрлашга келишдик. Шу орада, 1939 йиллар эди, Ҳамид Олимжонни Москвага чақириб қолишди. Латвиями, Эстониягами, Болтиқ бўйига бир ойга ҳизмат сафарига юборишди. Биз Уйғун билан Оқтошда пьесанинг сюжетини пардама-парда ёзиб чиқдик. Ҳамид сафардан қайтгач, "бир ой ичида жуда кўп иш қилиб қўйибсизлар, мен чиқдим", деди.

Уйғун билан икковимиз қолдик. Бир картинасини у, бир картинасини мен бўлиб олиб, кетма-кет, ҳолатма-ҳолат, кўринишма-кўриниш ёзиб чиқдик. Биринчи пардани мен ёзганман. Ҳусайн Бойқаро пайдо бўлгунга қадар наср билан ёзилди. Энди, икки ошиқ-маъшуқ топишгандан кейин, улар шеър билан гаплашишлари керак-да. Наср билан ёзиб чиқдик. Пьеса насрий йўлда тайёр бўлди.

Қрим совнаркомининг аввалги раиси Валиев деган одам бизга, Ўзбекистан Маданият вазирлигида санъат бошқармасига бошлиқ бўлиб келди. Асар бошқармада ёзувчи-шоирлар, олимлар, артистлар иштирокида ўқилди. Деярли ҳаммага маъқул тушди. Фақат шоир Шукур Саъдулла эътироз билдирди: "Ҳусайн Бойқарога жабр қилибсизлар. У бу йўсинда тасвирланмаслиги керак эди. Ҳусайн Бойқаро ижобий қаҳрамон. Уни салбий қилиб кўрсатиш мумкин эмас".

Шу фикрини Шукур Саъдулла қаттиқ туриб айтди. Кескин ёқлаб гапирди. Биз у маҳалда Бобур таъсирида эдик. "Бобурнома"га асосланиб Бойқарони умрининг биринчи палласида ижобий, иккинчи ярмида салбий кўрсатиш тўғрироқ туюлди. Асарни ёзиш жараёнида шу концепцияга амал қилишга интилдик.

Драматургия қоидаларига биноан, саҳна асари табиати, образ мантиқига кўра Навоий аста-секин кўтарила бориши, Ҳусайн Бойқаро пасая бориши керак эди. Ҳусайн Бойқаро билан Алишер Навоий ўртасида муно-

сабат тобора узоқлашиши лозим деб ўйладик. Орадаги фарқ йироқлашиши, дарз кетган муносабатлар тобора чуқурлаша бориши керак эди...

Устоз тин олгиси келгандек бир зум сукутга чўмади. Кўзлари гоҳ кичраяр, гоҳ кенгайгандек бўлар, хотиралар гирдобиди эланар эди. Ҳазилакам гапми, салкам олтимиш йил бурунги воқеаларни, қадрдонлар-маслакдошларни, ижодий ғоялар тўлғоғини эслаш озмунча қувватсалоҳиятни талаб қиладими?!

Пьесанинг ғоявий-бадий концепциясини ўз давридан, коммунистик партия андозалари (ғоявийлик, партиязвийлик, синфийлик ва ҳ.к.) айна авжига минган муҳитдан ҳоли ўрганиш бирёқмаликларга олиб келиши шубҳасиз, албатта. Бугун биз биламизки, бу нуқтаи назар тарихий ҳақиқатни бузади. Ҳусайн Бойқаро сиймосини атайин ерга уриш, юзига қора буёқ чалпиш сингари нохуш тасвирларни эслатади. Бу ерда социалистик реализмдаги синфийлик принципининг ҳиди келади. Хусусан, ўтмишда бойлар, подшоҳлар ёмонлик тимсоли, камбағаллар ва бечораҳол яланг оёқлар, ночор кимсалар эса яхшилик ифодаси, деган қарашларнинг таъсири сезилади. Олис ўтмиш воқелигига, тарихий сиймолар ҳаёти ва тақдирига партиявий, синфий нуқтаи назардан ёндошилганлиги кўришиб турибди. Ваҳоланки, "Бобурнома" маълумотларига қараганда, Алишер Навоий билан Ҳусайн Бойқаро ўртасидаги муносабатлар пьесада талқин этилганидек қалтис ва ўта зиддиятли кечмаган. Икки буюк шахсни синфийлик қолипига солишда замонасозликка берилиш сезилади. Синфийлик нуқтаи назаридан ҳар икки шахс муносабатларини баҳолашга интилиш тарихий материалга мафкуравий манфаатдорлик ҳисси билан ёндашишдек шўро даврининг бирёқламалиги эди, албатта. Ана шу фикрни устозга айтаман. Кейин ижодий ниятини шарҳлаб, хотираларида давом этади.

— Бу нарсага турлича таъриф бериш, изоҳлайвериш мумкин. Лекин нима бўлганда ҳам ҳар бир асар ижтимоий-тарихий муҳит маҳсули. Санъаткор дунёқараши би-

лан салоҳиятининг синтезлашган бир ҳолати. Шуни ёдда тутиш, ҳисобга олиш лозим,-дейди устоз. — Санъат бошқармасида бўлиб ўтган муҳокамадан кейин, яхши эсимда бор, ушбу идора эски Қизил Майдон чеккасида жойлашган эди. Уйғун икковимиз пьесани папкага солиб олиб, хурсанд кетяпмиз. Шоир одам, айниқса, серзавқ бўлади. Уйғуннинг кайфияти, айниқса, хуш эди. У ерда бўлган гаплардан бирини сизга айтайми, — дедим Уйғунга. Ваҳоланки, бу ҳақда ҳеч ким ҳеч нарса айтмаган эди. "Пьесада шеър етмайди, — дедим. — Шоир бўлса-ю, шеър бўлмаса. Қанақа тушуниш мумкин? Алишер Навоий Гули билан учрашганда, шеърсиз суҳбат қуришини тасаввур қилиш қийин.

"Йўғ-э, қўйсангизчи, — деди Уйғун. — Пьеса тайёр, ҳаммага ёққан бўлса, уни қайтадан ўзгартиришни ҳожати йўқ. Икковимиз баҳслашиб кетдик. Ҳатто шу даражага бордимки, жаҳлим чиқиб, ёшлик ғурури бўлса керак, "менга шоир керак эди; агар шоир бўлганимда ўзим ҳам ёзаверардим", дедим. — "Ёзаолмасдингиз", — деди Уйғун. "Йўқ, ёзардим", дедим.

Ҳозирги Гагарин паркиннинг ёнида, Анҳорнинг нариги чеккасида Ўқчи кўчаси бўларди. Уйғун шу ерда яшарди. Чорраҳага етгунча баҳслашиб келдик. Охири, Уйғун уйига кетди, мен орқага қайтдим.

Орадан ўн кунлар чамаси ўтган, Уйғун телефон қияпти: — Эшитинг, — деди у. — Навоий билан Гулининг ўзаро суҳбати, диалоги.

Кейин, телефон гўшагидан шеър садоси эшитила бошлади. Уйғун Алишер Навоий билан Гулининг диалогини шеърга солиб чиққан эди.

— Бўлар экан-ку,-дедим,-шеър пьесага қанот бағишлабди.

- Сизга ёқяптими, яхшими?
- Бўлмасамчи, Сиздан бошқа одам бунчалик қойиллатиб ёзолмайди, — деганим эсимда.
- Хамид ҳам ёзолмайдими?
- Ёзолмаса керак.
- Келинг, бўлмаса, бизникига, дарров етиб келинг!

Физиллаб бордим. Қарасам, дастурхон жойида. Чой ичдик, овқатландик, кейин "энди, пьесани қайтадан ўқиймизда, қаерида шеър, қайси кўриниши насрда бўлишини белгилаб чиқамиз", деди Уйғун. Манави манзара, манави ҳолат, манави кўринишни, деб йигирмадан ортиқ жойни шеърга солиш мўлжалланди. Пьесанинг охириги картинасини мен ёзган эдим. "Шуни ҳам шеърга соламизми", десам, "Йўқ", — деди Уйғун. — Ўзи яхши чиқибди. Фикр куюқ, туйғу таранг. Айниқса манави жойларини қаранг: "Келажак авлодларга асарларим билан "лаббай", деб жавоб берурман, деганда наср билинмайди. Худди шеърдай жаранглайди. Ўзи шеър".

Ўшанда хаёлимга бир фикр келганди. Туз меъёри билан тотимли бўлганидек, шеър ҳам меъёри билан яхши экан. Шеър -бадий матнга, реалистик асарга руҳий кўтаринкилик, афсонавийлик, енгиллик киритар экан. Кейинги пайтда ҳам шу нарсани қайтадан ҳис этипман. Бу, романтик асарми, реалистикми ёки афсонавийми, деган саволларнинг ҳам туғилишига ўрин қолдирилмаган. Ўринли, меъёрида, ўзаро омуҳталиқда тасвирлашга эришган эканмиз.

Алишер Навоийнинг сафардан қайтиши кўринишини мен ёзганман. У сафардан қайтиб келса, қурилиш тўхтатилган, Муҳаммад Мўмин Мирзонинг калласи олинган. Бир зарба устига иккинчи зарба, учинчи зарба устига тўртинчиси. Устма-уст Навоийга бўлган тўқинишлар ортиб боради. Яна, Гули ҳарамда. Шу жойгача прозада келдими, энди, шеър талаб қилинади. Воқеа, ички изтироблар шеърини йусинда ифодаланади. Шундан бошлаб то ҳарамгача ва ҳарамнинг ичи ҳам шеър билан тасвирланади. Уйғун жуда ҳам гўзал лирик шоир эди-ку. Шеър — пьесага қанот бағишлаб юборди...

Дарҳақиқат, ҳар бир шоирнинг ўзига хос хусусиятлари бўлади, — деган ўй хаёлимдан кечди. Фафур Фуломдаги фикрлаш Ҳамид Олимжонда такрорланмайди, Ойбекдаги тафаккур маданиятини Уйғунда учратиш амри-маҳол. Мақсуд Шайхзоданинг фикрлаш, ифода табиати Миртемирда йўқ. Хуллас, ҳар бир шоирнинг бадий ид-

рок ва ифода йўсинидаги тафаккур маданияти услубининг бетакрорлигини, ўзига хос хусусиятларини белгилайди. Шу маънода, Уйғун гоят ингичка лирик шоир. Ундаги кечинма-туйғуларнинг пўртанаворлиги, фикрдан кўра ҳиссиётнинг устиворлигини айтмайсизми? Кечинмаларнинг кескин, жўшқин ва бетакрор бўлишига эришиш жиҳатидан Уйғун изланишлари пьесага алоҳида оҳанг бағишлаган.

Пьесада Алишер Навоий табиатидаги донолик, пурҳикматлик билан шоирона руҳ уйғунлигига эришишда, яъни фалсафа билан лирикани чатиштиришда устоз Иззат Султон билан Уйғуннинг ижодий ҳамкорлиги асарнинг икки қанотига айланган.

— Пьесани Хамза театрига олиб бордик, — сўзида давом этади устоз. — Қабул қилишдию, лекин анча вақт "ётиб" қолди. Шу орада уруш бошланиб кетди... Уч-тўрт йил ўтиб, 1945 йили Хамза театри жамоаси пьесани эсга олди. Маннон Уйғур саҳналаштирди. Энди, ҳозир ана шу ишимизда бир камчилик борлигини пайқаяпман, — дейди И.Султон. — Уйғун хассос лирик шоир эди. У ўз вазифасини аъло даражада адо этган. Лекин, пайқашимча, томошабиннинг диққати шеърда. Шу жиҳатдан асар драмадан кўра кўпроқ дostonга ўхшаб кетган. Драманинг ишонтирувчанлик қуввати пасайган. Худди Гули билан Алишер Навоий ҳақидаги халқ афсонаси сингари бу ҳам гўё бир афсонага ўхшаб қолган. Мана шу томони менга ҳанузгача ёқмайди.

Белинскийнинг яхши бир ибратли гапи бор: "Чинакам бадий асарнинг камчиликлари, кам-кўстлари ҳам унинг табиий, таркибий қисмига айланиб кетади. Агар, ана шу қусур деб билинган жойлар олиб ташланса, асар бадийлигига путур етади", дейди рус мутафаккири. Агар, "Алишер Навоий" драмасидан шеърни олиб қўйилса, назаримда, қуш қанотини кесиб ташлагандек бўлади. Кўряпсизми, шунга қарамай у мени бироз қаноатлантирмайди. Лекин, уни қайтадан ёзишга энди куч-қувватим етмайди. Кейин, шу нарсага ҳожат бормикан?

— Драма шеърга солинганининг икки жиҳатдан аф-

заллиги, нуфузи бор, — дейман устозга. — Биринчидан, шеърӣ руҳ унга лирик оҳангдорлик бағишлаган. Лиризмни кучайтирган. Иккинчидан, ингичка туйғуларни тараф ҳолатларда беришга эришилган.

— Бу, аслида, тўғри, — дейди устоз фикримни тасдиқлаб. Ўзимча ўйлайман-да, "Навоий" романидаги Навоий образи талқинида айнан шу лиризмнинг етишмаслиги сезилади. Лирик руҳ бироз сустдек туюлади. Шу маънода роман оммабоп эмас. Оммабоп бўлиши учун асарда лирик элемент етишмайди.

— Адабиётда сара (элита) одамлар учун ёзилган асарлар ҳам бўлади-ку, — роман бадиияти ҳақидаги ҳайратимни тушунтиришга интиламан. — Ўрни, бадиий адабиётни хассослик билан тушунадиган китобхон диди ва савияси учун мўлжаллаб яратилган асарлар. Фикримча, "Навоий" романи ана шунақа асар. Мумтозсифат ўқувчига атаб битилган мумтоз роман.

— "Алишер Навоий" пьесаси саҳна учун яратилган, — фикрида давом этади устоз. Кўримлилик унинг бош хусусияти. У халқ орасида жуда оммалашиб кетди. Деярли ярим аср давомида у халқ орасида шунчалик машҳур бўлдики, Навоий билан Гули монологисиз тўйлар, йиғинлар, адабий кечалар ўтмайдиган бўлиб қолди. Бир никоҳ тўйида келин билан куёв Гули ва Навоий монологини ижро этишгани эсимда. Ўша кечадаги шодон, фарахли руҳ ҳали-ҳануз кўз ўнгимда михланиб қолган.

Дарҳақиқат, техника фанлари доктори, профессор, Ўзбекистан Фанлар академиясининг ҳақиқий аъзоси Турсун Рашидов уйланганида никоҳ тўйида келин — ҳозирги умр йулдоши билан иккови Навоий-Гули монологини ижро этишган экан. Бу маълумотни академик Турсун Рашидов Иззат Султон билан суҳбатида шавқ билан ҳикоя қилиб берган экан...

Барча йирик сўз санъаткорларида бўлгани сингари устоз ҳам ўз асарларидан юз фоиз кўнгли тўлмас эди. Ушбу фикрини кейинги пайтдаги суҳбатларида кўп бор такрорлар эди.

— "Шарқ юлдузи" журнали редакцияси уюштирган суҳ-

батда "ўз асарларингизга муносабатингиз қандай?", деб сўрашган эди. Ўшанда жавоб бериб, ҳеч бир асаримдан кўнглим тўлмайди. Тулиқ қаноатланмайман", дегандим. Бу нарсанинг, кўпроқ субъектив, ижодий жараён билан боғлиқ сабаблари бўлса керак. Асарлар ёзиш асносида одам ижодий ўсса керак. Ҳар бир асардан ўсиб чиққанинг сайин ўзининг аввалги ишларингга танқидий руҳ кучайиб, ёқмаган томонлари бошқалардан кўра ўзингга равшанроқ кўринади чоғи. Ўша, журналдаги суҳбатда айтдимки, қанийди агар иложи бўлса ҳамма асарларимни қайтадан ёзиб чиқсам. Лекин, бу нарсага энди фурсат ҳам йуқ.

"Алишер Навоий" асаридан ҳам қаноатланмаган томоним бор. Биласизми, "Алишер Навоий" драмасининг биринчи варианты прозада ёзилган...

Муаллиф ўз асаридан кўнгли қаноатланмаслигининг иккинчи сабаби ҳам бор. Асарларим, асосан, саҳна учун ёзилганлигини назарда тутсак, умуман, ҳеч бир драматург ўз пьесасини саҳнада "соғлом" ҳолатда кўрмаса керак. Нега деганда, албатта унга режиссёрнинг қўли тегади. Лекин Уйғунга келганда у саҳна асарларидан "Алишер Навоий"нинг бирон сатрини ҳам ўзгартирмаган. Қандай ёзган бўлса шундайлигича қолдирган. Унинг ана шунақа қатъиятини ўзим учун эталон, катта бир сабоқ, намуна десам ҳам бўлади.

Театр режиссёрларининг ғалати бир одати бор. Ҳар бири ўзича бир олам. Шу жиҳатдан, режиссёрларнинг "ижодий" ёндошуви натижасида биронта пьеса қўл-оёғи бутун, соғ-омон чиқмаган. Режиссёрларнинг қўлидан салкам ногирон бўлиб чиқади-да. Шунинг учунми, асарларимнинг биронтасидан кўнглим тўлмайди. Бу, театр ва режиссёрни пастга уриш эмас. Лекин, режиссёр назаридан, зеҳнидан ўтгандан кейин асарингизни танимай қолар экансиз. Бирда рози бўлсангиз, бирда дилингиз зирқираб кетади. Бу нарса, айниқса, бир муносабат билан кўнглимга оғир ботди.

"Истехком" деган пьеса ёзган эдим. Режиссёр саҳналаштирди. Лекин бадий кенгаш қабул қилмади. Иккин-

чи режиссёр қайтадан ишга киришди. Икковимиз салкам бир ой ичида матнга ҳижжалаб ўзгаришлар киритдик. Бироқ шундан кейин ҳам пьесада ҳеч ким қаноатланмади. С.Погосов деган таржимоним бор эди. Унга пьесани рус тилига ўгириши учун бердим. Ўқиб, танишиб чиққач, таржима қилмайман, сабаби, жуда бўш асар экан, деди. Унда, илк нусхаси билан ҳам танишиб кўрингчи, дедим. Кўрди. "Мана бу варианты менга ёқди. Шунини ўгираман", деди. Асар рус тилида босилиб чиқди.

Кўряпсизми, драматик асар маълум даражада, шунақа чеврилиш (интерпретация)га дучор бўлади. Яъни, пьеса режиссёр ва актёр салоҳиятига қараб талқин қилинади. Қиёфаси ўзгаради.

Ҳамза номидаги драма театри олти пьесамни сахнага қўйди. Шундан, айниқса, учтаси яхши сахналаштирилди, дейиш мумкин. "Имон", "Алишер Навоий" ва "Номаълум киши". Охиргисини режиссёр Гинзбург қўйди. Унда ўзбошимча ижодий таҳрирлар оз бўлди. "Имон"да ҳийла кўпроқ. Лекин, ҳар бири фойдали, самарали.

Бу гапларни театр билан ижодий ҳамкорлик самаралари сифатида айтаяпман-да. Хусусан, Гинзбургда ижодий туйғу жуда нозик, ўткир эди. У, айтайлик, шу олти саҳифалик матнни икки бетга келтириш мумкин, дерди. Ва унинг сахнада кўримли маъно касб этишини исботлаб берарди. "Маъқулми?" "Ҳа, маъқул". "Бўлмаса, бу ёққа юринг", дерди. Ўз хонасига бошлаб кириб, устингиздан эшикни қулфлаб чиқиб кетарди. Матн қисқариб, мазмун яхлитлигига эришилмагунча драматургни ҳоли-жонига қўймас эди.

Кўряпсизми, зукко режиссёрнинг фойдасини. Пьесадаги прозаизм унсурлари бартараф этилиб, драматик маъно чуқурлашади, драматизм таранглашади. Ўн бетлик матн икки бетга келтирилади.

Ёки, режиссёр А.Қобуловни олайлик. У "Имон"ни сахналаштирган эди. Бир куни сим қоқди. Келинг, маслаҳатли гап чиқиб қолди, деди. "Имон"да Санжаров билан Йўлдошевнинг қизғин бир суҳбат саҳнаси бор. Гап билан кечадиган "қиличбозлик". Шунини актёрлар ижросида

кўрайлик-чи, деди. Пьесанинг илк вариантыдаги шу сахнада Санжаров билан Йўлдошевдан ташқари яна оила аъзолари ҳам бор эди. Улар дам баҳсга қўшилиб, орачора битта-яримта луқма ташлаб туришарди. Актёрлар ўйнаётган маҳали, Кобулов: "сезяпсизми камчилигини", деб қолди. "Йўқ, пайқамаяпман", дедим. "Ана, эътибор беринг-а, икки киши қизгин баҳслашаяпти. Атрофдагилар эса худди томошабинга ўхшаб қолган. Уларга ижро учун ҳаракат керак. Ҳозирги ҳолатда эса, ортиқча бўлиб қолишяпти. "Хўп, унда нима қиламиз", дедим. "Шу ҳолатда иккита баҳслашаётганлар қолади. Қолганларини сахнадан чиқариб қўйиш лозим", деди. Натижада, матн ҳам, сахна ижроси ҳам мазмундорлик касб этди. Томошабин диққати ҳам бир нуқтага қаратилади. Фикрдаги фаромушлик, диққат-эътибордаги чалғиш бартараф этилди.

Ёки, Маннон Уйғурни айтмайсизми. Драматург сифатида шаклланишим, муваффақиятларда у кишининг хизматлари катта. Уйғур билан суҳбатларимиз, мулоқотларимиз кўп бўлган. Шулардан иккитасини таъкидлаб ўтмоқчиман. Чунки, жудаям фойдали гапларда. Биринчиси, шундан иборатки, "Алишер Навоий"нинг дастлабки вариантыда Мажиддиннинг совчиликка бориш сахнаси бор эди. Шу эпизодда энага, ота, она бу гапларни эшитиб турарди. Батафсил хабардор бўлишарди. Келиб, "Ҳусайн Бойқаро сени яхши кўриб қолибди. Энди, харамга борасан", - дейди. Гули норози бўлиб, дод-фарёд қилади. Ёзғиради, изтироб чўғида қоврилади. "Агар, Алишер сенга азиз, мўътабар бўлса, унинг ҳурмати учун ҳам харамга боришинг керак", дея қатъий шарт қўяди. Ана шу эпизод ортиқча бўлиб кўринди. Лирик руҳнинг ҳаддан ортиқ тошириб юборилгани пьесанинг ижтимоий йўналишига путур етказарди.

Ушбу мулоҳазаларни Уйғунга айтган эдим, унамади. Ўзи яхши, қолаверсин, деди. Кейин, Уйғурга юзландим. У, "фикрингизни Уйғун домлага тушунтириш қийин. У киши негадир, тушунишни истамаяпти. Ўз фикрида қатъий. Шунинг учун пьесанинг "прогони"да – "қора" вариантыда сахналаштириб кўрсатамиз", – деди Маннон

Уйғур. Унинг айтганини қилдик. Уйғунга кўрсатилган эди. Майли, чиқариб ташлаш керак экан, ўша ортиқча жойларни, деди.

Адабий асарнинг тақдири турфа бўлади. Яқинда сахнага қўйилган янги вариантда ана шу эпизодни тикладик. Чунки, "Алишер Навоий" сахналаштирилган даврда ижтимоий руҳи кучли асарлар муваффақият қозонар эди. Ҳозирги томошабин лирик оҳанг кучли бўлган сахналарни миҳланиб кузатади.

Лиризм нишаби ўткир асарларга эътибор кейинги пайтда анча ортди. Томошабин пьесани охиригача қизиқиб томоша қилади. Сабаби, ҳозирги томошабин бошқа. Эллик йил бурун ортиқчадек туюлган ва чиқариб ташланган сахна бугунги кунда узукка қўйилган кўздек яна пьесага қайтди. Ўша пайтдаги ортиқча нарса бугун томошабинга ёқаяпти. Ўзим шуни тиклайлик, дедим.

Актёр ва режиссёр Турғун Азизов "Алишер Навоий"нинг янги вариантыни сахналаштирди. У спектакл шиддатини оширадиган бир нечта янгиликлар киритди. Хусусан, Навоийни кексайган ва ёш ҳолатларида кўрсатди, шу билан асар анча янгиланди, ёшарди. Режиссёр томонидан киритиладиган янгиликлар асарнинг умумий пафосига, яхлит концепциясига раҳна солмаслиги, монелик кўрсатмаслиги лозим.

Лекин, бошқа сахналаштирилган асарларимда режиссёр таҳрирлари ягона бадий-эстетик йўналишга заҳа етказган. Шунинг учун улар кўнглимга ўтиришмайди. Қаноatlanмайман.

Пьесанинг сахнага чиқиши режиссёр билан боғлиқ. Мен ўз концепциямни ўтказаман, деганим билан пьеса режиссёр зеҳнидан ўтмагунча томошабинга етиб бормайди. Шу хил ишларни телевидение драматургиясида, хусусан, Москва телевидениесининг режиссёри Захаров изланишларида кўриб турибмиз. Мумтоз асарларни янгича бадий-фалсафий талқинлар асосида томошабинга тақдим этаяпти. Бугунги телетомошабиннинг қизиқишлари, талаблари ва маънавий-интеллектуал эҳтиёжларини ҳисобга олаяпти. Муттасил изланаёпти. Мумтоз

асарларни бугунги томошабинга етказишнинг янги-янги воситаларини, имкониятларини қидираяпти.

Мен "Алишер Навоий"да томошабинни қизиқтирадиган лирик унсурни тиклаганим сингари режиссёр Захаров ҳам гоҳ фалсафий-психологик, гоҳ лирик ва гоҳида романтик ҳаволар билан пьесаларга қанот бахш этаяпти. Бугунги кунда Москва телевидениеси орқали "театрлаштирилган сенсация" туркуми бериб бориляпти. Унда қизиқарли, мароқли спектаклларни кўрсатишяпти. Уларнинг асосий хусусияти шундан иборатки, бу спектакллар режиссёрсиз. Муаллифи келиб кўрса "дод", деб юборган бўларди. Сабаби, улар расман режиссёрсиз, лекин, режиссёр нигоҳидан ҳоли яратилмаган асарлар.

Устоз Иззат Султоннинг ижодий тажрибасидан биляпмизки, санъат — ҳаётнинг кўзгудаги оддий ва нусха кўчиргандек кўриниши бўлмас экан. Шу хусусда В.Маяковский чиройли фикр айтган: "Театр — бу оддий бир ойна эмас; у кўпчилик томонидан эътибор қилинмаган ҳаёт материални бўрттириб кўрсатадиган кузгу. У оддий ҳаётга ўхшамаган бўлиши мумкин. Унинг ғайри оддийлиги шундаки, Шўро даври адабиёти социалистик реализм методи талабларидан келиб чиқиб шу пайтгача ҳаётдан нусха кўчириш йулидан борди. Шу боис ҳам аксар бадиий асарларимиз савияси баланд эмас. Бадиий тўқиманинг роли суст. Шуниси эътиборлики, ана шу қоидалардан, Иззат Султон билан Уйғун "Алишер Навоий" пьесасида четга чиқишга ҳаракат қилишган.

— Асардаги Навоий образи билан тарихда ўтган Навоийнинг ҳаёти, тақдири ўртасида фарқ бор,— дейди устоз ушбу ижодий изланиш табиатини шархлаб.— Навоийни гуманист сифатида олиб, антигуманистик кучларга қарши қўйганмиз. Шу нарсани мумкин қадар бўрттириб кўрсатганмиз. Шу маънода, биз томонимиздан Навоийга нисбат берилган айрим сўзлар, сифатлар Навоийда йўқ. Мана, бир мисол: Икки дарё оралиғидаги халқларни якқалам қилдим, дейди у. Бу фикр Навоийнинг ўз ижодида бор. Даврлар ўтади, бир вақт келадики, халқлар

мени ўз ҳамкорлигига чақиради. Ўшанда мен ўз ижодим билан лаббай деб пешвоз чиқурман, лаббай деб жавоб берурман, дейди. Бу гап Навоийда йўқ.

Бу гўё, ҳақиқатдан четланиш. Ва лекин, аслида ҳақиқатни чуқурроқ очишдир. Қаранг, шу ҳодиса ҳозир майдонга келяптику. Замондошларимиз, халқимиз ўз маънавий-интеллектуал ҳаётида уни мададга чақиряпти. Шоир ижоди халқни маънан юксалтиришда камарбаста, хизматда.

Яна: "Писта пўчоғидан кема ясамоқчи бўлибман", деган гап ҳам Навоийнинг ўзида йўқ. Моҳияти жиҳатидан эса, бор. Умидлари парча-парча бўлганлиги ҳақида неча марталаб айтганлари бор. Биз ўша вақтда бир шеърга катта эътибор берганмиз. Уни Навоий шундай бошлайди:

Олами хоҳамки, на бувад одами олам дару. "Шундай бир олам истайманки, унда бу оламнинг одамлари бўлмасин". "Бугунги олам одамлари бўлмаган бир оламни орзу қиламан", деяпти. Шу тариқа у ўз муҳити, ўз замонини рад қилади. Бутун бир шеър шу катта мавзунинг ривожидан иборат...

Устоз бир зум тин олгандек бўлади. Бу ҳолатни толиқишга ҳам, кексаликка ҳам йўйиб бўлмайди. Аксинча, теран тафаккур тўлқинини бир зум жиловлаш, нишабини ўз измига солиш учун нафасни ростлаб олиш дейиш жойиз кўринади.

Кейинги пайтда адабиётшунослик илмида тарихий шахслар тақдирини бадиий ўзлаштиришда тарихий ҳақиқатдан чекиниш ва бузиш ҳоллари, бир ёқламалик ҳолатлари кўзга ташланади, деган фикр кўп айтилмоқда, -дейман шу хусусда санъаткор фикрини билиш учун.— Хусусан, Хўжа Аҳрор Валий, Маҳмуд Фазнавий, Хусайн Бойқаро, Искандар Зулқарнайн-Александр Македонский, Алишер Навоий сингари "диний ва дунёвий" шахслар ҳаёти тақдирини бадиий идрок ҳамда ифода этишда шу таҳлит чекланишлар мавжудлиги етакчи олимларимиз чиқишларида кузатилмоқда. Чунончи, адабиётшунос Наим Каримовнинг "Ўзбекистон адабиёти ва санъати" ҳафталигида эълон қилинган мақоласида "Алишер

Навоий" драмаси ва кинофильмидаги Ҳусайн Бойқаро образи аслига — тарихий ҳақиқатга тўғри келмайди, Алишер Навоий билан ораларидаги муносабатлар бузиб кўрсатилган, дейилади.

Аслида, ўзбек адабиётини яхлит ва бус-бутун жараён сифатида ўрганишга, эстетик ўзлаштиришга интилаётган эканмиз, унга башарий қадриятлар нуқтаи назаридан ва жаҳон контекстидан ёндошишга ҳаракат қилаётган эканмиз, бир неча минг йиллик адабиётимиз намуналарини "дунёвий" ёки "диний" адабиёт тарзида бўлак-бўлақларга ажратиб қараш, ўрганиш бирёқламалиқдир. Ундан шўро мафкурасининг, социалистик реализм ижодий методининг синфийлик принципи ҳиди келади. Тилни тилим-тилимларга кесиб текшириб бўлмаганидек, фикрлаш тарзимиздаги маърифат, фалсафий-ахлоқий ёки тўпори жиҳатларни бир-биридан айри ҳолда кузатиб, хулоса чиқариб бўлмайди.

— Тўғри, ҳаётда Ҳусайн Бойқаронинг Навоийга муносабати билан пьеса ўртасидаги бу масалада фарқ бор, дея тушунтиришга тутинади устоз.—Драманинг ўзига хос хусусияти бор. Яъни, муносабатлар кескинлаштириб, ўткирлаштириб кўрсатилади. Ёзувчида образни ўзича талқин қилиш ҳуқуқи бор. Масалан, Шекспирнинг Гамлет ёки Отеллоси тарихий ҳаётдаги аслига қанчалик тўғри келади ёки тўғри келмайди, деган масала қўйилмайди. Шундай савол билан ёзувчининг ёқасидан олишга ҳаққимиз йўқ. Яъни, бадиий асардаги ифода ҳаётдаги аслиятга мутаносиб, мувофиқ келиши керак, дея олмаймиз. Сабаби, ҳар бир бадиий асарнинг ўз концепцияси бор. Ўзи янги бир дунё.

Кейинги йигирма йил ичида рус адабиётшунослигида яхши бир гап чиқди. Хусусан, бадиий адабиёт — бу, ҳаётнинг айнан ўзи эмас. Балки, унинг инъикоси бўлган иккинчи воқелиқдир, деган. Ёзувчи томонидан бадиий-эстетик идрок этилган иккинчи воқелиқдир. Демак, унинг образлар системасини ҳам айни ҳаётдаги одамлар тасвири, кечмиши билан қиёслаш, айнан ўхшашлик қидириш, хато. Ўрганиш, қиёслаш мумкинлиги. Лекин, улар-

ни айнан ўхшаш келади ёки тарихий аслиятга мутаносиб эмас, деб айблаш мумкин эмас.

Бу — бир. Иккинчидан, Ҳусайн Бойқарога баҳо берганда, биз, асосан, Бобурга асосланганмиз. Бобур унинг ижобий ва салбий томонларини эътироф этади. Айниқса, ҳаётининг кейинги даврини қора кўрсатади. Бир ўзининг фаолияти эмас, бутун Ҳирот разолатда эди, деб тасвирлайди. Катта-кичик фисқи-фужурга берилган эди, дейди. "Бобурнома"да Навоийнинг ўлган йилига ҳамда Ҳусайн Бойқаронинг ўлган йилига берилган характеристика бор. Тўлиқ шунга эътибор қилинган. Яна биз шуни билишимиз керакки, агар бадиий асар тарихга тўла копия — нусха бўладиган бўлса, унда ё тарихий асар ёки бадиий асар керак бўлмай қолади. Икковидан бири керак бўлади. Бизга эса иккови ҳам керак.

Масалан, Иван Грозний образини олиб курайлик. Погдин деган Пушкинга замондош ёзувчи бўлган. Пушкиннинг катта баҳосини олган. У Иван Грозний ҳақида ёзган. Бу — бир талқин. Биринчи марта Россияни бирлаштирган, жипслаштирган одам ҳақида. Пьеса — "Марфа Пасацкая", деб аталади. Марфа — Иван Грознийга қарши курашган. Орадан анча йил ўтгач, Константин Толстойнинг асари майдонга келган. Унда Иван Грозний бутунлай бошқача: золим, жоҳил, нодон бир одам қиёфасида тасвирланади. Шўро даврида Алексей Толстой Иван Грозний ҳақида ёзди. Бу ерда, энди, бутунлай бошқача. Буларнинг ҳар биридаги бадиий талқинда ўзаро фарқ бор.

Яна бир нарсани олайлик. Александр Македонский — Зулқарнайн ҳақида Алишер Навоийнинг достони бор. У ҳақиқий, тарихий Александрга сира ҳам тўғри келмайди. Алишер Навоий ажойиб, қизиқарли, эътиборли иш қилган. У дostonнинг кириш қисмида Зулқарнайн тўғрисида тарихий манбаларда нималар дейилган, шуларни келтиради. Давоми тарихий Александрга сира ҳам ўхшамайди. Алишер Навоий уни одил, идеал подшоҳ сифатида тасвирлайди. Талқин қилади...

Дарҳақиқат Иззат Султон мулоҳазаларида катта жон бор. Устоз таърифлаган бу хилдаги бадиий талқинлар

хилма-хиллигини кўздан кечирганда ёзувчининг эстетик идеали, яшаган тарихий давр шарт-шароити, ижтимоий муҳитни ҳисобга олмаслик мумкин эмас, деган тўхтамга келасан. Шу маънода, О.Ёқубовнинг "Улуғбек хазиnasi" романи билан Мақсуд Шайхзоданинг "Мирзо Улуғбек" трагедиясидаги Хожа Аҳрор Валий образига нисбатан салбий муносабатнинг илдизларини шўро давридаги дин аҳллариغا нисбатан ўта бирёқлама, ноҳолис муносабатсиз ўрганиш мумкин эмас. Барот Бойқобилов "Ҳайратул Аҳрор" шеърий романида эса, Хожа Аҳрор Валий образини ёритишда ўзгача йўлдан боради. Асар мумтоз шеъриятимиздаги қасида-достон йўлида ёзилган. Унда васф, мадҳ, фахрия, реал воқеалар тасвири, ҳажвий унсурлар, яхлит уйғунликда олинадиди ва бир-бири билан чатишиб кетган ҳолда Хожа Аҳрор Валий образи билан баробар ижтимоий-тарихий давр колоритини яратишга интилади шоир.

— Шунидеяман-да,-сўзида давом этади устоз.-"Хамса"даги Александр ҳаётдаги Македонскийга асло мувофиқ келмайди. Шу хусусда Е.Э.Бертельснинг "Роман об Александре" деган тадқиқоти бор. Унда ҳар ким ҳар хил йўл тугиши мумкинлиги асосланади. Образни талқин қилиш бор. Образ бор, тарихий шахс бор. Тарихий шахс, асосан, прототип бўлиб қолади. Унинг бадиий талқинларида, тасвирида ҳар ким ҳар хил йўл тутлади.

Бизнинг драмада Ҳусайн Бойқаро билан Алишер Навоий ўртасидаги муносабатларга асос "Бобурнома" асаридаги Бойқарога берилган таъриф-тавсиф эди. Яна Хондамирнинг "Макоримул-ахлоқ" асарида Ҳусайн Бойқаро шахси ва фаолиятига берилган баҳони асос қилиб олдик. Кейин навоийшунос Олим Шарафиддинов билан маслаҳатлашдик. У киши ҳам баъзи қимматли фикр-мулоҳазалар билдирди.

Драманинг эстетик табиатини ўрганиш учун Шекспирнинг "Макбет" трагедиясини олиб, таҳлил қилдик. Қандай ёзилганини билиш, ўрганиш учун. Шекспирдан бадиият борасида кўп нарса ўргандик. "Макбет"да трагедиянинг асосий моҳияти акс этган нарса драма-

сидир. Буюк шахс бошига тушган драма. Бундан ташқари драмани ёзишга киришган пайтда, кейинчалик ҳам анчагача синфийлик назариясининг асирида, синфлар ўртасидаги кураш назариясининг таъсирида эдик. Шундай тарбияланган эдик-да. Шунинг учун подшоҳ билан шоир хизматларига бир хил аломат кўяолмас эдик. Шу боис биз уларни бир хил даражада тенг кўра олмас, ёнма-ён кўя олмас эдик. Драмадаги талқинга кўра Навоий Ҳусайн Бойқародан баландроқ қўйилиши сабаби шунда.

Хатто Навоий инсонпарвар мафкура вакили, Ҳусайн Бойқаро эса, феодал мафкура вакили, деб акс эттирилган. Феодал билан гуманист шоир ўртасидаги зиддият пьесанинг асосий мазмунини ташкил этади. Бу концепция асосан тўғри. Лекин ушбу концепцияда бирёқламалик бор. Ҳусайн Бойқаронинг тарихдаги ўрни ва роли, тарихий хизматлари бирмунча камситилган.

Ҳусайн Бойқаро ҳам гуманистик йўлдан бориб, Алишер Навоий даражасига кўтарилган, Навоийнинг қимматини тушуниш даражасига етган шоҳ ва шоир. Лекин, пьеса ёзилаётган пайтда Ҳусайн Бойқаронинг "Рисолаи Ҳусайний" асари бизга номаълум эди. Бу асар, орадан йигирма йиллар ўтгач, озарбайжон адабиётшуноси Ҳамид Орасли томонидан эълон қилинди. Ана шу асар билан танишгач, Ҳусайн Бойқаронинг шоҳ ва шоир сифатидаги қадрини билдик. Ҳусайн ўша асирида ёзади: "Мен шунинг учун ҳам бахтлиманки, Жомий ва Навоий даврида яшаяпман". Ва деганки, "менинг давримда битта Ҳиротда мингта шоир борлиги билан ҳам фахрланаман".

Бу, Бойқаронинг, фақат феодал эмас, гуманист шоҳ ва шоир эканлигини кўрсатади. Ўша даврда бизга бир нарса маълум эди. Шу нарсага қойил қолган эдик. "Бадоеул-вақое" асарининг муаллифи Восифий ёзган эдики, Алишер Навоий "Хамса"сини яқунлаб, Ҳусайн Бойқарога олиб бориб тақдим этганда, у ниҳоятда хурсанд бўлади. Бу ниҳоятда катта воқеа, дейди. Ва дейдики, бутун умр мени пир, деб ҳисоблар эдингиз. "Хамса" кўрсатдики, аниқлик киритдики, сиз менинг пиримсиз, дейди Бойқаро Алишерга. Шу нарса одамларга аён бўлиши

учун отимни олиб келинлар, деган. Отини олиб келишади. Алишер Навоий отга минади. Подшоҳ Ҳусайн Бойқаро отнинг жиловидан тутиб, Ҳиротнинг катта кўчасини у бошидан бу бошига пиёда етаклаб ўтади.

Бу мислсиз катта воқеа эди. Пирини ўз отига миндириб, ўзи мурид сифатида халқнинг кўз ўнгида яёв етаклаб бориши буюк Алишер Навоийга нисбатан ихлос-этиқоднинг, иззат-икромнинг ёрқин кўриниши эди. Бу воқеа бизга маълум эди. Шу боис биз ҳам Ҳусайн Бойқарони жудаям ерга уриб юборганимиз йўқ. Лекин орадаги драматизм — мафкуравий қарама-қаршилик борлигини унутмадик. Ҳар ҳолда Ҳусайн Бойқаро учун тахтни сақлаш муҳим эди. Тахт сақлаш учун эса, беклар билан умумий тил топишиш зарур эди. Бунинг учун кўпроқ бекларнинг гапига киришга мажбур бўлганди.

Дарҳақиқат шу ўринда бир нарсага эътибор бериш лозимки, пьесанинг ёзилиш тарихи билан боғлиқ устоз И.Султон англатмаси социалистик реализмнинг синфийлик принциpidан келиб чиқадиган ғоявий концепция эди. Шоҳ билан шоир — вазир, икки дўст ўртасидан ихтилоф қидириш, драматизм чиқаришга интилиш эди. Бунда, шубҳасиз, бирёқламалик бор. Тахтни сақлаш учун икки кўздек дўстлар ўртасидан мафкуравий зиддият излашда уларни олов билан сув, нур билан қоронғуликка монанд ёв қилиб кўрсатишда тарихий ҳақиқатдан чекиниш бор.

— Ҳозиргача мақолаларда давом қилаётган бир гап бор, - дейди И.Султон, — бизни койишадики, Астрободни сургун дегансизлар, деб. Аслида, бу ҳақда "Бобурнома"да айтилади. "Сургун", дейилмаган бўлса ҳам, Астрободнинг сургунга монанд экани Бобурда яхши айтилган. "Навоийнинг қалб дафтари" деган китобим бор, биласиз. Навоийнинг ўзи томонидан ва замондошлар томонидан у ҳақда нимаики айтилган бўлса, шуларни йиғиб чиққанман. Шундан умумий бир таассурот пайдо бўлдики, сургун аслида бўлган нарса. Масалан, пардаланган сургун, деймизми. Шаклан сургун эмас, лекин моҳиятан сургун. Шу маънодаки, Астрободга жўнатили-

шини Навоийнинг ўзи истамайди. Бобур ёзади: Ҳусайн Бойқародан одам келиб, эрталаб жўнаб кетишингиз керак, дейди. Навоий эрталаб жўнаб кетади.

Демак, Ҳиротдан жўнаб кетишликнинг мажбурийлиги шундоққина аён кўриниб турибди. Бобурнинг "Бобурнома"ни ёзишдаги асосий принципи: рост ёзиш. Ўзи ҳақида, бошқалар тўғрисида ҳам фақат ҳақиқатни қоғозга тушириш бош муддао бўлган. Ҳеч бир ёлғон йўқ.

Дейдиларки, Астробод салтанатнинг чекка қисмидаги энг обод жой бўлган. Тўғри, Астробод овлоқ, чекка ҳудуд эмас, гуллаб-яшнаган обод шаҳар эди. Навоийнинг шу заминда кечган ҳаёти хусусида ёзиб қолдирган гаплари бор. Масалан, Астрободнинг бир куни бошқа жойнинг бир йилига тенг, деган. Шунақа азобли кечган ҳаёти. У Султон Ҳусайнга махсус мактублар ёзган: Мени Ҳиротга қайтаринг, деган мазмунда. Қайтармаган. Ҳусайн Бойқаро хоҳламагани учун эмас. Унинг атрофидагилар хушламагани учун бўлса керак.

Ундан ташқари, "Бобурнома"да Навоийнинг сургунига сабаб бўлган гап аниқ айtilган. Бир суҳбатда Ҳусайн: "Ҳазина бўшаб қолибди, нима қиламиз", деб маслаҳат солганда Навоий тегишли тадбирни айтмаган. Бобур ёзадики, Бойқаро ва Мажиддин иккови ёлғиз қолиб суҳбатлашишади. "Сиз мени бош вазир этиб тайинласангиз, хазинани ўзим тўлдираман" дейди Мажиддин подшоҳга.

Ҳусайн Бойқаро Навоийни жўнатиб, ўрнига Мажиддинни бош вазир тайинлаган. Кўпчилик, масаланинг бу томонидан хабари йўқ-да, гапни айлантираверади. Афсуски, ҳаммасига жавоб беришга иложим йўқ. Жавоб шуки, пьеса яшаяпти. Эски қоидам шуки, ёзувчи ўз асарини ҳимоя қилмаслиги керак. Боиси, асар ўзини ўзи ҳимоя қилолмас экан, бундай асарнинг кераги йўқ. "Абдулла Қодирийнинг ўткан кунлари" асари ҳақида жанжал чиққанда ҳам худди шуларни айтган эдим. Тўрт йил яшади. Менинг ҳимоямга муҳтож бўлмади-ку. Чунки, унинг ўзида бир фазилят бор, ўзини-ўзи мудофаа эта билади.

Яна "Алишер Навоий"га қайтсак. Ҳйлашимча, подшоҳ билан Навоий ўртасида қандайдир бир нохушлик бўлган. Бу нарсани ғайри ниятлилар юзага келтирган. Ана шу нохушлик фанда қайд этилган. В.Бартольд "Алишер Навоий ва сиёсий ҳаёт" деган китобида шоҳ ва шоир ўртасида кичик бир низо ўтди, дейди. Ҳафалашиш бўлди, деган маънода. Бартольд катта олим. Ҳар бир гапининг тоши бор. Асосли гапиради.

Энди, Ҳусайн Бойқаронинг тарихий фаолиятига бизнинг пьесада берилган баҳо тўғрими-йўқми? Тўғри, лекин тўла эмас. Ломоносов ҳақида Россия телевидениеси кўп қисмли телефильм берди. Режиссёри сўзга чиқиб, "Ломоносов ҳаёти ва фаолиятини драматиклаштирилган ҳолатда кўрсатдим", деб айтди. Чунки, драма табиати шуни талаб қилади. Биз ҳам драматизмни авж пардасига олиб бориб, Навоийни саройдан кетиши билан тамомлаганмиз. Астробод воқеалари билан пьеса яқунланади.

Бу худди Бобур айтгандек, Ҳусайн Бойқаронинг таназул даври. Таназулга салбий муносабат бўлиши керак эди-да. Пьесанинг эллик йиллиги муносабати билан Ҳамзада қўйилган янги вариантга баъзи бир юмшатишлар киритдим.

Биринчиси шуки, Астрободга Ҳусайн Бойқаронинг набираси Мўмин Мирзо келади. "Сизни чақиряптилар, боринг", дейди. Шунга бир кичик қўшимча киргиздим. Мўмин Мирзо Ҳусайн Бойқаронинг рисоласини олиб келган. У вақтда, яъни, пьеса ёзилган пайтда бу китоб биз учун номаълум эди. Мўмин Мирзо рисоладан Навоий ҳақидаги гапни ўқиб беради. Аввалги пьесанинг охириги кўринишида Алишер Навоий билан Ҳусайн Бойқаро ўртасидаги баҳс берилади. Навоий саройни ташлаб "халқимга, ижодимга кетдим", деб Ҳусайн Бойқаро саройини тарк этади. Ҳусайн Бойқаро илтижо билан қўллари узатиб ёлғиз қоларди. Эндиги кўринишида эса, киритилган янгилик шундан иборатки, подшоҳ билан вазир кучоқлашиб, йиғлаб хайрлашади. Иккови қайғули ҳолатда ажралишади. Менимча, шуларнинг ўзи етарли, деб ўйлайман.

Хусайн Бойқаро шахси ва фаолиятига келганда, унинг ўзи алоҳида бадиий асар ёзишга арзийдиган катта шахс. Бу вазифани ким адо этаркин, билмайман. Лекин мен уни қилолмайман. Фикримча, ўзи ҳақида махсус асар ёзилиши керак. Ўйлайманки, илмимизда, бадиий адабиётимизда Хусайн Бойқаронинг ўзи ва севган хотини Хадичабегимга нисбатан бўлган салбий муносабат олиб ташланиши керак. Бу адолатдан эмас, асосли эмас.

Тарихдан маълумки, Хусайн Бойқаро Хадичабегим билан бир ёстиққа бош қўйгунча ўн тўрт марта уйланган эди. Шуларнинг орасида энг севган хотини Хадичабегим бўлган.

Ижодий иш жараёнида маълумотларни чуқур ўрганиш, танқидий муносабатда бўлишга тўғри келди. Хусусан, Бобур ўзининг "Бобурнома" асарида Муҳаммад Мўмин Мирзонинг ўлимида Хадичабегим айбдор, деб айтиб турса ҳам бу фактнинг бадиий талқинини асарга киритмадик.

Ҳар бир нарсага давр ўз таъсирини ўтказди. Янги авлодлар ўз Навоийсини, Хусайн Бойқаросини, Берунийю Маҳмуд Фазнавийларини қайтадан, янгича кашф этишар, янги бадиий талқинларда асарлар ёзишар. Бу, албатта, келажакнинг иши. Муносабатлар ҳар хил бўлиши мумкин.

Трамвай, троллейбус, автобусда кетаётган маҳаллари ўқувчилар, томошабинлар билан суҳбатлашиб қоламан. "Хусайн Бойқарони қоралаб юборгансизлар-да, шу нарса одамга сингишмайди. Тарихий ҳақиқатга ҳам мутаносиб эмас", дейишади. "Бобурнома"нинг "Фарғона" фаслига тегишли 1505-1506 йилларга оид воқеалар бобида Хусайн Бойқаро фаолиятига, шахсиятига, сарой ва оилавий муҳитига анча муфассал тўхтаб ўтилади. Маълум маънода, ҳатто "Бобурнома"дан кўра яхшироқ беришга ҳаракат қилдик. Бойқаро билан Навоий дўстлиги, муносабатлари, ҳамкорлиги маълум бобларда алоҳида йиллар бўйича тасвирланган.

Пьеса асосида "Алишер Навоий" фильми яратилди. Фильм устидаги ишлар Тошкент киностудиясига дирек-

торлик маҳалимда бошланган. Республика Вазирлар Маҳкамаси раисининг ўринбосари вазифасида ишлаётган кезларимда фильм устидаги юмушлар якунланди. Унда Ҳусайн Бойқарога муносабат анча илиқ кўрсатилган. Кинофильм суратга олиб бўлингач, тарихчи, шарқшунос, Навоий даврининг нозик билимдони Александр Семёновга кўрсатиш керак, дедим. У киши келди. Шунда, кўрик олдидан, "Ҳусайн Бойқаронинг образига алоҳида эътибор берсангиз. Қандай талқин этилган", дея илтимос қилдим. Александр Александровични "Бойқарич" дейишар эди. Яъни, Ҳусайн Бойқаронинг жуда катта ихлосманди ва мухлиси эди.

"Ҳаммаси жойида, меъёрида, — деди у. -Тарихий ҳақиқатта мос келади". Александр Семёнов, Навоийнинг Астробод ҳаётига муносабат билдириб, "Алишер Навоий" пьесаси ва фильмига танқидий руҳда мақола ёзган, биз — муаллифларга эътироз билдирган эди. Шунда ёзганки, рус адабиётида анъанавий бир мавзу бор, шоир ва шоҳ масаласи. Уларни доимо қарама-қарши қўйишади. Бу, ҳар икки асарда ҳам шундай. Ҳозирги замон талқинида — Навоий билан Ҳусайн Бойқаро муносабатлари тасвирида ҳам ана шундай, деганди...

Дарҳақиқат устоз Иззат Султоннинг ўзи эътироф этганидек, санъаткор онги-тафаккурига таъсир кўрсатган сиёсий қарашлар образларнинг бадиий талқин маъноларида ҳам акс этади. "Алишер Навоий" драмаси ва кинофильмида ҳам социалистик реализмнинг синфийлик принципи таъсири сезилади. Хусусан, ушбу принцип табиатига кўра шўро даври бадиий тафаккурида нафақат жамият тартибларидан, шунингдек, оилавий муносабатлардан ҳам синфий кураш ҳолатлари кузатилди. Синфийлик нуқтаи назаридан ёндашилди. Ота билан ўғил, невара билан бобо ўртасидан сув билан олов, ҳаёт билан ўлим, эзгулик ва ёвузлик ўртасидаги аёвсиз зиддиятлар қидирилди, ўйлаб топилди ва кўрсатилди. Оқибатда, ота билан ўғил бир-бирига ёв, бир-бирини кўрарга кўзи йўқ, душманлар, синфий-муросасиз антогонистик кучлар тариқасида бадиий талқин этилди. Павлик Мо-

розов образи бу борада ёрқин мисол. Синфийлик нуқтаи назаридан ушбу ҳодисага қарайдиган бўлсак, албатта, подшоҳлар золим, қонхўр, халқ қонини зулукдек суриб ётган текинхўр, муштумзўр, жоҳил бир қора куч. Подшоҳлар халқ бошига битган бало, кўксига шамол теккизмайдиган, бошида тегирмон тошини юргизиб, еб турган нонини ҳам қўлидан тортиб оладиган юҳо, ёвуз кимсалар сифатида тушунтириб келинди.

Синфийлик принципнинг табиати ўзи шунақа эди. Исталган нарсадан ғоявий муҳолифатдаги қарама-қаршиликни кўришга, топишга, тушунтиришга интиларди. Кунларимиз кеча ва кундузларга бўлинганидек, бир ёғочнинг икки учи бор. Бири — оқ, иккинчиси — қора. Бир учи қўй-қўзиларни, подани ҳайдашга асқотса, иккинчи учи — одамларнинг бошида ёнғок чақади, деб англанди ва англантиб келинди. Ҳатто, шунчалар берилиб кетилдики, табиат ва жамият ҳодисаларидан, инсон феъли ва фаолиятдан кузатиладиган антогонистик қарама-қаршиликлар бир чеккада қолиб, тонг отиб кун ботишгача, одатдаги салом-аликлардан тортиб, кўз очиб юмушларгача, мукка тушиб, синфий кураш унсурлари изланди ва топилди. Хусусан, битта дарахтда турфа тусдаги мевалар битгани сингари бир оилада ҳам хилма-хил характерли фарзандлар улғаяди. Демак, ҳаммаси тарбияга, муҳитга боғлиқ. Коммунистик тарбия кўрганлар гўё оқилу доно, ҳар бир ишга бош-қош. Диний аҳком руҳида камол топганлар эса коммунизм қуришга ноқобил. Боиси "доҳий" Ленин, дин — бу куфр, дин — бу афюн, деб қўлини пахса қилиб тургандан кейин оддий ялангоёқлар қандай қилиб унга шак келтириши мумкин. Ваҳоланки, диний эътиқод бир чеккада қолиб, номозхонлару муқаддас "Қуръони карим"ни ўқиган кимса борки, янчиш ва йуқотишга маҳкум деб қаралди. Уларга шафқат кўрсатиш мумкин эмас, дейилди.

Мана шу тахлит бирёқламалик, ғоявий ва синфий ёндашиш ўтмиш воқелигини, тарихий тақдирларни бадий тадқиқ этишга ҳам совуқ кўланкасини ташлади. Подшоҳлару султонлар, амирлару ақобирлар — халқ душма-

ни, яъни камбағалликни, ялангоёқларни юзага келтирган эзувчи синф. Афтодаҳол хўрланган, бир бурда нонга зор оддий авом эса, қадри оёқости қилинган жабрланувчи синф, дея тушунтирилди.

Лекин, Гегель таъбири билан айтганда, ҳар бир воқеа-ҳодиса ҳар бир адабий асар ўз муҳити ва ўз тарихий даврининг, индивидуал шахснинг ўша тарихий шароитдаги онги-дунёқараши маҳсули. Шундай экан, тарихийлик ва эстетик туйғу ўтмиш воқелигини бадиий ўрганишда, тарихий сиймолар – хоҳ у шоҳ бўладими, ёки омими, лашкарбоши ёки шоирми – қатъий назар, шахсиятлар тақдири масаласини бадиий акс эттиришда бош эстетик мезон бўлиши керак экан. Яъни, тарихийлик ва эстетик туйғу – мозийни бадиий ўзлаштиришда устивор эстетик принцип ҳисобланади.

Тоғ чўққиларига разм соладиган бўлсак, одатда, пурвиқор чўққилар ёлғиз қад кўтармайди. Кўкка якка-ёлғиз пешонасини тираб турмайди. Чўққилар, одатда, қўшалок бўлиб, бир-бирларини суяб, жуфт-жуфт ҳолда қаддию қадрини кўтаради. Шу маънода, тоғлар, Ҳасан-Ҳусан чўққи тизмаларидан иборат, дегинг келади. Ҳусайн Бойқаро билан Алишер Навоийнинг ижтимоий-адабий фаолиятига-ю шахсиятларига ҳам ана шу нуқтаи назардан ёндашилса ва баҳоланса, тарихийлик принципига путур етказилмайди. Эстетик туйғунинг кўнгли зирқирамайди. Шундагина тарихий ҳақиқат қарор топган, бадиий мантиқ эса, эстетик туйғунинг тасдиғига айланган бўлади.

Саволлар ва топшириқлар:

1. "Алишер Навоий" драмаси яратилишидаги ижодий изланишлар, эзувчи ниятининг бадиий ғояга айланиши, эстетик мазмун касб этиши ҳолатлари қай тариқа кечди?

2. Тарихий шахслар образини яратишда драматурглар қайси тарихий манбаларга суяниб иш кўришган? Тарихий воқеа-ҳодисалар, факт ва маълумотларнинг бадиий идрок этилишида қандай фарқлар бор?

3. "Алишер Навоий" драмасининг гоаявий мазмуни-ни сўзлаб беринг.

4. "Бобурнома"да Алишер Навоий, Ҳусайн Бойқаро ва Мажиддинлар шахси ва фаолиятига қандай характеристика берилган? Тарихий ҳақиқат билан бадиий талқин ўртасидаги яқинлик ва фарқли жиҳатларни кузатдингизми?

5. Асардаги қайси образлар бадиий талқинида синфийлик принципининг таъсири сезилади?

Адабиётлар:

Иззат Султон. Асарлар, Тўрт томлик. 1-том. Драматургия. Т., 1971.

Иззат Султон. Асарлар. Тўрт томлик. 2-том. Ҳаёт, адабиёт ва маҳорат. Т., 1972.

Иззат Султон. Асарлар. Тўрт томлик. 3-том. Навоийнинг қалб дафтари. Т., 1973.

Иззат Султон. Адабиёт назарияси. Дарслик. Т., 1980.

Иззат Султон. Адабиётнинг спецификаси. Адабий асарда мазмун ва шакл бирлиги. "Адабиёт назарияси". Икки томлик. 1-том. Адабий асар. Т., 1978. 44-101; 406-415-бетлар.

Иззат Султон. Драма. Жинслар ва жанрларнинг нормативлиги ва тарихийлиги. Ижодий метод. "Адабиёт назарияси", икки томлик, 2-том, Адабий-тарихий жараён. Т., 1979. 6-20; 276-308; 398-434-бетлар.

Эдгар Аллан По. Философия творчества. В кн. "Писатели США о литературе", том 1. М., 1982. С. 77-87.

Джек Лондон. О писательской философии жизни. В кн. "Писатели США о литературе". Том 1. М., 1982. С. 205-213.

Барри Стейвис. Мое понимание драмы. В кн. "Писатели США о литературе", Т.2. М., 1982. С. 337-340.

"ИМОН" ПЬЕСАСИНИНГ САҲНА ТАЛҚИНЛАРИ

Иззат Султон пьесалари қаҳрамонларининг прототиплари кимлар, улар қай тариқа бадиий идрок ва ифода этилади?

Бу ҳақда, илмимизда деярли бирон жўяли кузатишлар йўқ. Иззат Султоннинг ўзи ҳам асарлари вариантларини, қўлёзмаларини сақлашни хуш кўрмайди. Ҳамид Олимжон: "Асарлар ягона нусхада бўлгани ва қолгани маъқул. Тадқиқотчиларга осон бўлади. Қайси бири асл нусха экан, дея бош қотирилмайди", деган эди. Мен ҳам ана шу принципга амал қиламан, дейди устоз.

Драматург ижодхонасида бадиий асарларининг юзага келиши тарихини намоён этувчи, юзага чиқарувчи қайдлар, ёзувлар, режалар, шарҳлар ҳам ниҳоятда оз. бизнинг бахтимиз шундаки, драматург билан замондош бўлдик, суҳбатдош бўлдик. Бу нарса ижодий режаларнинг бадиий идроки билан боғлиқ кузатишлар учун ўзига хос "ҳазина"дир. Бу ҳазина кўнгил қулфини очувчи бир очқич. "Алишер Навоий" драмасидан ўн беш йил ўтгач, "Имон" пьесаси юзага келди.

— Мен ўзимга шундай қарор қилганманки, ёзувчи тирикчили учун асар ёзмаслиги керак, — дейди Иззат Султон. — Иморатимнинг томи ёпилмай қолди; болачақани боқишга, кийинтиришга пул танқис, тортилиб қолди. Ёки, машинамни янгилашим керак, уваланиб гўкилай деб турибди, деган тирикчилик ҳархашаларини қоплаш учун бадиий асар ёзиш керак эмас. Бу хилдаги тирикчилик эҳтиёжларини бошқа ҳисобдан тўлдириш, бадиий ижодни бунга аралаштирмаслик лозим. Менинг "чекинадиган" майдоним бор эди. Илм. Илмий даража ва унвоним, тайин маошим бор эди. Ижодий ишим тўхтаб қолганда ёки силжимаган асноларда илм билан кўпроқ машғул бўламан. Лекин ҳаяжонга соладиган, тўлқинлантирадиган нарсалар кўнгилни зириллатмагунча, "жиз" этказиб фикр уйғотмагунча ишга қўл урмаган маъқул.

Шу ўн беш йил орасида фан номзоди, фан доктори бўлдим; Олий Аттестация Комиссиясида эксперт кенга-

ши аъзоси бўлдим. Кўп диссертацияларни ўқиб, баҳо беришга тўғри келди. Айрим кўчирмакашлик-плагиатликни кўрдим. Бу — ҳуқуқшунослик-юриспруденция соҳасидан эди. Ўша пайтда ижтимоий ва аниқ-табиий фанлар бўйича йиғилиб қолган масалалар Олий Аттестация Комиссияси пленумида биргаликда кўрилиб, муҳокама этилар эди.

Ўзбекистондан бир одам ана шундай нопокликка, илмий "ўғри"ликка кўл урган экан. У аввал, катта ишнинг бир қисмидан номзодлик диссертацияси ёқлаган. Дипломни олган. Кейин иккинчи қисмидан докторлик диссертацияси ёқлашга тайёргарлик кўриб юрган пайтда устидан "юмалоқ" хат бориб қолган, ОАКга. Пленумда шу гапдан хабардор бўлиб қолдим. Ўша одамни топдим. Суҳбатлашдим. Ҳақиқат аниқланди. Ўзи ҳам қобилиятликкина одам экан. Тезроқ осонроқ иш битсин деб, шу ишга кўл урган экан.

Бу гап мени қаттиқ ҳаяжонга солди. Бу, масаланинг бир томони. Иккинчи жиҳати шундаки, айрим одамлар урушдан бузилиб қайтишди. Фарб ҳаётини кўриб қайтишгани учунми ёки ўлим билан ҳар қадамда тўқнаш келавериб, кўравериб дийда қотиб кетар эканми, ёхуд бу ҳаётнинг салбий кўринишларига, нохуш оқибатларига шунчалик ихлос сўниб қоларканми, билмадим; ҳар ҳолда, эсимда борки, бир дўстлар даврасида "шу урушда биз голиб бўлатуриб, ютқазган жойларимиз кўп бўлди", дейилди. Чунки жисмонан ютган бўлсак-да, баъзи маънавий жиҳатдан ютқазган эдик. Боиси, кўп одамлар таниб бўлмас даражада ўзгарган эди-да. Ватан урушидан кейин порахўрлик кучайиб кетди. Диссертация ўғрилари ҳам урушдан кейин пайдо бўлди. Ундан олдинги даврда бу хилдаги кўнгилсизликлар етти ухлаб тушга ҳам кирмасди.

Кейин қаерга борсангиз, орденли уруш қатнашчиси бозорком, бозор директори. Қаердаки амалдор иш бўлса, қахрамон ёки орденли фронтчи бошлиқ, раҳбар, директор. Ишлаб чиқаришда кўзбойлогичлик, порахўрлик авжига чиқди. Мана шундай имонсизликлар мени уларга қарши курашишга ундади.

"Имон" пьесамнинг қаҳрамони уруш иштирокчиси эмас. Шу давр ҳавосидан нафас олиб етишган, лекин олғир одам. Пьеса, 137 бет эди. У вақтда Ҳамза театрининг бош директори Сора Эшонтўраева эди. Менинг ижодимга ихлос билан қарарди. Асардан кўп нарса кутганди.

Театр артистлари Наманганда гастролда юришганда чақиртиришди, етиб бордим. Биламанки, пьесанинг ҳажми катта. У, аслида, 60-70 саҳифа атрофида бўлиши керак. Уларни асарнинг қайси жойлари, масаланинг қайси жиҳатлари кўпроқ қизиқтирар экан, деган ўй кўнглимга тинчлик бермасди. Биргалашиб ўқидик. Бош ролни Шукур Бурхоновга мўлжаллаб ёзган эдим. У, аввалги пьесамда ҳам ўйнаган, кейин бу пайтда унинг довуғи эл-юртни тутган, шуҳрати ниҳоятда баланд эди.

Пьесанинг биринчи пардасини ўқиб бўлиб иккинчи актни ўқиладиган пайтда танаффусга чиққан Шукур Бурхонов қайтиб келмади. Маълум бўлдики, пьеса унга ёқмаган. Бу кайфият театр жамоасига таъсир қилди. Менинг ҳам руҳим тушиб кетди.

Бир амаллаб иккинчи пардани ўқиб бердим. Кейин, танаффусга чиқдик. Биласиз, артистларда ҳажв кучли, мутойиба ўткир. Наманган театрининг боғига чиқдик. Юзқўлимни ювиб, салқинлаб келай, деб узоқлашган эканманми, ҳийла ҳаяллабманми, Наби Раҳимов "Муаллиф сувга уриб кетди", дебди. Келсам, кулги авжида. "Нима гап", десам. Бирови, кейин айтаман, деди. Йўл-йўлакай тушунтирди. Пьеса давоми ўқиладиган бошлангунча жавобни тайёрлаб қўйишим керак эди. Ўйлай-ўйлай охири топдим.

Бор-эй, деб сувга тушиб кетаётган эдим, қайтдим, кетвораверсам, Ҳамза театрининг аҳволи нима кечади, дедим. Кулишди... Пьесани ўқиш тугади. Муҳокама эртаси кунга қолдирилди. Эртасига муҳокамага келаётсам эшик яқинидаги ўриндиқда Олим Хўжаев ўтирибди. Пьеса менга ёқди, — деди у. -Бош ролни ўзим ўйнайман. Лекин, мана шундай шартларим бор, дея кўнглидаги талабларини айтди. Рози бўлдим. Биргалашиб муҳокама ўтаётган хонага кириб бордик.

Муҳокама, асосан, салбий бошланди. Йўналиши ҳам салбий тус олди. Сора Эшонтўраева ҳурмати менга баланд бўлгани учунми, ёки ачинибми гапирувчиларнинг сўзини бўлиб, фикрни менинг фойдамга буришга, ўзгартришга интилар, лекин саъй-ҳаракатлари нафсиз эди. Деярли ҳамма танқид қилди. Кейин Олим Хўжаев сўз олди. Пьеса бор, — деди у. — Бош ролни мен ўйнайман. Фақат мана шу камчиликларини тўғрилаб бериши керак муаллиф, дея бирма-бир санаб кетди...

Шу пайтларда Анатолий Қобулов деган ёш истеъдодли режиссёр Москвадаги Олий Кинематография институтини битириб, Тошкентга келган эди. Зухур Қобулов деган машҳур режиссёримиз бўларди, шунинг ўғли. Омадим бор эканми, пьеса шу йигитнинг қўлига тушди. Кўп фойдали фикрлар билдирди. Маълумки, авторлар ўзар бўлади. Ҳамма шартларга ҳам кўнавермайди. Билдирилган фикрларнинг ҳаммасини қабул қилавермаслиги мумкин.

Анатолий Қобулов асарни саҳналаштирадиган бўлди. Қори ака деган кекса актёр бор эди, Комиловнинг антиподи — Санжаров ролини ўйнаган актёр. Муаллифни чақиринг, бир гаплашайлик, дебди. Чилонзорда турардим. Етиб келдим. Актёрларнинг сизда гапи бор, ўтиринг, эшитинг, деди Қори ака. Кичик бир кўриниш саҳналаштирилган экан, кўрсатишди. Санжаров билан Комилов иккови ёлғиз қолиб, ўртада кечадиган диалог бор. Аввалги, қўлёзма ҳолатидаги кўринишда икковининг атрофида одамлар кўп бўларди. "Мана, биз иккимиз ўйнаймиз, қараб туринг", — деди. "Яхши" дедим. "Йўқ. Яхши эмас-да, — эътироз билдирди Қори ака. — Кўряпсизми, атрофимиздаги иштирокчилар гап-сўзсиз, ишсиз. Уларнинг оғзига гап топиб беринг, ролини ўйнасин. Ёки саҳнадан чиқиб турсин, бизга халақит бермасин".

Бир нарса эсимга тушди. Энгельснинг драма муносабати билан айтган назарий фикри эди. Яъни: пьесада ҳар бир эпизодда ҳамма фаол бўлиши керак, гапи йўғи иштирок этмаслиги лозим, деган мулоҳазалари. Режиссёрдан, "Сиз нима фикрдасиз", деб сўрадим. "Икки ки-

шидан бўлак иштирокчиларнинг ҳаммаси ортиқча. Чиқиб турсин” деди у. “Ундай ҳолда ушбу кўринишни бошқатдан ёзиш керак-ку”, дедим. “Шунақа, қайтадан ёзиб берасиз”.

Дарҳақиқат, Иззат Султон таъкидлаганидек, пьесадаги энг кучли жойлардан бири ҳам ана шу кўриниш. Комилов – Санжаров баҳси. Режиссёр билан бирга ишлашнинг фойдали томонларидан бири шу бўлса керакда. Режиссёрнинг зукколиги шундаки, у сахна қонунларини ўргатади.

– Шу жойда бир нарса эсимга тушади, – фикри тўлқин уриб келади устознинг, –1958 йили Ёзувчилар уюшмасининг котиби эканимда, Америкадан бир гуруҳ ёзувчилар меҳмон бўлиб келишди. Уларни қабул қилдим. АҚШда телевидение эндигина ривожланаётган пайтлар. Мени ажаблантирган нарса шу бўлдики, туппа-тузук ёзувчилар тедевидениеда драматурглик қилишар экан. Шулардан биттаси Чаевский деган одам. Ўзи рус, лекин Америкада туғилган. У вақтда телевидениега ёзиш – ҳавога ёзишдек бир гап, деб ўйлардим. Ўзини-ўзи ҳурмат қиладиган ёзувчи радиода, телевидениеда ишламаслиги керак, деб билардим.

“Катта ёзувчи экансиз. Телевидениеда нима қиласиз”, сўрадим Чаевскийдан. “Биласизми, – деди у. – Мен телевидениеда ўрганиш учун ёзаман. Одатда пьесаларимиз икки-уч соатга мўлжаллаб ёзилади. Телевидение учун эса, бир соатга мўлжаллаш керак. Ҳамма гапни шу бир соатга сиғдириш керак. Бу – гапни тежашга, сюжетни ўткир ва кескин ишлашга, характерларни ёрқин чиқаришга ўргатади. Уч соатга мулжалланган нарсани мен бир соатда адо этишим керак. Бу – бир. Иккинчидан, ўзим ҳам телевидениега маълум шартларимни айтаман. Яъни, ҳар бир пьесамни янги режиссёр сахнага қўйсин, дейман. Рози бўлишади. Бир йилда ўнта пьеса ёзаман, ўнта режиссёр телеэкранга олиб чиқади. Ҳар бир режиссёрдан олам-жаҳон нарса ўрганаман.

Бунинг ўзи бир университет-ку”.

Америкалик драматургнинг ижодий изланиши устоз

учун маълум маънода ибрат бўлди, дейиш мумкин. Из-зат Султон пьесаларининг саҳналаштирилишида янги-янги истеъдодли режиссёрлар билан ҳамкорлик қилиш-га интилди.

— Мен ҳам ҳар бир режиссёр билан ишлаганимда саҳна сирларини чуқурроқ ўргана бордим, — дейди устоз. — Уйғур, Версенъев, Анатолий Қобуловларнинг қадрига етдим. Уларнинг ҳар бири ҳаётни ўрганишга, одамларни янгича нигоҳ билан кузатишга эътиборимни қаратишди. Ҳар биридан ниманидир ўргандим. Демокчиманки, режиссёр кўп нарсани белгилайди. Яқинда машҳур актёр Жигарханяниннинг бир гапини эшитдим: «Драматург режиссёрдан қанчалик кўп ўрганса, актёр ҳам актёрдан шунчалик кўп ўрганар экан», — дейди. "Нима учун майда ролда ҳам, йирик ролда дам қатнашаверасиз, — деб савол беришса, "малакамни йуқотиб қўйишдан ҳайиқаман", деб жавоб берди. Бу — бир. Иккинчидан, каттамикичикми, бир партнёр пайдо бўлади. Мен ундан ниманидир ўрганаман" дейди.

Бу, ибратли, маъноли гап-да. Мен ҳам актёрларга қараб тураман. Пьесамдаги роллардан бирини иккита актёр ўйнайди. "Номаълум киши"ни Олим Хўжаев ҳам, Турғун Азизов ҳам ўйнашди. Олим Хўжаев номаълум киши ролида кўлида ҳеч нарсасиз чиқади. Турғун Азизов эса, қамчин билан. Ҳар бирининг гапида, хатти-ҳаракатида бир маъно бор. Олим Хўжаев кўпинча дублёри — Т.Азизов ўйнаётган пайтда келиб, томоша қилиб ўтирарди. Ўз дублёридан ниманидир олиш, билиш, ўрганиш учун Олим Хўжаев ҳамиша унинг хатти-ҳаракатларини кузатарди. Ютуқларидан сабоқ, камчиликларидан хулоса чиқарарди.

— "Имон" пьесасини қўлга олганда артистлар қандай таклифлар киритишди, — сўрайман устоздан ижодий ҳамкорлик сирларидан воқиф топиш ниятида.

— Олим Хўжаев, масалан, шундай таклиф берди: Пьесада катта қандил уйда осиглик туради. Аввалги вариантда Комилов (яъни, Олим Хўжаев) унга стулни отиши гап билан айтилган эди. Олим Хўжаев, шу нарса-

ни ҳаракатга айлантириш керак, деди. Мен қандилга карата стулни олиб отаман, деди.

Бу таклифни қабул қилдим. Лекин айрим таклифларни қабул қилмаганман. Хусусан, бир ўринда Комилов ўзининг уйланиш тарихини гапириб беради. "Жаҳон инқилоби ғалаба қозонмагунча уйланмайман" қабилида. Бир жойда шу хусусда лекция ўқиб кайтгач, "буларнинг ҳаммаси чушь, бред", дейишди. Келгуси шанба тўй, деб эълон қилади.

Мен, "Йўқ, — дедим. Бу билан даврнинг руҳини беришга интилганман, дедим. Даврнинг руҳидан чекиниб бўлмайди. Шундай деб, уни олиб ташламадим.

Сора Эшонтўраева бир нарса айтган эди. "Ориф шаҳарга кетиб, ҳаяллаб қолади. У қайтиб келгунча гап бўлиб туриши керак. Шу жойлари сустроқ, деди. Гўё ўзингиз бўшлиқни тўлдириш ниятида шундай қилаётгандек туюлади. Бу шароитда одамлар нима гапириши лозим бўлса, айттириш керак. У муалиф учун эмас, одамларга кераклиги учун гапириши лозим. Уни ушлаб турганингиз эса, бекорчи паузани вужудга келтирган, деди.

Узоқ ўйладим. Унда бир жумла хаёлимга урилди. Ёзиб, олиб бордим. Бояги саҳна энди бундай бўлди. Сора Эшонтўраевага ёқди. Кимдир: "уч соатдан бери келмаяпти. Энди келмайди", дейди. Хотини Озода эса, "Йўқ, келади, дейди. Чунки, қўлёмани бу ерга олиб келиб қўйган-ку. Шунинг учун ҳам келади", дейди. Санжаров бўлса, "Йўқ келмайди", деб оёқ тираб туриб олади. Озода эса, кескин қилиб: "менинг эрим Ориф жиноят кўчасига шунчалик узоқ кириб кетганки, унинг қайтиб келиши учун уч соат етарли эмас", дейди.

Сора Эшонтўраева ўқиб, "жуда боплабсиз", деганди. Шу жумлалар Сора Эшонтўраеванинг таклифи билан киритилган.

Озода ролини Гулчеҳра Жамилова ўйнаган эди. Асарнинг бир жойида кампир айтади: "Ҳозирги аёлларнинг нимаси ортиқ? Нози ортиқ. Бизнинг замонимиз бошқача эди. Отамиз бошимиздан тутиб берарди-ю, биз ҳам "эр шу экан-да", деб дунёдан ўтиб кетаверардик". Пьесада гапни

мен шу тахлит тугатган эдим. Гулчеҳра Жамилова: "шу жойда битта жавоб керак. Айнан нима дейилишини билмайману, лекин бир жавоб бўлиши шартдек туюляпти", деди. — Кампирнинг гапига бирор жавоб керак.

Ўйладим ва топдим. Кампир: "... дунёдан шундай ўтиб кетаверардик", дейди. Озода дейдики, "Ойижон, одамлар бу дунёга ўтиб кетавериш учун келмайдилар". Томошабин муносабатидан билдимки, жавоб ўринли чиқибди.

Биринчи қаторда, ёнимда ўтирган томошабин, "мана шундай қуйма гаплари учун ҳам пьесани қайта-қайта кўрса арзийди" деди. Шунақа, моҳир актёрлар ҳам асар фойдаси учун ғоят керакли тузатишлар, қўшимчалар киритиб туришади.

Яна бир гапни айтай. Актёрлар драматургнинг ишига аралашини яхши кўришади. Тўхтовсиз таклифлар билан чиқишади. Кўпини рад этишга тўғри келади. "Имон" хусусида ҳам кўп таклифларни қабул қилмаганман. Айниқса, Обид Юнусов сертаклиф. Кўпини рад этганман. Ўзларича, бу ишни ёқимли, деб ўйлашса керак-да.

Ҳатто, Олим Хўжаев: "Комилов уйланиш тарихини гапириб бериши керак эмас", деганда фикрига қўшилмадим. Чунки, бу томошабин учун керакли гап эди. Ҳа, яна Олим Хўжаевнинг бир гапини айтай. "Ўзбеклар, - деди у, — уйдаги хўжайин эркакни яхши кўради. Обрўйини туширмай, уйнинг тирноқдан бошгача бўлган юмушларини эпақага келтирувчи, бошқарувчи эркакнинг зуваласи бошқача бўлади. Сиз ҳам шундай қилингики, Комиловни каттадан-кичик томошабин ёқтириб қолсин. Ўзига яқин олсин. Дилидагини ишониб топширадиган яқин одами, деб билсин", деди у.

Олим Хўжаевнинг таклифини узоқ ўйладим. Охири топдим. "Бу уйнинг дарвозаси бор", дейди қаҳрамоним. Яъни, "бу уйнинг хўжайини бор, эркаги бор", деган маънода. Санжаров келиб кетади-да. "Биров индамай кириб келиб, индамай кетаверса, нега жим келиб-кетганлигини билмайсиз. Ахир, бу уйнинг дарвозаси борку", дейди қаҳрамоним.

Бу тафсилотлар. Лекин муҳим. Баъзан ҳаракатга ўзгартишлар киритилади. Баъзан тайёр гаплар, жумлалар киритилади. Ҳар гал артистларнинг ролга киришиш ёки матнни ўқиш жараёнидаги фикрларини инобатга олиш ёки рад қилиш асосида кечади бу жараён.

Устознинг ҳикояси шундай мароқли ва сеҳрлики, у кишини асло бепарқ қолдирмайди. Ўша таърифланаётган воқеалар гирдобига тортиб кетади. Бейхтиёр ўйга толасан киши. Табиатнинг сирли мўъжизаларидан бири шунда эканки, одам ёруғликда туриб қоронғулик қўйнида кечаётган нарсаларни кўролмас экан. Ва аксинча, қоронғу жойдан туриб ёруғлик бағрида содир бўлаётган барча воқеа-ҳодисаларни ипидан-игнасигача кўриб, билиб, баҳолаб бораркан. Ана шу сеҳрли ҳолат оқибати бўлса керак-да, нур ва зулмат, яхшилик ва ёмонлик, ёвузлик ва эзгулик, ҳаёт ва ўлим сингари боқий зиддият кўришишлари асрлар оша яшаб келяпти. Энди ана шу азалий курашлар ҳақидаги бугунги куннинг тасаввур-тушунчаларини, мангу жиққа-мушт тўқинишларни бадий асарлар келгуси авлодларга етказар экан. Ойнинг ўн беши ёруғ бўлса, ўн беши қоронғу деган ҳикмат шу тариқа туғилган бўлса керак.

Ҳаёт боқий, умр ўткинчи, деймиз. Ҳамма гап умрда эмас, "кўмирда"-мазмунда, деган ибора ҳам бор. Бунинг маъноси, дунёнинг ўзини эмас, аксинча унинг азалий тушунча ва тасаввурларини ўзгартириб, такомиллаштириб, у ҳақдаги билимларни бойитишда, демакдир.

Шу жиҳатдан устоз пьесаларида одамдаги одамийлик хислат-хусусиятларини кашф этиш устивор. Одоб-ахлоқ, маънавий-интеллектуал фазилатлар асар бадииятини белгиловчи бош мезон. Бу — бир. Иккинчидан, ҳаёт ва унинг ҳақиқатларини маънавий-ахлоқий маданият нуқтаи назаридан кўриш, англаш ва баҳолаш ҳам етакчилик қилади. бу — устоз пьесаларининг, жумладан "Имон" драмасининг ҳам бадий-эстетик табиатини тайин этади...

"Имон" пьесасининг саҳналаштирилиши билан боғлиқ ижодий ҳамкорлик бизни саҳна ҳаётининг нозик асрорларидан воқиф этади.

Дарҳақиқат, пьесада ўнта рол бўлса, муаллиф ҳар бир ролни маромига етказиб, қиёмини келтириб ўйнай олмайди, албатта. Ҳар бир рол — бу ўзгача олам, ўзгача одам-да. Шу боис актёр ана шу ролни қиёмига етказишда қатта ёрдам беради. Яъни, муаллифнинг кўнглидаги ижодий ният тугунларини эшиб-ёзиб юборади. Олим Хўжаев битта — Комилов ролини ўйнайди. Муаллиф, яъни драматург Иззат Султон эса ҳам Озода, ҳам Комилов, ҳам Рисолат кампир, хуллас нечта рол бўлса, ҳаммасининг руҳиятига киради; ҳаёлан ролларини ўйнайди. Лекин, уларнинг ҳаммасидан актёр топган чуқурликни топиш қийин. Шу боис ҳам драматург актёрнинг гапига қулоқ солишга интиқ. Барибир актёр чуқурроқ сезади-да.

— Бир вақтлар, — дея сўзида давом этади устоз. — Етим Бобожонов, Маннон Уйғур режиссёрлиги даврида драматурглар пьесанинг асосини — умуртқа қовурғасини олиб келишаркан. Актёрлар эса, "ундай қилиш керак, бундай қилиш керак", деб устихонга "гўшт" битишар экан. Яъни, фикр-мушоҳада билан тўлдиришар экан. Назир Сафаров билан Зиё Саиднинг "Тарих тилга кирди" пьесаси шу тахлит майдонга келган. Улар театрга режани олиб келишган. Пьесани эса актёрлар билан биргалашиб ёзишган. Мана бунақа йўллар ҳам бор. "Мен ундай қилман, сен юриб турасан", дея хатги-ҳаракатлар, гап-сўзлар биргаликда пишитилар эди. Баъзан актёрлар бадеха (импровизация) ҳам қиларди.

Ижодий ҳамкорлик жараёнининг тўхтовсизлигини, тизгинсизлигини қарангки, пьеса матни тасдиқланиб саҳнага чиққандан кейин ҳам актёрлар томонидан исталган ўзгартиришлар давом этаверади. Москвалик режиссёр Радлов импровизация тарафдори эди. Унинг нуқтларида бир неча марта шу фикрни эшитиб қолган эдим. Бу, ҳалиги, қизиқчиларнинг иш юритишига ўхшаб кетарди-да. Режа — схема берсангиз бас, қолганини ўзлари давом эттириб, ўйнаб кетаверишади. Бу усулнинг ҳам фойдали томонлари бордир. Лекин, актёрлар билан ишлаш драматургга ҳузур.

Ҳамза театрида Светлана Норбоева бор эди. Унинг

кетиши театр учун катта зарар бўлди. Драматургларга фойдали маслаҳатларни кўп берарди. Ёқуб Аҳмедов ҳам шундай. Ундан, "шу пьеса охирига етибдими, йўқми?", деб сўрасам, аксарият "йўқ", дерди. Кейин сабабларини бирма-бир айтиб берарди.

Яна бир нарсани айтай-да. Телевидениеда юзлаб серияли фильмларни намойиш қилиш русумга айланиб қолди. Тўғри, улар аксар ҳолларда шавқ билан томоша қилинади. Бир фильмни одамлар ҳам эрталаб, ҳам кечкурун кўришяпти. Кечкурун кўрган фильмини одамлар эрталаб яна қайтадан кўриб ўтиради. Айрим сериалларда яхши бир нарса бор. Бизнинг асарларимизга нисбатан ҳаётга кўпроқ ўхшайди, ҳаётга яқин.

Биз, аксарият ҳолларда ҳаёт материални тартибга соламиз. Сюжет, деймиз, композицияси деймиз, конфликтга киришиши керак, деймиз. Айтайлик, интрига, конфликт, такомил ва охири бориб-ечим. Сериалларда эса, кўпинча ечим йўқ. Ҳаётда ҳам аслида шундай-да. Ҳаёт — мутгасил ва шиддатли дарё оқимини эслатади. Асарларимизга нуқта қўямиз. Ҳаётда эса, нуқта йўқ. Аксинча, вергуллар бор. Ҳаётда — ҳаммаси вергуллардан иборат. Ана шу вергуллар ҳаққонийлик таассуротини туғдиради.

Сериалларнинг ҳаққонийлик хусусиятлари ўзига хос. Биз, аксарият ҳолларда ҳаёт материални рамкаларга соламиз. Ва маълум қоидага биноан томошабинга тақдим қиламиз. Сериаллар эса ҳеч қандай қоидаларсиз, ҳаётнинг ўзини кўрсатаётгандек таассурот қолдиради. Кетаверади-кетаверади-кетаверади. Охири йўқ. Бу сериалларнинг яна бошқа хусусияти ҳам бор. Кеча кўрган одамларингизни бугун яна кўриб турасиз. Театрда бу нарса йўқ.

Сериалларда ўзбек режиссёрлари назари илмайдиган бир жиҳат бор. Бу фильмларда йирик план кўп. Қараб турсангиз, гоҳ ундоқ, гоҳ бундоқ, хиёл фурсат ўтиб, воқелик яна бутунлай бошқа томонидан кўрсатилади. Серқирра. Ҳеч вақт бир-икки тақдир билан чекланиб, кифояланиб қолмайди. Воқеалар, одамлар, тақдирлар бир-бирига уланиб, чирмашиб бораверади. Воқеликни

ҳам, одамни ҳам йирик планда кўрасиз. Масофа бор. Яъни, томошабин билан экран ўртасида катта масофа бор. Маҳобатли, йирик планинг аҳамияти катта. У Сизни ўзига мафтун этиб, тортиб олади.

Умуман, сериаллар тажрибасини эътиборга олиш керак. Драмада ҳам мусиқанинг вазифаси катта. Сериалларнинг ҳаммасида ҳам тўхтовсиз мусиқа бор. Қаҳрамон бир жойдан иккинчи жойга кўчаётганда мусиқа берилади. Диалоглар узун бўлса, фондаги музика сездирмай туради. Ҳатто, шундай ҳолатлар бўладики, воқеалар чўзилиб кетган пайтларда битта гитара киритилади-да, масала ҳал этилади. Уни қаҳрамонлардан бири кўлига олади. Сюжетга алоқаси бўлмаса ҳам битта гитара киритиб кўйилади.

Шунинг учун мусиқавийлик элементидан ўринли фойдаланиш зарур экан. Ҳозир, соф драма кетмайди. Шунинг сезганим учун "Абдулла Қодирийнинг "ўтган кунлари"-да режиссёр Латиповдан мусиқанинг кўплаб бўлишини талаб қилдим. Ҳатто шундай жойлари бўладики, муаллиф, режиссёр, актёр айта олмаган гапларни мусиқа айтади. Кулоқ солиб турсангиз, "боплаган" дейсиз. Шу йўлдан бориш керак.

Энди, тайёрланаётган пьесамга ("Янги одамлар") келганда, мен қаҳрамонларимга ашула айттирмоқчиман. Уч йигитдан бири (хушторлар) ашула айтади. Бундан ташқари, Ғани Аъзамовга ҳам ашула айттираман ("ўпкангни бос", деган). Мусиқийлик керак. Бусиз тўлиқликка етишиш қийин.

— Домла, ҳаёт материалнинг ўзи тақозо этса, мусиқийлик хамирдан қил суғургандек табиий чиқиши ёки узукка кўз қўйгандек жозибали гўзаллик яратиши мумкин. Йўқса, елимлаб ёпиштириб қўйилгандек бўз ямоққа ўхшаб қолиши мумкин-да.

— Йўқ бу ерда ҳатто елимлаш деган нарса ҳам бор. Мен сизга айтай-да. Бир фильм бор: "Жаз оркестри мусиқаси остида", деган. Шунда жаз оркестри тинмай мусиқа чалиб туради. Актёрлар шунга қараб ўйнайди. Дунёда машҳур. Шундай қилинганки, жазда кимдир ашула

айтади. Персонаж оғзини очиб, унга эргашади; хиргойи қилишга тутинади. Демокчиманки, музика ҳозир театрларнинг энг муҳим элементларидан бирига айланди.

"Жаз оркестри мусиқаси остида" деган кинофильм сценарийси ҳам мусиқага тобе қилинган. Драматург яхши ўйлабди. Яъни, асар оиладаги можарога бағишланган. Уни енгиллатиш учун мусиқа аралаштирилган бўлса керак. Аммо, персонажлардан бирининг ўзи саксофонда ўйнаб чиқади. Музика элементи пьесаларга, театрга шунчалик чуқур кириб кетган.

Эътибор берганмисиз, йўқми, "Абулла Қодирийнинг ўтган кунлари" пьесасида мусиқа жудаям яхши чиққанда. Бастакор Жалиловнинг ўзига айтдим, спектаклнинг ярим муваффақияти сизники, деб. Мусиқангиз пьесага қанот бағишлаган, дедим.

Яна бир нарсани айтай-да, нимадир пайдо бўлади, нимадир йўқ бўлади. Мана, Сиз билан гаплашганда шундай фикр юзага келдики, етим қолган қаҳрамонларимдан бирига қиз топишим керак. Янги ёзаётган "Янги одамлар" пьесасининг хаёлда пишитилган олдинги вариантыда муаллим ва журналист образлари бор эди. Иккови ҳам тушиб қолди. Уларга ҳам узоқ диалоглар ёзгандим. Ўн бир персонаж эди, тўққизта қолди.

— Журналист билан муаллим нимага тушиб қолди?

— "Имон"да журналист образи бор эди-да. Шунга ўхшаш ёки яқин бир нима қиламан, деб ўйлаган эдим. Цензурадан қўрққаним учун уларни олиб ташладим. Мамлакатдаги аҳволга ишора учун боғдаги юмушларга мардикор чақириб келинади. Унинг, асли, касби муаллим экан. Албатта, мардикор зиёли образи орқали айтиладиган аччиқ ҳақиқатларни цензурадан ўтказиш осон бўлмасди. Тошкентга ҳамма вилоятлардан мардикорлар ёғилиб кетди. Уларнинг аксари зиёлилар. Охири бу образдан кечдим. Олиб ташладим.

Цензура унамасди бунга. Шу билан пьесани беркитиб қўяди. Бу бир томони бўлса, иккинчидан — боғ сотилипти-ку. Зиёли олим тўй қилиш учун боғини сотаяпти. Тадбиркорлардан бири боғга эга чиқаяпти. Шунинг учун

муаллим — мардикор образи ортиқчадек туюлди. Боғнинг сотилишини кўрсатиш билан мақсадимга эришдим, деб ўйлайман!

Турмушнинг оғирлиги, академик Комиловдек одам қизини чиқариш — тўй ҳаражатлари учун боғини сотаётганлиги ва яна арзон-гаровга сотаётганлигини кўрсатишнинг ўзи етарли, деб ўйладим. Шу боис муаллим образи тушиб қолди.

Драматургияда узоқ қолиб кетдим. Лекин аллақачон насрга кўчишни қасд қилиб қўйганман. Ижодий жараён билан боғлиқ бўлгани учун айтмоқчиман-да. 1953 йили Мухтор Авезов билан учрашган маҳали айтсам, "Ҳали, эртароқ", деди. Ўн-ўн бешта пьеса ёзгандан кейин насрга келсангиз, ишингиз осон кўчади. Мана, мен ўн иккита пьесадан кейин насрга ўтдим, деди у.

Роман, бу аслида, катта драма. Пьесада нафақат қўлинг келиб қолади, шу билан баробар, яхлит, лўнда, қисқа ва аниқ фикрлашга, ифодалашга ўрганар экансан. "Драматургияда қўлингиз қадоқ бўлгандан кейингина насрга кўчинг, қийналмайсиз", деган Мухтор Авезовнинг сўзлари кўнглимда.

Орадан анча вақт ўтиб насрда изланишлар олиб бордим. Бир қанча асарлар ёздим. Лекин мен мурожаат қилган мавзулар заминга сиғмай қолаверди. Хусусан, мен олган қаҳрамонлар, мавзулар, Хожа Аҳрор Валий эди, Гавҳаршодбегим эди. Ҳусайн Бойқаронинг суюкли хотини Хадичабегим. Шулар тўғрисида ёзгим келаверади.

Айниқса, Хожа Аҳрор ҳақида ёзгим келарди. Замонага сиғмади, сиғавермади. Архивимда икки-уч тугалланмаган, чала ёзилган романларим бор. Шуларни қандай қилиб охирига етказсам экан, деб ўйлайман. Умрим етармикан, йўқми? Чала ётибди. Бошлангану тугалланмаган. Энди, пьесага келганда, фақат ўзим учун ёзаман. Иккита пьесам бор.

Ленинградга борганда Товстаноговнинг пьесасини кўрдим. Уч ярим соатлик. Моцарт ҳақида. "Мен ҳам бир тажриба қилиб кўрайчи", дедим-да, уч соатлик пьеса ёздим. Архивимда турибди. Кейин билсам, жаҳон драма-

тургиясида синовдан ўтган бир усул экан. Хусусан, Голливудда ҳар бир драматургга Голливуд ҳисобидан актёрлар танлаш, пьесани экранга чиқариш, суратга олишга ижозат берилар экан. Иқтисодий-молиявий ҳаражатларнинг ҳаммаси Голливуд ҳисобидан. Булар экранга чиқмайди, ўрганиш учун, ўргамчик изланишлар.

— Сизнинг пьесангиз нима тўғрисида эди?

— Биттаси Ойбекнинг "Куёш қораймас" романи инсценировкаси. Иккинчиси, зиёлилар ҳаётига бағишланган. Биринчисини Ойбекнинг юбилейига мўлжаллаб тайёрлаган эдим. Унчалик экранбоп бўлиб чиқмади. Назаримда драматизм етишмади. Романда тасвирлар, манзаралар ифодаси ҳисобига ўтиб кетавериш мумкин экан. Лекин, драматик асар учун драматик линия анча сустр экан.

— Фурқат ҳақида ҳам роман ёзмоқчи эдингиз?

— Фурқат ҳақида роман қораламаси бор. У ҳақдаги гап ҳам замонга сифмади.

Фурқатнинг фожеаси нимадан иборат? Унинг Шарқий Туркистонга кетиши рус разведкаси томонидан ташкил қилинган. Туркистонда инқилобий ҳаракат етилиб келаётган эди. Унинг асосий идеологларидан бири Фурқат бўлиб майдонга чиқишидан кўрққан чор Россияси уни бу макондан узоқлаштирган. Буни қаердан билиш мумкин? Умумий вазиятдан.

Ёки Дукчи Эшон кўзголони олайлик. Бу ҳам исёнли ҳаракатнинг бир кўриниши эди. Остроумов махсус фонд ташкил қилиб, пул йиғиб берган. Фурқатни мумкин қадар тезроқ Туркистондан чиқариб юборишга интилишган. Шуниси қизиқки, у Хитойни айланиб, Уйғуристонда муқим яшаб қолади. Дўстларига ёзган мактубларида эса, яна юрти соғинчида, бориш иштиёқида эканлигини айтади. Лекин, келолмайди. Ваҳоланки, чегара очиқ, уйғурлар Андижонга, Ўшга келиб, ўрим-теримда иштирок этиб, пул ишлаб қайтиб кетишаверган.

Фурқатга эса Уйғуристондан — Шимолий Туркистондан ўз она юртига ўтишга рухсат беришмаган; рухсат ололмаган. Менинг концепциям шунақа эди. Илғор фикр-

ларидан ҳайиқиб Фурқатни атайин ўша ёқда сақлашган. Шоирни ўз заминидан узиб, қовжиратиб, куйдиришган. Романни бошлаб қўйганман, лекин чала...

Бугун мени буюк шахс сифатида кўпроқ қизиқтираётган сиймо Баҳовуддин Нақшбанд. Баҳовуддин Нақшбандга йўл очилиши, бу, Хожа Аҳрорга йўл очилиши демакдир. Бир қарасам, буюк фигура. Ғоялари шунчалар каттаки, сарбадорлар ҳаракатини мафкуравий жиҳатдан тайёрлаб берган. Сарбадорлар ҳаракатининг ғойиб саркардаси. Хонақоҳда ўтирган. Сарбадорларнинг кўп гапи шуники.

У ақрабо Султон, яъни Султоннинг энг яқин одами бўлиб, муғулларга қарши курашдик, дейди. У мағлуб бўлгач, Бухорога қайтдим; дунё ғавғоларидан кечиб келдим, дейди. Баҳовуддин Нақшбанд подшоҳнинг энг яқин одами бўлган. Абдулмуҳсин Муҳаммад Боқир бин Муҳаммад Алининг "Мақомати ҳазрат Нақшбанд" китоби уч қисмдан иборат. Биринчи қисмда давлат арбоби бўлгани айтилади; "Мен ундай қилдим, бундай қилдим", деб Нақшбанд тилидан айтилади. Муаллиф тилидан эмас. Иккинчи қисмда ажойиб бир гап бор; "Бухоро қўлдан қўлга ўтиб турган маҳалда бир фикр айтади у киши. Шеър келтирилади. Шеърнинг мазмуни таҳминан қуйидагича: "Агар мамлакат вайрон бўлса, шоҳдан ҳафа бўлма, чунки ҳақиқат аҳлининг фикрича, бу — дарвешнинг гуноҳидир".

Яъни, аҳли ҳақиқат, деяпти, демак, ўзи — менга ўхшаган одамлар гуноҳи, деяпти. Чунки, подшоҳни йўлга солмаган. Шундай экан, дарвешнинг жавобгарлиги подшоҳнинг жавобгарлигидан кўра зиёдроқ.

Энди, шу фикрнинг қандай шароитда айтилганлигига эътибор беринг. Боқир ўз китобида дейдики, Бухоро қўлдан қўлга ўтиб турган маҳали ҳазратнинг олдида бир тожик келиб, қулим бор эди, қочиб кетди; шуни топиб берсангиз, дейди. Баҳовуддин Нақшбанднинг бир фазилати бор эди. У каромат кўрсатарди. Биров, ўғри фалон нарсамни ўмариб кетди, деса, бориб кўр, фалон жойда турибди, дер экан. Ўғрини ҳам, ўғирланган мол-қолнинг ҳам қаердалигини айтиб берарди, дейди Боқир.

Ҳазрат: "сен уйингда бемалол ўтиравер, қулинг қайтиб келади", дебди тожикка. Орадан бир муддат ўтгач, ўша тожик: "Қулинг қайтиб келади, деб айтувдинг. Ҳалиям қайтгани йўқ-ку", дебди. Ҳазрат айтдиларки, нега сен менинг бошимни битта қулинг билан банд қилмоқчи бўласан. Ахир, бошимда бутун мамлакат ташвиши. Бояги тожик, сен подшоҳ бўлмасанг, нега мамлакатнинг ташвишини тортасан, дебди. Шунда ҳазрат юқоридаги шеърни айтган эканлар.

Кўряпсизми, фикрнинг ҳам амалияси, ҳам назарияси.

Буни насрда ёзмоқчиман. Биз одамлар тасаввуридаги бир фикрни чиқариб ташлашимиз керак. Яъни, тасаввуф вакиллари хонақоҳдан чиқмаган, тоат-ибодатдан бош кўтармаган одамлар деб тасаввур қилинган. Кўри-ниб турибдики, бундай эмас. Нақшбандийликнинг асосий йўли дунёвий иш бўлган. Алишер Навоий ҳам вазир, ҳам нақшбанд бўлган. Хожа Аҳрор нақшбанд бўлган. Шу билан баробар, подшоҳларни ўрнидан олиб ташлаб, бошқасини тайинлаш қудратига эга бўлган.

Мирзо Абдулло — Самарқанд подшоҳи юртни бошқаришни эплай олмабди. Қийналиб кетибди. Хожа Аҳрор бир неча марта маслаҳатлар берибди. Битта маслаҳатига кирибди. Яъни, Самарқанд аҳлини катта бир солиқдан озод қилибди. Икки кун ўтгач, ўзининг шу буйруғини бекор қилибди. Чунки, дейди Боқир, солиқ йиғувчилар бундан манфаатдор эмас. Сабаби, солиқнинг бир қисмини чўнтагига уриб қолади-да. Уларнинг бир қанчаси подшоҳ олдига бориб, буйруқни бекор қилган. Булар кимлар деб сўрабди Хожа Аҳрор. "Ўн бир киши", дейишибди. Улардан тўққизтаси фаол амирлар экан. "Калласини олинглар", дебди тўққизтасини. "Қанақа бўлади, ахир", деб тайсаллашибди. "Нега тортинасизлар, — дебди Хожа Аҳрор, ахир бизнинг устозимиз жаллод бўлганлар", дебди.

Фикри амалга ошмаган Хожа Аҳрор Валий Тошкентга келади. Темурийлардан Абу Саидга, лашкар тортиб борасан, мен фатво бераман. Фотиҳам шу бўладики, жанг майдонига киришингдан олдин устингдан қузғунлар учиб

ўтади. Шу менинг фатвойим бўлади, дейди. Буни "Раша-ҳот" асарининг муаллифи ёзади.

Абу Саид юз минг аскар билан кўшин тортиб бо-ради...

Доғистонда Шомил — нақшбанд бўлган, ҳам катта давлат арбоби. Ўзимизда Дукчи эшон-нақшбанд, катта ижтимоий арбоб бўлган. Темур ҳам шундай. Катта бир империя тузган. Бири юзага чиқиб, бири таназзулга юз тутаверган. Александр Македонскийдан кейин жуда кўп империялар пайдо бўлган. Масалан, айтайлик, Наполеон, француз империяси. Рус империяси. Социалистик лагер ҳам империянинг бир тури эди-да. Бу — империя дегани бир амалга ошиб, бир нобуд бўлиб турадиган ғоя. Бу — даврнинг хусусияти.

Шу маънода, бу нарсага Бобур аниқ характеристика берган. Бу, замонасининг ҳам бош хусусияти эди. Шу жиҳатдан ундаги мазкур хусусиятларга эътибор қаратиш лозим. Мамлакат -подшоҳсиз бўлмас, дейди. Бу — биринчи қонуният. Буни Навоий ҳам айтади. Иккинчидан, подшоҳлик жаҳонгирликсиз бўлмас, дейди. Империя деганида. Ўзи ҳам бориб Ҳиндистонда империя тузди-ку. Энди, "Бобурнома"да ўзи айтадики, ўн дарвеш битта гиламга сиғади, икки подшоҳ бир гиламга сиғмайди. Ўзи ҳам Мовароуннаҳрга сиғмади-ку. Ё Бобур ёки Шайбонийхон бўлиши керак эди.

Мана шу қонуниятлар чегарасида олиб қараладиган бўлса, Темур фаолиятини қоралайдиган жойи йўқ. Чунки, қирқ етти йил давом этган қирғинбарот урушни тинч-лантириш учун қаттиқўллик керак эди. Шунда ҳам ўз принциpidан кечмаган ҳолда шафқат билан иш тутайди.

Темур давлатининг майдонга келишига Нақшбандлик мафкураси асос бўлган. Нақшбандликда бир фикр бор. Темур ҳам шуни ўз фаолияти асосига айлантирган. Яъни, инсонни қўрқув билан умид ўртасида тутиш керак, дейди. Дин-жаннатни ваъда қилади. Бу — умид. Дўзах бор дейди. Бу — қўрқув. Одамзодни қўрқув билан умид ўртасида тутиш керак, деган ғояни Темур ўз давлат бош-қаруви тизимига асос қилиб олган. "Темур тузуклари"да

шу ғояга амал қилганлигини ўзи айтади. Қаердаки, умид уйғотиш керак бўлса, умидвор қилган; қаердаки кўрқувда ушлаш зарур бўлса, кўрқитган.

Темурнинг руҳонийларга, диндорларга муносабати ижобий бўлган. Чунки, дин одамларни бирлаштиради. Динда ахлоқ бор, динда итоат ғояси бор, марказлашган давлат ғоясининг ифодаси сифатида динга суянган. Шу билан бирга ортодоксал исломга оппозицияда бўлган ҳамда тасаввуфга таянган. Ўзи айтади, биринчи ўринга руҳонийларни — сўфийларни қўяди. Туркистонга, Ясси шаҳрига борганда Яссавийнинг қабрига мақбара ўрнатади. Ўзи учун қурдираётган мақбарадан кўра катта бўлсин, деган. Гўри Амирдан ўн ҳисса катта. Бизнинг тилимиз билан айтганда, мафкуравий факторга жуда катта аҳамият берган.

Темур авлиёларни қаттиқ ҳурмат қилган. Манбаъларда шундай маълумот бор. Темур Самарқанд билан Бухоро ўртасида кетаётганда "бир жойда авлиё бор", деб эшитибди. "Авлиёлиги ростми", деб сўрабди. "Рост" жавоб беришибди. "Мана, менинг иссиқ ҳолво егим келиб турибди. Ҳузурига борайликчи, дастурхонга ҳолво қўямикан, йўқми", дебди. Боришибди, қараса, дастурхонда ҳолва. Кўнглимни сезибди-да, дебди. Кейин, Амир Темур катта инъомлар қилиб, авлиёнинг ҳурматини баланд қўйиб қайтибди.

Демоқчиманки, баъзи олимларда тасаввуф хусусида ҳам, Темур хусусида ҳам стереотиплар айланиб қолган. Улар шароитни ҳисобга олмайдилар. Хусусан, унинг золимлиги ҳақида гапирганда. Золимлик қаердан келади? Мана, қаранг, Бобур айтадики, бир мамлакатда икки подшоҳ бўлиши мумкин эмас. Бир гиламга икки подшоҳ сиғмайди, деб.

Темурга савдо йўллари осойишталигини таъминлаш учун то Арабистонгача катта империяни вужудга келтириш керак бўлган. Ҳатто Боязидни енгандан кейин ҳам хор-зор қилмаган. Ўғли ўлганда таъзиясида бориб турган. Унинг қондаси аслида шундай бўлган. Қаерда адолат бузилган бўлса, ўша ерга борган, адолатсизлик авж олган мамлакатни енгиш ҳам осонроқ кечган-да, чамаси. Адо-

лат ўрнатиш учун бораман, дейди у. Ким адолат билан мамлакатни бошқарса ўшани подшоҳликка тайинлаган.

Энди, умрим вафо қилса, Нақшбанд ҳақидаги насрий асарни ёзиб тугатмоқчиман, — дейди устоз.

Умуман, XIII-XIV асрни, Амир Темур даврини юзакироқ бўлса-да, биламан. Мирхонд, Хондамир ва Нақшбандни. Лекин, бадий асар ёзиш учун чуқурроқ кириш керак. Агар, Темур ҳақида асар ёзадиган бўлсам, биринчи қисмини "Чинор" деб атардим. Нега? Чунки, у Чинордек секин ўсган, лекин мустақкам, узоқ яшайдиган бўлиб. Яна бир жиҳати билан чинорга ўхшайди. Ўтибор берганмисиз, чинорнинг биронта ҳам шохи тўғри ўсмайди. Фадир-будир. Қинғир. Агар чинорни яхлит, бутунча олсак, буюк, умри узоқ, сояси кенг. Энди, тафсилотларини суриштирсангиз, шохлар, бутуқларда гап кўп. Темурнинг фаолияти ҳам шунга ўхшаш. Тарихий миқёсларда олиб қаралса, буюк бир ҳодиса. Айтиш мумкинки, даврнинг соябони, даврнинг улкан чинори. Лекин, ҳар бир ишига қарасангиз, қийиқ ахтариш ва топиш мумкин. Масалан, Сабзаворда икки минг кишини деворга лой билан суваб, чаплаб ташлаганига нима дейсиз? Бунга фақат тарихий муносабат бўлиши мумкин. Тарихда шундай бўлганига афсусланасиз, лекин, ажабланиш мумкин эмас. Бу — тарихий давр тақозоси.

Ундан кейин, тарихий даврни, шароитни ҳамиша бош меъзон сифатида кўзда тутиш лозим. Шу хусусда Вольтернинг ажойиб бир гапи бор: Буюк кишиларнинг фазилатига қараб баҳо бериш керак. Буюк кишиларнинг фазилати — ўзлариники, нуқсонлари даврнинг нуқсонларидир. Тўғри гап.

Мана, сарбадорлар ҳаракатини тизгинга солишини кўринг. Ўн битта подшоҳи — етакчиси бўла туриб, мамлакатда осойишталик, тинч ҳаёт ўрната олмагандан кейин, уларни "четга чиқиб тур" деганда, Темур минг карра ҳақ-да. Сарбадорлар ўрнига Темурнинг келиши тарихий ижобий ҳодиса.

Ўша пайтда Сабзаворда чамаси 500-600 минг одам яшаган. Хирот — нуфузли бир миллион кишилиқ катта шаҳар

бўлган. Темур 500 минг кишидан икки мингини жазолабди. Қиёслаганда, унчалик, даҳшатли эмасдек. Лекин, ҳамма нарсада давр хусусиятларини эътиборга олиш керак.

Ҳар бир асар, аввало, муаллифнинг ўзи учун янгилик бўлиши керак. Аксарият, янги асарим сюжетини одамларга гапириб-гапириб, ёзилмай қолиб кетади. Сабаби, кўп гапирганимдан кейин ўша материал мен учун янгилигини йўқотади. С.Бородин маслаҳати билан "Имон" пьесасини ёзишдан олдин картотека тутган эдим. Яъни, янги фикрларни картотекага ёза бориб, кейин бир сидра ўқиб чиқаманда, чеккага суриб ёзишга тутинаман.

Кўнгилланган режани бировларга айтиб қўйсангиз, унинг Сиз учун қизиқлиги, ҳарорати йўқолади. Сергей Бородин айтдики, Сиз нотўғри қиласиз. "Ёзилиш жараёни Сиз учун кашфиёт бўлиши керак", деди у. Ҳозиргача картотека тутаман. Ҳатто шундай қиламанки, ёзувчилар боғига бориб асар ёзишни кўнгилласам, ҳамма қайдларимни, ён дафтар ёзувларимни, картотекамни уйда қолдираман. Сабаби, жараён ёзилиш асосида келиб чиқиши лозим.

Устознинг ҳар бир дақиқаси, дамлари, умри ижодий режалар, бадий ижод тўлғоқларида кечди, десам асло янглишмайман. Иззат Султонни яқиндан билган, у билан ҳамсуҳбат бўлган, фикрдош кечган асноларимиздан яхши биламанки, ижод дарди ва ҳаёли устозни бир сония бўлсин асло тарк этмади. Ҳатто тушлари ҳам бадий ижод сеҳри-жодусига ҳамнафас эди.

Одатда, улкан сўз санъаткорларининг наср, назм, драма деймизми, адабиётнинг барча тур ва жанрларида бирдек маҳорат билан қалам тебратиши, эл-юртга манзур бадий асарлар яратиши табиий ҳол саналади. Бу ёруғ истеъдоднинг намоён бўлиш шакллари, зоҳир бўлиш табиатидир, деймиз. Лекин ушбу ҳодисанинг сабаби, моҳияти анча теран. Хусусан, у адибнинг табиат-жамият-инсон психологиясини вобаста англаш, билиш ва тушунтириш кўринишларидир, аслида. Ёмғир ерга бирдек ёғса ҳам тупроқдан турфа гуллари майсалар униб чиқади. Дов-дарахтлари ўсимликлар кўкаради. Шоир-ёзув-

чилар хоҳ ўтмиш ёки бугунги кун воқелигига мурожаат этадим, моҳиятан ўз даври ва замонаси дардларини, ижтимоий, маънавий-ахлоқий ва ҳ.к. муаммоларини бадиий-фалсафий йўсинда идрок ва ифода этишга иштиёқ билдиради. Олов гарчанд учқунлардан пайдо бўлса-да, ўрни келганда ҳатто гуллару қиёқ ўт-ўланлар ҳам оловга айлана олади, вужудидан алангалар ҳосил қилади.

Эътиборлиси шундаки, нурдан ҳарорат билан ёруғликни ажратиб бўлмаганидек, устознинг онги-шуурида синтезлашган маънавий-ахлоқий маданият бадиий-эстетик талқин этилар экан, ҳам юксак башарий қадрият, ҳам нафосатли бадиият тариқасида воқиф топади. Иззат Султон бадиий маҳоратининг нафис инкишофига айланади. Инсоннинг қандай ижтимоий-сиёсий тузимлар ва муҳитлар талотумида бўлмасин, маънавий-интеллектуал маданиятини, ахлоқий ҳислат-фазилатлари билан баробар иллатларини ҳам бадиий кашф этиш устоз асарлари мундарижасининг ўзак мағзини ташкил этади.

– "Қақнус" асари икки авлод тўғрисида, дейди устоз ўз ижодий принципларини тушунтирар экан. – Эски тоталитаризм давридан чиққан, унда фаол рол ўйнаган бобо билан янги авлод вакили – ёш йигит ўртасидаги муносабатлар тўғрисида. Икки авлод ўртасидаги зиддият. Воқеалар ривожининг ўртасига келгунча пьеса нима билан тугадини билмадим. Тахминан олтмиш фоизи ёзилгандан кейин зиддият қай тариқа ечимга келиши маълум бўлди.

Воқеа мана бундай кечади. Мен бобо – катта авлодман, набирам – кичик, ҳозирги авлод. Давр шиддати шундай бўлдики, сизнинг умрингиз бекорга кетган, дейди неварам. Бобо эса, йўқ аксинча, зое ўтмаган, дейди. Ҳозир шундай бир вазият – авлодлар тўқнашуви рўй берапти: Сталиннинг ҳамма жиҳатларига шериксиз, халқ олдида гуноҳкорсиз, жиноятчисиз, еган нонингиз харом деб турса ёш авлод. Мен унга нима деб жавоб берман? Пьеса ўрталаригача воқеалар шу тахлит кечади.

Хўш, бобо халқ учун ишлаган ва яшаган, яна ўз эътиқодига собит ишларини давом эттиради. Набира учун

китоб ёзишга ўтиради. "Мен ҳақлиман", деб набира турса. "Мен ҳақлиман", деб бобо турса. Ечим қай йўсинда ҳал бўлади? Бу ерда у ҳам, бу ҳам ноҳақ. Масалан, мен ўз ҳаётимнинг беғуборлигини даъво қилишим тўғри эмас. Лекин, набирам ҳам "сенинг ҳаётинг губордан иборат", деганида ҳақ эмас.

Энди, нима қилиш керак? Бобо билан набира бир-бирини тушуна олмай қолган экан, иккиси икки қутб, икки дунёга айланган экан, ўртадаги зиддиятни қай тариқа ҳал этиш лозим? Бобо, "энди қандай яшаш керак", деган китоб ёзишга тутинади. Китоб ўша набира учун ва ўша набира деб ёзилганлиги бобо ўлиб кетганидан кейин маълум бўлади. Унгача набира бобога нисбатан бамисоли душман. Бобосининг нақадар олижаноб ниятлар, эзгу ғоялар билан яшаб ўтганлигини кейин билади. Бобо, аслида, шу набираси деб куйиб ўлиб кетибди. Ўтмиши ҳам, келажаги ҳам набираси учун бахшида экан.

Масала мана шу тарзда ҳал бўлишини асар бошланишида билмаган эдим. Пьеса икки йил мобайнида ёзилди. Умрини халққа бағишлаган бобо юзига набираси тупурса, у нимани ўйлаши керак? Набирасининг келажагини ўйлаши керак. Набираси учун фойдали бир гап айтиши лозим. Набира бундан кейин қандай яшаши кераклигини ўз ҳаёти ва тақдири сабоқлари асосида очиқ-ойдин айтиши керак. Энди, шуниси борки, бу гаплардан набира беҳабар. Бобо ўлиб кетгандан кейин воқиф бўлади.

Билсангиз, Ёзувчилар Уюшмасида бўлган йиғилишда бир ҳовуч ёшлар юзимга тупуришди-ку. Қанчалик ғазабланмай мен ҳам уларнинг юзига тупуриб жавоб беришдан ўзимни тийдим. Улар ноҳақ, қизиққонлик қилишаётган эди³. Сезиб турдим ўшанда. Негаки, уларнинг

³ «Биз, ёшлар катта авлоддан нимани ҳам ўрганардик. Ибрат оладиган ҳеч вақо йўқ», деган мазмундаги чиқишлар кўпайиб кетганди. Ленин, Сталин билан бирга шўро даври кексаларининг ҳам юзи қора, қилмишлари шувут, қўллари балчиқ, дея хайқирувчи, баҳоловчи «фидойи» ёшлар тўдалари пайдо бўлганди.

тутумига шу тутум билан жавоб қайтаришдан кўра ўша ёшлар келажаги учун яшаш мен учун муҳимроқ ва эзгулироқ эди. Бу фикрни образнинг бадиий мантиқи тақозо этди.

Асар ечими, дастлаб, баъзи мутасаддиларга хуш келмади. Икки авлод ўртасидаги жанжални саҳнага олиб чиқиш шартми? Фалвали эмасмикан? Сиёсий пьеса бўлибди-да, дегувчилар ҳам бўлди. Эскидан бир гап бор. Алексей Толстой ҳам шунга яқин фикрни айтган: "Асарим охири нима билан тугашини ўзим ҳам билмайман", дейди. Бу — ҳақ гап. Образнинг бадиий мантиқи кўп нарсани ҳаққоний ҳал этади. Муаллифнинг аввалдан тузиб қўйган режалари кўпинча тубдан ўзгариб кетади. Оқиб турган сувлар ўзанини ўзгартириб, бошқа ариқлардан оқа бошлайди. Бунга ҳайрон қоладиган жойи йўқ. Негаки, образ онгли ривожланиш мантиқи ёки ҳаётий шартшароит тақозосига кўра буткул бошқа йўсинда хатти-ҳаракат эта бошлайди. Ўз кўнглига қараб янги қарорлар қабул қилади. Хуллас, муаллиф ихтиёридан ташқарига чиқиб кетади. Ўзининг қалб амри, кўнгил ройиши билан яшай бошлайди.

Асарни шундай бир шавқ, илҳом билан шеърий йўсинда ёздим. Чунки, бу даврнинг фожеаси-да. Бу — даврнинг жабри-да.

Энди, драманинг шеърий йўлда ёзилиши хусусида. Аслида, доим ҳам шеър ёзавермайман, дейди устоз.

"Алишер Навоий" пьесасидан кейин "Қақнус"да шеърга мурожаат этаётир. Бу — бежиз эмас, албатта. Ҳаёт материалининг талаби тақозосидир. Шу билан баробар фақат драма қаҳрамонларининг фикрлаш табиати тақозо этган саҳифалардагина шеърий шаклда ёзишга интилади. Лекин, шуниси борки, драмада шеър жудаям чиройли бўлмаслиги керак. Сабаби, у драматизмни сусайтиради, — деб биледи И.Султон.

— Хусусан, Грибоедов "Ақллилик балоси" асарини бир сидра ёзиб тугаллаган. Кейин, анча фурсат ўтказиб, қайтадан ўқиб чиққан. Сезиб қолганки, нимадир етмаяпти, — дейди устоз бадиий ижод сирларини тушунтирар экан.

– Чунки, шеър жудаям чиройли. Шеърнинг гўзаллигига маҳлиё бўлиб, драматизм қолиб кетади. Шунинг учун шеърый йўлнинг қофияларини йиғиштириб олган.

Чиройли, ялтироқ ўхшатишлар, жимжимадор гапларни рандалаб, эпақага келтирган. Хуллас, шеърый йўсини қайтадан жиддий кўриб, содалаштириб чиққан.

Буюк рус рассомларидан Крамскойнинг "Мотамсаро она" ("Горе матери") деган картинаси бор. Ўлиб қолган боласининг тобути устида ғам-қайғуга ботган аёл йиғлаб турибди. Шу суратни Москвадаги кўргазмада кўрган эдим. Суратда тасвирланишича, уй ичида ғамгузор она, тобутда боласи. Музей ходимасининг ҳикоя қилишича, суратнинг дастлабки нусхасида ўзгача ифода йўналиши мавжуд экан. Хусусан, рассом ҳаёт билан ўлимни бир-бирига қарама-қарши қўйиш учун деразадан кўриниб турган дарахт шохларини ҳам тасвирлайди. Гуллаган бутоқда кушча сайрапти. Ёшариш, янгилиниш, тириклик кўшиғини куйлапти у. Кушча ва гуллаган бутоқ – ҳаётнинг азалий ва абадий тириклиги рамзи сифатида кўз олдимизда жилваланади.

Гуллаган бутоқ, сайраб турган кушча жудаям чиройли тасвирланган экан-да, келган томошабинларнинг асосий диққат-эътибори гуллаган бутоқ билан сайраётган кушчага тушаркан. Қанотларининг чиройлилигини, жимитдай тумшукчаларини қаранг. Худди, куйини эшитгандай бўлдик, дейишибди картинани курган томошабинлар. Бундан дили оғриган рассом бутоқдаги кушча суратини ўчириб ташлаган экан.

Асар қанчалик маҳорат билан чизилган бўлмасин, ундаги кушча мотамсаро она қайғусини сўндириб, хиралаштириб қўйган. Боиси, боланинг бевақт ўлими, онанинг сўнгсиз дарди-аламлари бош мавзу. Драмадаги шеър ҳам шунга ўхшаган бир гап-да. Шеър иккинчи планда туриб, драматизмнинг ёрқин очилишига хизмат қилиши керак.

Шунинг учун драма оқ шеър билан ёзилишида маъно бор. Агар, қофияли қилиб ёзилса, ҳар бир сатр жарангжурунг қилиб, садоларга тўлиб кетади. Шу боис эътибор берсангиз, француз классицизмида ҳам, Шекспир-

да ҳам драма оқ шеър билан ёзилади. Чунки, ортиқча шеърӣ гўзаллик ўқувчи ёки томошабиннинг ғашига тегишдан ташқари, асосий маънони хиралаштиради.

Ортиқча тил безаги ҳам драмани бузади. "Кўрмайин босдим тиканни" деган пьесам бор. Ҳамза театрида саҳналаштирилишидан олдин актёрларга ўқиб бердим. "Тилини сақлаш керак экан-да", деяверишди; "Тилини яхшироқ қилиш керак эди-да", "Тилининг тирсақларини олиб қўйиш керакмикан", деган фикрларни кўплаб билдиришди. Аввалига кўп ҳам тушунмадим. Кўлимдан келгани шу бўлса. Яна нима қилишим керак экан, деб ҳайрон бўлдим.

"Тилига эътибор берилмапти", деган даъво бўлмаслиги учун ёзувчи, таржимон, муҳаррир Ваҳоб Рўзиматовга бердим. "Шунинг тилини бир кўриб беринг" дедим. Ваҳоб Рўзиматов ҳар бир жумлага жило бериб, қайроқ тошдек ялтиратиб, чиройли қилиб берди. Ўқиб чиқсам, ҳамма эътибор тилга қаратилиб, драматизм йўқолиб кетибди. Ҳам ўз кўлимдан чиққан, ҳам Ваҳоб Рўзиматов тарашлаган вариантларни олиб, театрга йўлландим. Ўқиб бердим. Ўзимни вариантимни маъқул кўриб қабул қилиб олишди.

Драма труппаси пьеса устида иш бошлаганда устоз Иззат Султон Ваҳоб Рўзиматов таҳриридаги нусхани ўқиб беради. Ҳайрон бўлишади. Аввалги вариантни назарда тутиб, "Анови пьеса тузукроқ эди-ку, — дейишади. — Нима қилдингиз ўзи", дея савол беришади таажжубда. "Тилини тузатдим", дея жавоб беради устоз. "Э...э, қўйинг тилини, — дейишади бир йўла, — бепардоз аввалги варианты тузук эди", деган тўхтама келишади.

Демак, ушбу ҳикоядан, устознинг ижодий тажрибасидан англашиляптики, ортиқча ҳашамдорлик, ортиқча безак драмани бузади. Шеър, табиатан, мусиқага яқинда. Унда мусиқийлик кучли. Шу боис, мусиқий оҳангдорлик томошабин диққатини тортади; драматизмдан чалғитади. Тўғри, чиройли ташбеҳлар, қиёслар, тимсоллар бўлиши керак. Лекин драмадаги асосий мазмун ёрқин ифодаланишига ҳеч нарса ҳалақит бермаслиги лозим.

Оллоҳ-таоло нурдан яратган ҳилқатларнинг бири фаришталар бўлса, кўнглига нур жойланганлари — одамлардир.

Фаришталар — кўзга кўринмас мўъжизалар бўлса, одамлар - кўримли мўъжизавор ҳилқатдир. Фаришталарку, кўринмоқ истаса турфа суратларда, турфа шаклу шамойилларда жилваланур. Лекин, одам қавми фаришта монанд бўламан, фаришта мақомига кираман, дея минг бир ва яна мил-мил қиёфага кириб тусланур.

Ёзувчининг бадиий дунёси ана шу тусланувчи жилвагар қиёфаларни ўз эстетик идеалига монанд қайтадан кашф этади. Кўнгил кўзгусидан ўтказиб акс эттиради. Шу маънода, ёзувчи ҳеч қачон ҳаётдан, воқелиқдан узоқлашмайди, узила олмайди. Шу билан баробар, унинг ижодий изланишлари ҳаётдан "кўчирмакашлик" қилишдан ҳам иборат эмас. Яъни, реал воқелиқ кўнглида "жиз" этказиб олов ёққан жиҳатларни ўз бадиий дунёсига мослаб қайтадан жон ато этади. Шу таҳлит реал ҳаётгий одамлар адабий қаҳрамонларга, бадиий типларга айланади.

Ана шу тариқа санъаткор бадииятининг, асарлари поэтикасининг ўзига хослиги намоён бўлади. Хусусан, адиб реал одамларнинг қайси фазилатлари ёки иллатларини, феъл-атворидаги қандай аломатларни адабий қаҳрамонлари руҳиятига, фаолиятига кўчиради? Нечук одамлар, ундаги ҳолатлару зиддиятлар бадиий асарларга прототип бўла олиши мумкин? Бир кам дунёдан саралаб олинган тафсилотлар-чи? Улар, бадиий асар поэтикасининг қайси хусусиятларини ойдинлаштириш учун асқотади?

— Классик санъаткорларни ўқиганда улар қандай қилиб мафкуравий исқанжадан қутулгани, "айланиб ўтишгани" билан кўпроқ қизиқаман, — дейди И.Султон. — Дарҳақиқат, мана Чехов қандай йўл-йўриқ тутади? "Олчазор" асарини олиб кўрайлик. Олчазор бу — Россия дегани. Шу мамлакатда кечаётган воқеаларни назарда туттади. Бу гап асарнинг ичида ҳам бор. Олчазор боғлар бўлиб-бўлиб дала ҳовлиларга бериб юборилганидек, гўзаллик ҳам бузиб юборилганига рамз-ишора бор.

Чехов фикрича, бир ҳовуч олчоқлар Россияни шу аҳ-

волга солди; парчалаб, бағрини бўлаклади. Шу боис бутун Россияни олчазор тимсолида тасвирлади. Подшоҳнинг теварак-атрофидагилар унақа, губернаторлари бунақа, демади. Ҳаётнинг бир бўлагини олиб, рамзли шаклда тасвирлади. Болта кўтариб кириб олчазорни кесиб ташламоқда, демади, аксинча Россияни парчалашаётир. Ўз манфаати йўлида қийратишаётир, демоқчи бўлди.

Энди қаранг-да: Россияда крепостнойлик ҳуқуқлари бекор қилинади. Бутун бошли крепостнойлик тизими ўлиб боряпти, ҳалок бўляпти. Бутун бир жамият адойти-тамом бўлиб кетяпти. Ана шу жараён бадий асарда қай йўсинда акс эттирилади?

Помешикнинг саксон ёшдан ошган хизматкори Фирс: "Авваллари қандай яхши эди-я, — дейди очиқдан-очиқ. -Помешиклар жой-жойида эди, деҳқонлар ҳам ўз ўрнида юрганди. Энди эса, ҳамма нарса айқаш-уйқаш бўлиб кетди; ит эгасини, мушук бекасини танимаydi".

Пьесанинг хотимасини қаранг: беморни шифохонага олиб кетишса керак, деб кутади томошабин. Лекин, ундай эмас, бутунлай тескариси бўлади. Ҳамма шошиқишда апил-тапил жўнаб қолади. Бемор ёлғиз ўзи тўшақда оғир ётганча қолади. У одамларнинг эсидан чиққан. Ёлғизликка, ўлимга маҳкум. Пьеса ана шу картина билан яқунланади.

Хўш, драматург бу билан нима демоқчи? Ахир, эътибор бермаяпсизми, бутун бошли жамият ўлим тўшагида. Ҳаётдан бутун бир замон ўтиб кетяпти. Ёлғиз ўзи — жамият ўлиб кетяпти, демоқчи.

Жамият инқилобга чорланяпти, деган даъволар тугилмаслиги учун Чехов студент образини киритган. У келгусида ҳаёт гўзал фаровон, турмушимиз тўкин-сочин бўлади, деган мазмунда алангали нутқлар сўзлайди. Асар, 1905 йилда ёзилган. Россия икки юз-уч юз йилдан кейин жудаям яшнаб кетади, дейди студент. Ваҳоланки, Россия халқи айна шу даврда яхши яшашни истайди.

Кўряпсизми, студент Россия ҳаётида онгли давр бошланганини айтяпти. Келгусида бу йўл уни тараққиётга элтишини таъкидлаяпти.

— Биз классиклардан қай йўсинда бадиий фикрлашни ўрганамиз, — устоз И.Султон фикрларини жўшиб ифода этаркан, мафкуравий тазйиқ ва санъаткор маҳорати масалаларига қаратади.—Уни шундай йўсинда тақдим қилиш керакки, цензурадан ўтсин. Унинг чангалида қолмасин. Айтадиган гапни ифодалаш йўлларини топиш керак. Санъаткорлик ҳам аё шунда. Одамнинг ичида кўмилиб қолиб кетмаслиги керак.

Чехов "Олчазор" пьесасида боғнинг қирқиб тугатилиш жараёнини кўрсатади. Боғ келгусида кимлар қўлига ўтишини ва келгуси тақдири қандай бўлишини кўрсатмайди. Боғ ҳалокати унинг талқинида биринчи планда туради...

Иззат Султон изланишларида маънавий-ахлоқий масалалар устивор ўрин тугади, дедик. Хусусан, жамият ахлоқи билан шахснинг маънавий ҳаёти, интеллектуал лаёқати узвий бирликда бадиий тадқиқ этилади. Адиб 87 ёшида тугаллаган "Ойдин кеча асирлигида" ва яна тўқсон ёш бўсағасида ёзган "Янги одамлар" драмалари ҳам маълум даражада "Имон"нинг мантиқий давомидек туюлади. Суҳбатларимиздан бирида адиб шундай деганди: — "Ижодий режалар шунчалик кўпки, уларни амалга ошириш учун... водариф, камида яна йигирма йил яшашим керак. Шу боис ўша ижодий гоёлар орасидан муҳимларини ажратиб олмоқчиман. Улар шундоққина кўз олдимга келиб турибди.

"Имон" пьесаси персонажларининг йигирма йилдан кейинги тақдири қандай эканлигини кўрсатиш ва уларнинг янги авлодга муносабатини акс эттириш орқали имон масаласини давом эттирмоқчиман..."

Кўринадики, реализм поэтикасининг тақозоси билан юзага келаётган ҳамда Иззат Султоннинг ҳаётий материални бадиий тадқиқ этиш методидан келиб чиқаётган масалалар инсон маънавий камолоти билан боғлиқ. Унинг қахрамонлари ҳар бир кун ёруғ бўлишини истайди. Лекин осмонда кўринган бир парча қора булутдан кўнгли увишади. "Ўткинчи булут ҳам баъзан шундай иш кўрсатадики..., дея ҳадик-хавотирда. Табиат ҳодисалари би-

лан инсон маънавий-ахлоқий ҳаётини боғлиқликда рамзли-ишоралар воситасида тушунтириш Иззат Султон драма поэтикасининг етакчи хусусиятларидан бири. Бу — инсон руҳияти, ботини билан боғлиқ аломатлар. Инсоннинг зоҳири ифодаси ҳам индивидуаллаштирилган тавсиф-характеристикалар билан ажралиб туради. Булар Иззат Султон бадиий дунёсининг муҳим унсурларини ташкил этади.

Саволлар ва топшириқлар:

1. "Имон" пьесасининг яратилишига қандай ҳаётий материал асос бўлиб хизмат қилган?

2. "Имон"даги маънавий-ахлоқий масаланинг қайси қирралари "Янги одамлар" ва "Ойдин кеча асирлигида" пьесаларида давом эттирилган?

3. "Имон" пьесаси мазмунини айтиб беринг.

4. Адиб реал одамларнинг қайси фазилатлари ва иллатларини, феъл-атворидаги қайси аломатларни адабий қаҳрамонлари руҳиятига, фаолиятига кўчиради?

Адабиётлар:

Иззат Султон. Асарлар. Тўрт томлик. 1-том. Драматургия. Т., 1971.

Иззат Султон. Донишманднинг ёшлиги. "Шарқ юлдузи" ж., 1981, 1-сон, 21-54-бетлар.

Аникст А. Теория драмы от Аристотеля до Лессинга. М., 1967.

Наумов А. Биография замысла. Т., 1974.

Жак Л. От замысла к воплощению. М., 1963.

Фитрат. Адабиёт қоидалари. Т., 1995.

Хализев В.Е. Драма род литературы. М., 1986.

Ханин Д.М. Теория драмы в античной эстетике. Учебное пособие. М., 1984.

Ризаев Ш. Саҳна маънавияти. Т., 2000.

"ОЙДИН КЕЧА АСИРЛИГИДА". МАЪНАВИЙ-АХЛОҚИЙ МАСАЛА ҚИРРАЛАРИ

Иzzат Султоннинг оилавий драма муаммолари талқинига бағишланган пьесаларидан бири дастлабки вариантда "Ойдин кеча асоратида ёки Сулаймоннинг нозик маслаҳати" деб аталар эди. Асар марказида оқила аёл Баҳринисо оиласининг тақдири масаласи туради. Оила хотиржам эмас. Ўғли, пахта заводининг инженери Ҳошимжон "пахта иши" билан ноҳақ қамалган. Айбсиз айбдор мустақиллик шарофати билан озод этилади. У очиқ юз билан оиласига қайтиб келаяпти. Лекин хотини Саодат эрини ёруғ юз билан қарши олишга ожиз. Бойси ҳаммаҳалласи Собир билан топишиб, "дон олишиб" қўйган.

Бир томонда — Ҳошимжоннинг оилага қайтиши адолат тантанаси бўлса, иккинчи томонда — хиёнат. Саодат ёлғизлик асоратида оиласига хиёнат қилган. Энг даҳшатлиси — кечириб бўлмас бу қилмишдан оила аъзолари (Ҳошимжоннинг онаси Баҳринисо, укаси Обиджон) ҳам, маҳалла-кўй (Баҳринисонинг собиқ мактабдош дўстлари, маҳалла оқсоқоли Абдурахим ҳамда Ўринбой) ҳам хабардор.

Пьесанинг бошланишиданоқ ана шу аччиқ, надоматли ҳақиқатдан воқиф бўламиз. Ўқувчи дастлаб, "асар конфликтини маълум: оилавий машмашага бағишланган эканда. Қаҳрамонларнинг бир қанчаси оила шаънини оёқ ости қилган Саодатни кечирмаса, бир қанчаси оила бутунлигини сақлаб қолиш учун унинг ёнини олади, ёқлайди, деб ўйлаши мумкин.

Лекин воқеалар тадрижи бунчалик жўн эмас. Анъанавий — икки қутбга бўлинган яхши ва ёмонларнинг даҳанаки олишувларидан иборат ҳам эмас. Асар буткул бошқа йўсинда кечади. Қаҳрамонларнинг психологик кечинмалари иккиланишлар, аламлар, изтироблар драмаси у.

Пьесанинг бош конфликтини хиёнат оқибати — эр билан хотин ўртасидаги тўқнашувгина эмас. Виждон азо-

би, виждон қийноқлари, қахрамонларнинг ўзи билан ўзининг ички олишувлари, туйғулар, эҳтирослар, кечинмалар зиддияти — драма конфликтининг меҳварини белгилайди. "Оллоҳ ҳеч бир гуноҳни жазосиз қолдирмайди. Аммо гуноҳлар ҳар хил бўлгани каби жазолар ҳам ҳар хил бўлади. Жазоларнинг энг қаттиғи — виждон азоби... Виждон азоби — дўзах азоби" (Кўлёзма, 8-9-бетлар).

Баҳринисо келини Саодатнинг қилмишини кечира олмаса-да, ўғли Ҳошимжоннинг муҳаббати ҳурмати, гулдек неварасини чирқиллатиб етим қилиб қўймаслик хисси — бир сўз билан айтганда, оила бутунлиги масъулияти устун келади. Собиқ мактабдош дўсти, маҳалла оқсоқоли Абдураҳим билан биргаликда бўлажак жожеанинг олдини олиш — оилани парчаланиб кетишдан сақлаб қолиш мақсадида аччиқ ҳақиқатни ўғли Ҳошимжондан яширишади.

Оиланинг асоси садоқат. Садоқатга хиёнат қилган одамнинг бошига қандай кулфатлар тушади? Асарнинг гоаявий-бадий йўналиши садоқатга хиёнатни қоралаш бўлса-да, у инсонийлик ҳақида. И.Султон бу драмасида ҳам ўз эстетик принципларига содиқ қолган. Инсонни бадий идрок ва ифода этишда эстетик принципларини янги қарашлар, нуқтаи назарлар билан бойитган. Хусусан, пьесанинг муҳим хусусиятларидан бири — қахрамонлар табиатидаги инсоний фазилатларни кашф этиш, бадий таҳлил этишда намоён бўлган.

Саодатнинг руҳий изтироблари, аламлари, виждон қийноғи тўлғоқларида ҳам ("Собир менинг шармандаишармисор ўтмишим, Собир — менинг тупурган тупугим, мен уни оғзимга олмайман", кўлёзма, 33-бет); Баҳринисонинг дарз кетган оила бутунлигига путур етказмасликка қаратилган азобли, тиниқ фикрлашга интилишлари ҳам ("Инсоннинг хатоси фақат парвардигорнинггина бенуқсон ва беҳато эканидан бошқа ҳеч нарсани исбот этмайди", 9-бет; "Тақдирдан қочиб қутулиб бўлмайди. Ҳа, Оллоҳ таоло эрқагу аёлни бир-бирига муҳтож қилиб яратган", 21-бет; "Қантдек оппоқ, мусаффо омонатингни ол энди", 24-бет); Абдураҳим оқсоқолнинг

оқилона йўл-йўриқлари ва маслаҳатлари ҳам ("Инсон бугун шафқатга сазовор ва ҳимояга муҳтож", 11-бет; "Бировнинг айби ҳақида айтилган гап рост бўлса — ғийбат, ёлғон бўлса — бўҳтон. Иккаласи ҳам оила учун — офат", 10-бет); Обиджоннинг акаси Ҳошимжонга бор ҳақиқатни айтиш ёки айтмаслик хусусида икки олов ўртасидаги ўртанишлари ҳам психологик таҳлил ҳисобига саҳна асарини ғоят бойитган.

Меҳр-эйтиборнинг қадрни баланд; Одамдаги гўзал хислат фазилатларни, ёруғлик ёлқинларини, одам қалбидаги нурли илоҳий жиҳатларни кўришга ҳамда кўрсатишга эришади муаллиф. Айни вақтда бир марта қилинган хато нечоғлик оғир оқибатларга олиб келиши мумкинлиги кўрсатилади. Саодат ўзини-ўзи ўлдириш даражасига боради. Тасодифгина (кизчасининг чиқиб қолиши) уни бу фожеадан сақлаб қолади. Ва лекин, қайин онаси — Баҳринисо хиёнатни пардалаган киши — ўлимга маҳкум бўлади. Шу маънода, асар оилавий драмадан кўра, лирик-романтик пьеса, дейилса моҳияти тўлароқ ва ёрқинроқ очилган бўлурди.

Жамиятдаги адолатсизлик (бош қаҳрамон Ҳошимжоннинг "пахта иши" муносабати билан қамалиши) одамлар тақдирида қанчалик ўнглаб бўлмас фожеаларни юзага келтириши ёрқин образлар орқали ўз ифодасини топган.

Драманинг муҳим фазилатларидан яна бири кўринмас қаҳрамон Собир образининг яратилиши бўлган. У саҳнада кўринмайди. Лекин қаҳрамонларнинг ҳаммаси уни тилга олади. Воқеалар драматизми ҳамиша у билан боғлиқ кечади. Саодат ёки Ўринбойми, Баҳринисо ёки Абдурахимми, қаҳрамонлардан биронтасининг Собир билан учрашиши, сўзлашиши, унинг саҳнага олиб чиқилиши асарнинг психологик драматизмига путур етказган бўлурди. Қаҳрамонни томошабинга кўрсатмаслик драматургнинг пьесага олиб кирган гўзал бадиий усули. У ўзини тўлиқ оқлаган. Драманинг бадиий-эстетик таъсир кучини оширган.

Асарнинг ғоя сифатидаги "уруғ" ҳолати ижодкор кўнг-

лида қай тариқа юзага келди? Унинг ёзилишига туртки бўлган ҳаётий омиллар нимада?

Асар дастлаб, комедия сифатида майдонга келиши керак эди. Лекин, трагедия бўлиб ёзилди. Охирги вариантда эса ("Гулистон" журн., 2000 йил, 2-3-сонлар), соф лирик-романтик драма сифатида намоён бўлди. Бу тахлит ғоявий-бадний эврилишлар боиси нимада?

1996 йил 18 ноябр куни устоз Иззат Султон билан академиклар шаҳарчасидаги Ўзбекистон Республикаси ФАнинг Тил ва адабиёт институтида кўришдик. Суҳбатимиз тўртинчи қаватдаги устоз хонасида кечган эди.

— Бугун кайфиятим жудаям яхши, — ижодий ниятининг восил бўлганлиги шодликдан чарақлаган кўзларидан ҳам аён эди. — Замоनावий мавзуда бирон асар ёзиш зарурлигини сезиб юрардим. Кўп нарсаларни ён дафтаримга ёзиб бордим. Лекин асар туғилиши учун бир нарсаси шарт: унинг ёзилишига ишониш керак. У томошабинда, ўқувчида муваффақият қозонишига ишониш керак. Кайфиятимнинг хушлиги шундаки, ўша ишонч бугун пайдо бўлди.

Демак, иккита иш қолади. Прототипларнинг баъзилари билан кўришиш керак. Яъни, тадбиркорларнинг 5-6 таси билан учрашишим, суҳбатлашишим лозим. Иккинчиси, театрда бир нечта пьеса кўриш зарур. Шунда қайси актёрга қайси ролни мўлжаллаб ёзиш лозимлиги маълум бўлади. Пьесам учун Миллий Академик Драма театри труппасидан ҳозирча уч кишини мўлжаллаганман. Биринчиси, Гулчеҳра Жамилова; бу ёзилажак пьесам "Имон" драмасининг давомидек. "Имон" пьесасида Гулчеҳра Жамилова Комиловнинг келини ролини ўйнаган эди. Бу ролни унинг ўзи ҳам яхши кўриб қолганди. "Бу рол менинг жоним" дерди. Ана шу ролни ва яна бошқа роллари учун унга унвон ҳам берилган эди. Ҳозир, яна шу ролда; энди, қариган пайтида томошабин билан учрашади.

Бу асарда, юмор элементлари бўлиши керак. Ҳатто мен уни комедия, деб ҳам атамоқчиман. Шунинг учун яна бир актёримиз -бу Ғани Аъзамов бўлади. Яна, Ёдгор

Саъдиев деган актёримиз бор. Уни ҳам кўришим керак. Қариб қолмадимикан? Бу ҳам менга керак. Ана шу уч актёр менга, айниқса, жуда керак. Улар менинг суянчиқларим.

Булар, масаланинг бир томони. Ҳозирги адабиёт янги замон воқелигини акс эттиришга кечикаяпти. На насрда, на драматургияда янги замон руҳини, янги давр қаҳрамонларини адабиётга олиб кирган асарлар йўқ ҳисоби.

Телевидениеда кўп серияли асарлар намоиш этиляпти. Лекин уларнинг бош қаҳрамонлари ҳаётимизнинг марказий қаҳрамонлари эмас. Бугунги ҳаётимизнинг бош қаҳрамони тадбиркор. Санъатми, қишлоқ хўжалигими, савдоми, илм-фанми, қайси соҳа-тармоқлари бўлмасин, тадбиркор ва тадбиркорлик. Мана шу янгиликни кўрсатиш керак. Энди, "Имон" пьесасидан қандай қилиб бу драма келиб чиқди? Ҳозир сезиб турибманки, Комилов ўтиб кетган бўлса ҳам, менда драматург сифатида шундай бир имконият бор. Хусусан, Комилов ҳозир тирик бўлганда шу замонга, воқеликка қандай баҳо берган бўларди? Шу тахлит фикр персонажлар хаёлидан ўтади.

Комиловнинг келини Озода дейдики: "Ҳар бир ишга киришишдан олдин ўз-ўзимдан сўрайман: менинг ўрнимда дадам бўлганда қандай йўл-йўриқ тутган бўлардилар", деб. Мана, кўряпсизми, бугунги замонни ўтиб кетган қаҳрамонлар номидан баҳолаш.

Шу билан бирга Гулчеҳра Жамилова учун бир нарса ёзиб кўйдим: "Адам, бугунги воқеаларга баҳо берганда ўтмишга қарамасди. Келажакка қарарди", деб айтади. Ҳақиқатдан ҳам шундай эди. Ўша вақтда имон масаласининг қўйилгани, ўша вақтда гўё "бизга имон керак эмас", деганга ўхшаган нуқтаи назар ҳукмрон бўлиб турган бир пайтда, "йўқ, бизга имон керак", деган сўз фақат келажакни ўйлаган, келажакка тикилган ва келажакни кўра билган одамдагина туғилиши мумкин эди. Аслида ҳам шундай бўлиб чиқди-ку. Ўша Комилов айтган гап рўёбга чиқди-ку. Мабодо, Комилов бугун тирик бўлганда нима дерди? Ўтмиш нуқтаи назаридан эмас,

асосан келажакни кўра билиб, келажак манфаатлари нуқтаи назаридан сўзлаган бўларди. Келажакка солиштириш муҳим. Керак бўлса, бугунги куннинг нуқсонлари нималардан иборат? Бунга жавоб топиш керак. Шундай қилиб, Комилов образининг ўзи йўқ бўлса ҳам, у бир ўлчовдек туради-да. Мана шу нарса менга ёқиб тушди.

Ижодий изланиш шу тахлит мароқли, ҳузурбахш ўй-фикрлар гирдобиди кечади-да. Устознинг ҳолати ҳам бундан мустасно эмас. Шу ўринда бир нарсани сезиб турибман. Устоз масалага кенг ва чуқур назар ташлаш иштиёқида. Ҳаёт ва қаҳрамон масаласига диққатларини тортаман. Тўғри, дейман, ижобий қаҳрамонлар майдонга чиқади, лекин ҳаётнинг ўзида улар ҳали пишган эмас. Ҳаётнинг ўзида узил-кесил шаклланган эмас. Иккинчидан, жамият томонидан ҳам тан олинган эмас.

— Масаланинг бу томонини ҳисобга олганман, дейди устоз. Шу муносабат билан бир нарса эсимга тушади. Александр Островский 1861 йили "Дикарка" ("Қайсар қиз") деган пьеса ёзган. Шунда ислоҳотга муносабати қандай бўлган экан, деб қизиқдим. Яъни, Россияда крепостнойлик ҳуқуқларининг бекор қилиниши ҳақидаги ислоҳотга. Ўшанда худди биздагига ўхшаш воқеа содир бўлган экан. Яъни, янги пайдо бўлган қаҳрамонга муносабат салбий бўлган экан. Нега? Масалан, Островский дворянлар, помещиклар уйини кўрсатади. Дворянларда меҳнатга нафрат билан қараш бор эди. Меҳнат — бу қора иш, у дворянлар учун хос эмас, деган. Островскийнинг қаҳрамони эса, меҳнатга киришади. Кимё билан машғул бўлиб, ўғит заводини ташкил этади.

Пьесадаги бош қаҳрамонни помещик аёл қоралайди: дворян одам бўлса, қўли меҳнатдан бўшамай қолди, ҳали завод билан, ҳали ўғит билан овора, дейди. Ҳозир ҳам бизда савдо-тижорат, тадбиркорлик билан машғул бўлган одамларга нисбатан айрим салбий муносабатлар йўқ эмас. Олибсотарлик, бировнинг дўпписини иккинчи бир кимсага олиб кийгиши, деб тушунилади. Кўряписизми, ўхшашлигини. Лекин бир нарсага эътибор бериш муҳим; бу-

нинг яна бир сабаби шуки, қаҳрамон ҳали шаклланмаган, ўзини-ўзи ҳимоя қила олмайди.

— Жамият ҳаётида ҳар қандай янгилик аксарият қаршиликлар асосида рўёбга чиққан-ку, — луқма ташлайман гап орасида.

— Ҳа-ҳа. — Қаҳрамон ишга муккасидан шўнғиб кетган, — сўзида давом этади устоз. — Лекин қилаётган ишларининг аҳамиятини ўзи ҳам тўлиқ англаб етган эмас. Шаклланган эмас. Шунинг учун билиб турибманки, қаҳрамонларим ёрқин ижобий қаҳрамонлар бўла олмайди. Лекин уларнинг нимаси ёрқин бўлади: ўтмишга салбий муносабати. Ўша ўтмишнинг ўрнига бошқа бир нарсани қўйиш кераклигини тушуниш. Эскининг ўрнига қўйиладиган янгилик нимадан иборат булиши кераклигини тушуниш.

Яна бир нарсга ғайратимга ғайрат қўшиб турибди. Ҳозирги тадбиркорлар ичида аёллар бор. Бош қаҳрамонларимдан бири аёл киши. Комиловнинг набираси — эндигина институтни битирган қиз, тадбиркор. Унинг учта "харидори" (хуштори) бор. Улардан биринчисини рад қилади. Ўзининг тили билан айтганда, "думини тугиб юборади". Нега? У тадбиркор харомхўр, мақтанчоқ. Унинг қизга уйланишидан бош мақсад ҳам қишлоқдан шаҳарга келиб олиш. Унинг ишида ғараз бор. Кейин, унинг фаолиятида ҳозирги айрим бойларга хос нохуш бир хусусият бор. Яъни, атрофдагиларга беписандлик билан қараш бор.

Тадбиркор йигит шундай дейди: "Мен Тошкентга келиб олай, сўнгра шаҳар бойларини оёғимнинг учи билан кўрсатаман". Қиз ундан сўрайди: "Сиз бойларни оёқ учида кўрсатсангиз, камбағалларни нима қиласиз?" "Ҳа, энди камбағаллар билан ишим йўқ. Камбағаллар ҳам одам бўлибдими?", деб жавоб беради йигит.

У мана шунақа одам. Бош қаҳрамоним — Қизнинг унга муносабати салбий. Лекин унинг аҳволи оғир. Чунки у холасининг ўғли. Қизнинг опаси йигитга тарафдор. Бу, тугунни ечиш осон эмас. Йигитга қарши бориш опасининг раъйига қарши бориш билан баробар.

Қизнинг яна икки хуштори бор. Бири қишлоқдан чиққан. Студентлик даврида ҳам ота-онасидан пул сўрамайди. Ҳаражатларини ўзи кўтариб, ул-бул сотиб, эплаштириб юради. Секин-аста силжиб, банк ходими бўлади. Кейин уни чет элга малака оширишга юборишади. Ўз ишига қаттиқ ихлос қўйган одам. У, асли қишлоқ йигити. Аввало, қишлоқ йигитлари тортинчоқ бўлади. Қишлоқда шундай бир хусусият бор. Хотин кишига кўп ҳам чўқинмаслик керак. Бўлмаса, бошингга чиқиб олади, деган психология кучли. Аёл кишига тик-ботиниб қарашдан тортинади. Сўзамол эмас. Ўз ҳисларини тўлиқ, дадил ифодалай олмайди. Нўноқ. Шунинг учун Қиз ўйлайдики, бу йигит мени яхши кўрмайди, деб. Мана шундай ҳолатлар.

Учинчи хуштор бор. У ҳам Қизга мойил. Ишлари "даранг", юришиб кетган; тадбиркорликка берилганидан уйланиш ҳам хаёлидан кўтарилган.

Қиз чуваккина қишлоқ йигитини афзал кўради. Нега? Сабаби, айрим қарашлари тўғри келади. Лекин бу йигитнинг нияти бўлакча. Яъни, Қизга уйланса, у паризоддек уйида, бола-чақа билан ўлтирса. Ишламаса. Уй-жойдан бўлак хаёлида ортиқча ҳеч нарса бўлмаса. Шундан унинг рашкчилиги, ортиқча ўзига бино қўйганлиги сезилиб қолади. Йигитнинг ана шу идеали Қизга маъқул тушмайди. Тўсиқ ана шу ердан бошланади.

Икки йигит ўртасидаги кураш, Қизнинг уларга муносабати пьеса асосини белгилайди.

Фани Аъзамов — боғбон ролини ўйнаши керак. Унинг бир гапи бор. Қиз бола саҳро ўртасидан оқаётган дарёга ўхшайди. У гоҳ бир ёққа, эртаси қарасанг, ўшандай шиддат билан бошқа томонга, учинчи кун эса, яна бошқа нишабга бош уриб кетиши мумкин.

Қиз қишлоқ йигитидан илиқ сўзлар, яхши муносабат кутади. Иккала хушторига рад жавобини бериб юборган. Қизнинг характери кескин, шиддатли. Бир ҳолат вужудга келадими, уччала йигит ҳам йўқ. Лекин кўнгли барибир чуваккина қишлоқ йигитида. Якка-ёлғиз қолади. Шу орада биринчи хуштор йигит чуваккина йигитга сим

қоқади. Ҳол-аҳвол сўраган бўлади. Хабар топадики, уларнинг ораси бузилиб кетибди. Шунда, "ўша қиздан қолмагин, уни бой бермагин", деб маслаҳат беради. "Сенга эмас, қизга ачинаман; ёмон қўлга тушиб кетмасин дейман-да", дейди. "Мен у хонадонга қайтиб қадам босмайман", дейди у йигит. "Ҳой, ҳўкизвой, ўз бахтингга ўзинг болга урма, бой берма", дейди бу тагин. Шу сабаб бўладию, чуваккина йигит Қизнинг олдига қайтиб келади.

Драма воқеабандлик бўлиши керак. Воқеа шундан иборатки, боғ бир сотилади. Иккинчи бор сотилади. Учинчида ўша куёв йигит сотиб олган бўлади. Воқеани шу тахлит вужудга келтирилади. Сюжет шу йўсинда яратилапти.

Устоз Иззат Султоннинг ижод йўсини ўзгача эди. Хусусан, девор тиклаган одам ҳар бир ғиштини бирма-бир қўлдан ўтказиб тергани мисол ҳаёт материалини турли хил қирралардан кўздан ўтказар эди. Авра-астарини ағдаргудек синчиклаб ўрганиш одати ҳар бир асариди турли йўсинларда воқеъ бўларди. "Ойдин кеча асирлигида" пьесасининг юзага келиш жараёнида ана шу ҳолни кузатишимиз мумкин. Ёзишдан олдин қанчалик элақдан ўтказса, якунлангандан кейин ҳам "қанақа камчилиги бор экан", деган мазмунда "ковлаштириб" чиқарди. "У ёғини бир тортиб кўраман, бу ёғини бир чўзиб кўраман", дегувчи эди. Драматургияда ёзилмаган бир қоида бор. Асосий қаҳрамонлар бир оғиздан бўлса ҳам ўзаро гаплашиши керак. Бевосита бўлмаса ҳам билвосита ўзаро сўзлашиши шарт. Асарни ёзиб тугаллаган ҳар бир санъаткор ана шу нарсани алоҳида кўздан кечириди. Устознинг шу тахлит ижодий "инжиқлиги" бир неча ой, ҳатто йиллаб давом этарди. Асарга охириги нуқта қўйилгандан кейин ҳам кўнгил кўзидан қайта-қайта кечириб, галвирдан ўтказгандек элак-элак қилиб юборарди.

Кейинги гал кўришганимиздаги суҳбатда ана шу тахлит ижодий изланишнинг янги бир қиррасидан воқиф бўлдим.

— Биласизми, театрда бир қоида бор: "Зрительское ожидание", деган, — устознинг қулфи дили очилади. — Яъни, "томошабин умиди". Хусусан, томошабин етакчи

қахрамоннинг бахтли бўлишини хоҳлайди. Шунинг учун аксарият асарлар хотимаси қувонч билан ижобий яқун топади. Ҳаёт оқими давом этаверади-да. Бахтли бўлишга интиланган, курашган одам, албатта ўз ниятига етади. Ҳаёт ҳаракатчан, иродали, эътиқодли одамларни алқайди.

Кейин, шундай яхши йигит бебахт бўлса, томошабиннинг психологиясига ҳам тўғри келмайди. Болалари етим қолиб кетса, томошабин муаллифни кечирмайди. Негаки, у йигитнинг ҳам яхши томонлари бор. Қизнинг — бош қахрамоннинг дугонаси бор. Сирдош шунинг учун ҳам керакки, у бош қахрамоннинг руҳияти-психологиясини тўлароқ намоён этиш учун хизмат қилади. Бир-бирига сир айттириш орқали томошабинга маълумот берилади. Шунда тўлиқ комедия бўлмаса ҳам комедия деб аташга яқинроқ бир асар бўлиши мумкин. Унда комедия элементлари бор.

Комилов вафот этганлигини хотирлаш муносабати билан йиғилган оила аъзолари шу тахлит воқеаларга сингиб кетади. Йигит-Қизнинг ажралиши билан парда ёпилади. "Мен унга асло тегмайман", дейди Қиз. Йигит эса, "Ўлдирсалар ҳам бу қизга уйланмайман", дейди. Ва лекин парда очилганда йигит — куёвлик либосида. Қиз — келинлик сарпоси эғнида. ЗАГСга кетишаётган бўлади. Улар томоша залида одамлар орасидан ўтиб келиб, сахнага чиқиб боришади.

Менинг асарларимда пейзажнинг аҳамияти алоҳида, ўзгача. Бу гал куз фаслини олмоқчиман. Воқеалар кузда бошланади. Ҳар ҳолда отани эслаш билан алоқадор воқеалар бир-бирига уланиб кетади. Куз... Тўй бўлиши учун боғни сотиш керак. Боғдан ажралиш қийин. Хазон мавсуми. Қахрамоним "кузни — хазон фаслини яхши кўраман", — дейди. — Чунки, у "олтин фасл". Оппоқ қор ёғади. Шу билан парда ёпилади. Парда очилганда эса, баҳор фасли бошланган бўлади. Қор тагидан бош кўтарган бинафшалар бўй кўрсатади. Яна шундай тафсилотларни ўйладимки, айвонда бир томондан олма, иккинчи томондан наъматак гуллари кўриниб туради. Наъматак ҳақида сўз очилади. Боғбон чол (Ғани Аъзамов) дейди:

"Наъматак хосиятли, уни қаерга эксанг, қўкариб кета-веради. Гуллари ниҳоятда чиройли". Одамнинг ҳаётдаги ўрнини кўрсатиб тургандек. Шунда бир пафосли якун қилмоқчиман. Пьеса учун ибтидо ҳам, интиҳо ҳам бор.

Энди, ҳамма гап асарни ёзишда қолган...

Боғбон чол шундай бир ҳикояни айтиб беради. Маҳаллада икки киши жанжаллашиб қолади. Икковининг ажрим иши меласага тушибди. Меласа – ановини қаматаман, деб унисидан пора олибди. Унисини қаматаман, деб бунисидан пул ундирибди. Ҳар тўқисда бир айб, деган йўналишни ҳам пьесага сингдирмоқчиман. "Сен бир томонга ён босмасанг, ҳақ йўлни танламасанг, ўзингга-ўзинг жабр қиласан", деган гап шу ердан келиб чиқади.

Энди Ғ.Аъзамов ижроси учун мўлжалланган боғбон мақолни яхши кўради. Ҳар икки гапининг бирида мақол келтириб туради. Масалан, ҳалиги Қиз йигитидан аразлаб, оралари бузилган пайтда айтади: "Шошилманг, шошган қиз эрга ёлчимайди", "Тешик мунчоқ ерда қолмайди" ва ҳ.к.

– Мелодрамага қандай қарайсиз? Адабиётга замонамиз қаҳрамони кириб келаяпти, – деб сўрайман устоздан. – Мелодрама бўлмаган асар муваффақият қозониши мумкинми? "Алишер Навоий" драмаси мелодраматик-да. Янги асарингиз ҳозирги телесериаллар мисоли мелодрамага ўхшаб қолмаяптими?

– Бу ерда бир нарсага эътибор бериш керак, – дейди устоз. – Рус томошабини айтгандек, "узнавание" бўлиши керак, яъни томошабин ўзига яқин воқеликни, одамларни сахнада кўриб, таниши керак. Энди, тадбиркор қаҳрамонларим ҳали ҳаётнинг ўзиде шаклланмаган. Шунинг учун уларнинг характер хусусиятларидан ортиқ гоёвий вазифа (нагрузка) беролмайман. Менимча, асарда иккита муҳим нарса бор. Биринчиси, замонамиз қаҳрамонларини адабиётга олиб кирилиши. Иккинчиси эса, орқага қайтишга – эскиликка қайтадиган йўл йўқ деган гап.

Ҳозир замонамизнинг ижобий қаҳрамонига муносабат салбий деган эдим-а. Уни ҳаддан ташқари ижобий-

лаштириб юборилса, "э, бунақа одамни қаёқдан олибди драматург", деб томошабиннинг энсаси қотиши мумкин. "Ҳаётда бундай одам йўқ", деган маънода. Шунинг учун томошабинга таниш одамларни саҳнага олиб чиққан маъқул. Шундай одамлар борми, бор. Демак, уни кўнглига яқин олади. Ҳар холда одамлар диққатини тортадиган бир асар пайдо бўлиши мумкин.

"Кўрмайин босдим тиканни" асари қўйилган пайтда аншлаб бўлиб кетганди. Вилоятлардан одамлар келиб, уйга сим қоқишар, "Иззат ака, билет топиб берсангиз", деб илтимослар қилишарди. Ўшанда театр директори: "Иззат акага раҳмат, бизга томошабинларимизни қайтариб берди", деганди. Атоқли актёр Зикир Муҳаммаджонов ҳам шундай айтганди. Қирқ саккиз марта тўхтовсиз аншлаб булганди. Ҳозир театрлардан одамларнинг оёғи узилган; ўзини тортган. Уларни театрга қайтариш учун бадиий бақувват зўр асарлар керак...

— Шўро мафкураси одамларни бойларга, подшоҳларга, мулкдорларга нафрат руҳида тарбиялаб келди,— дейман устоз диққатини мафкуралашган ҳаёт материалига тортиш ниятида.— Подшоҳ — золим. Бой-мулкдор — зўравон, деган руҳ одамларнинг онги-шуурига сингдирилди. Шу боис бизда подшоҳларга, бойларга бўлган салбий муносабат юмшаганича йўқ.

— Тўғри, ҳамма подшоҳлар ҳам театрга тушавермайди,—устоз масалага анча кенг ёндошади,—Гоголнинг "Ревизор" асарини подшоҳ Николай II келиб кўрган. Кейин, "Асарингизда хотима йўқ", деган. Гоголь: "Борку" дея эътироз билдирган. "Йўқ, хотимаси йўқ", деган Николай II: "Яқунни шундай қилиш керакки, гап бутун Россия ҳақида кетаётганлигини айтиш лозим". Шунчаки бир губерния ҳақида кетаётган бўлмасин. Бутун Россияга тегишли эканлигини билдириш керак", деган. "Хўш, унинг учун нима қилиш керак", деб сўрашган. Унинг ўзи йўлини топиб берган. Городовой саҳнага чиқиб, "Сиз ким устидан кулаяпсиз? Ахир, ўзингизни устингиздан ўзингиз кулаяпсиз-ку", дейди. Мана, топилмани қаранг. Ахир, бу гениал ечим-ку. Шуни Гоголга подшоҳ Николай

II айтган. Шу хотимани драматургга подшоҳнинг ўзи топиб берган.

Шунга ўхшаш ечимларни топиш керак-да. Яна бир мисол. Жек Лондонда асарларининг якунига қуввати етмай қолар экан. Қандай қилиб тугатишни билмай қоларкан. Ўзи: "ҳамма асарларимнинг ечимини онам айтиб берган", дейди.

Энди, мен тушунаман. Адиб катта бир асарни ёзиб битиргандан кейин, янги баланд чўққига кўтарилишга қурби етмайроқ туради. Шундай пайтларда кимдир туртки, далда бериб юбориши мумкин-да. Жек Лондонга ҳам "мана бундай хотима яхши бўларди", "яқунини шундай қилсанг, менимча маъкул", дея онаси йўл-йўриқ кўрсатган экан.

Актёрлар ҳам пьесани ўқигандан кейин шу тахлит маслаҳатлар бериши мумкин. Яна бир детални айтмай. Ҳозиргина айтган пьесамнинг ибтидосию интиҳоси маълум, дедим-а. (Гап "Янги одамлар" пьесаси хусусида кетяпти). Асар ичида, пардаларда қандай воқеалар кечади, бу ўзимга ҳам қоронғу. Иккинчи парданинг охирида Қиз: "ўлдирсалар ҳам бу йигитга тегмайман", дейди. Шу билан парда ёпилади. Кейинги актда парда очилади. Тўй тараддудини, никоҳга кетаётган ўша йигит билан Қизни кўра-миз. Биринчи парданинг якуни қандай кечади?

Бояги думи тугилган биринчи тадбиркор йигит борку! Уни бир жойда кўрсатиб, кейин ташлаб кетолмайман. Бу — драматургия қонуниятларига хилоф. Ахир, асосий иштирокчи бўлса; уни эътибордан четда қолдириш мумкин эмас. Қиз унга кескин рад жавобини бергач, боғбон чол айтади: "Бу, мард йигит экан. Ҳеч нарса демади-я. Индамай, орқасига бурилди-ю кетди. Бундай қатъий ва кескин раддиядан кейин айрим одамлар жиғибийрон бўлиб кетади. Қизни ёмон отлиқ қилиш учун ҳақорат қилиши ҳам мумкин. Бадбин одам бўлса, ала-мидан ўзи таом еб турган қозонини итлар бўлғасин, деб бирон-бир итфёълик қилиши ҳам ҳеч гап эмас. Қизнинг қадрини ерга урмасдан кетибдим, демак у мард йигит экан", дейди боғбон чол.

Дарҳақиқат, бадиий асар юзага келишида устоз Иззат Султоннинггина эмас, умуман, адибнинг шахсий тажрибаларидан ташқари, яна кузатишлари, кўрган-билганлари ҳам "хамиртуруш" вазифасини ўтар экан. "Ойдин кеча асирлигида" ижодий ният сифатида туғилишида адибнинг айнан шу — оилавий "хархашаларни" кўриб-кузатиб ичида юрганлиги асосий сабаблардан бири эди, дейиш мумкин. Ҳаёт ҳақиқатининг бадиий ҳақиқатга айланишида шахсий тажриба асос вазифасини ўтаган эди.

— Бундан йигирма йиллар бурун безориларга қарши қаттиқ кураш бошланган, шафқатсиз чоралар кўрилаётган, жазолар берилаётган пайт эди, — дея аччиқ хотираларга берилади устоз. — Шундоққина ён қўшнимизнинг катта ўғли кимнидир тош билан бир уриб, бошини (ёриб) пўла қилиб қўйибди. Саккиз йилга қамалиб кетди. Икки фарзанди бор эди. Ўртага мени солишди. Олий Кенгашга бордим. Айтдим. Тушунтирдим. Икки йил ўтар ўтмас чиқиб келди. Отаси шўролар учун кўп хизмати сингган, граждандар урушида иштирок этган қизил гвардиячи одам эди.

Шу орада келин биров билан юриб қўйган экан. Маҳалла-қўй, қариндош-уруғ ўртасида гап бўлиб кетибди. Қамокдан бўшаб келган йигит ҳовлида тўполон қилибди: "Бу, ифлос юриб кетибди. У билан турмайман. Уйга ҳам киритмайман" деб. Отаси айтибди: "Қаёқдан биласан". "Ҳа, биров айтди". "Биров айтса ишонаверасанми?! Мана, мендан сўра".

Аслида, қайин ота келинининг суюқ оёқлигини биларди. У: "Келиним оппоқ, қанддек, мусаффо", деб туриб олди.

— Ҳа, энди, Сиз йўлини қиляпсиз, пардалаяпсиз, — деди ўғли.

— Агар шундай бўлса, бор йўқол, сендек ўғлим йўқ, — деди. — Келинимни худди қизимдек икки боласи билан ўзим боқиб ўтиравераман. Сен кетавер, тўрт томонинг қибла!

Яна айтдики, "ҳей, ноинсоф, шу икки тирноғингни

етим қолдириб, бировнинг қўлига қаратиб қўясанми? Увол эмасми? Боланинг тирноғига зорлар қанчадан-қанча! Невараларимни ўзим боқиб оламан", деди.

Йигит бош эгиб, ўйланиб қолди. Йўқ, кейин шайтонга хайф бердими, нима хаёлга борди, билмадим. Хотини билан ярашиб бирга яшаб кетди. Мумкин экан-ку!

Ҳаётда бундай воқеалар кўп. Эркак киши бошига нима кунлар тушмайди, дейсиз! Ёки, хотин кишининг бошига не-не маломат тошлари ёғилмайди? Бундай ҳолатда бирдан-бир тўғри йўл — бу оилани сақлаш. Ўша болалар катта бўлишди. Яқинда қизи эрга тегди, ўғли уйланди. Кўряпсизми!

Шундан мен ўйлайманки, аввало, ҳаётда бундай қоқилишлар бўлмасин. Содир бўлгач, қай тахлит ҳал қилишни ёшларнинг, оиланинг, эр-хотиннинг ўзига қўйиб бериш керак. Бошқалар аралашмаслиги лозим. Айниқса, бизда маҳалла-қўй аралашаверади. Бу шахсий ҳаёт-ку, ахир, жамоа ҳаёти эмас. Кўпчиликнинг йўл-йўриғига қараб иш тутиладиган гаплар бошқа бўлади, ўзи.

Мана шу ғояларни ифодалайдиган пьеса ёзиш ҳаракатидаман. Бу асаримда, сюжет шундай тузилган. Келин ойдин кеча асоратига берилиб, қалтис қадам босиб қўйган. Бунга қарши исён оиланинг ичидан кўтарилади. Яъни, қайниси — эрининг укаси кеннойисининг юриштиришидан нафратланади. Кекса қайин она ҳам бор. Келинга ачинади. Парокандалик кампирнинг ҳалокати билан тугайди. Жанжални яхшилик томонга бураман, деб ўзи оламдан бевақт кўз юмади. Дори ичиб ўлади.

Мен учун қийини ака-укани учраштириш, "сир"ни очиш бўляпти-да. Икковининг бир-бирини тушуниши жудаям қийин-да. Мушқули шунда. Бугун ҳам хаёлим шунда бўлди. Келин ножўя қилмишидан пушаймон-да. Йигит хотинидан ажрашгани билан, келин ўйнаши (Собир)нинг олдига борадиган эмас. Яъни, келин ички бир изтиробда, виждон азобиди. Руҳий қийноқда. У ўзига ўзи шундай дейди: "Биз, хотинлар, ожизалармиз. Эркак киши бундай қалтис маҳалда қаттиқ туриши керак эди. Биз,

аёллар, бамисоли мушукмиз. Ким бошимизни силаса, шунинг қўйнига кириб кетаверамиз".

Иккинчидан, Собирга текканим тақдирда ҳам юзимга солади, барибир айтади: "эринг бўла туриб мени ўйнаш тутган эдинг", деб. Шунинг учун у йигитнинг олдига бормайман", деб аҳд қилади. "Якка-ёлғиз ўтасанми", деган саволга: "Қилар ишни қилиб қўйдим, энди жазосини ҳам ўзим тортаман. Болам учун ёлғиз яшаб ўтаман", деб жавоб қайтаради.

Ҳаёт жуда бешафқат. Ҳаётда бирини яхши кўриб, бошқаси билан топишиб кетавериши мумкин. Лекин, санъатнинг ўз қоидалари бор. Кеча, телевидениеда Распутин ҳақида америкаликлар ишлаган фильм намойиш этилди. Биламизки, Распутин император хонимини ҳам ўйнаш қилиб олган. Шамол бўлмаса, дарахт учи қимирламайди-да. Лекин бу тафсилот фильмга олиб кирилмаган. Бунинг ўрнига, аксинча, подшо оиласидан бир княгиня бу иш билан шуғулланган, дейилган. Император хоним номини, шаънини покиза сақлашибди-да. Кўряписизми! Мен ҳам шунга ўхшаб ўз қахрамонимни сақлашим керак. Ҳаётда бўлиши мумкин. Кимнидир севиб қолиб, кетдим, дейдию, кетаверади. Лекин у менинг қахрамоним бўлолмайди.

Бир жойда драматизмни кучайтирдим. Кампир ўзининг мактабдош дугонасини йигит (Собир)никига юборади, "Оёғини тийсин", деб. Дугонаси келиб айтадики, йўқ яхши кўраман, деяпти. Оёғини тиймоқчи эмас экан, дейди. Ўзинг гаплаш-чи, олдинга чақириб олиб келаман. Қаттиқ-қаттиқ гапиргин, дейди. "Хўп, унда ҳам кўнмаса-чи, нима қиламиз". "Ундай ҳолда, билмадим, бошим қотиб қолди", дейди. Кампир айтадики, "ҳа, энди кўнмас экан-да". Энди, у йигит нима учун келаётганлигини биллади. "Мен ўлсам, шунинг учун ўлаётганимни биллади, ўз аҳдидан қайтади, деб ўйлайди. Ва уйқу дорисини кўпроқ ичиб, ўлади. Келини келиб қолади. "Ойижон, ўлманг, Собиржон келган эди, итдек олдимга солиб ҳайдаб юбордим", дейди. Мана, сиз айтгандек мусаффо бўлдим. Бағрингизга олинг", деб кучоқласа, кампир ўлик.

"Дод", деб бақириб қолади. Шу пайт секин қоронғулик тушади. Биз деразадан кўрамизки, осмонда ой, ойдин кеча. Асарнинг бошланиши ҳам худди шундай эди: ойдин кеча, парда очилади, келин — Саодат ҳовлига чиқади, ой жилвасига кўзи тушиб, иккиланиб турган ҳолат. Ён-верига, атроф-теваракка олазarak кўз югуртиради; ҳеч ким йўқлигига ишонч ҳосил қилгач, сирғалиб, эшикдан чиқиб кетади.

Қайниси, Обиджон сезиб, кеннойисини орқасидан кузатиб чиқади, гижинади. Кейин, ўйнаши билан учрашишга кетди, энди, азонда келади деб жаҳл билан эшикни занжирлаб қўяди. Саодат кетатуриб, ярим йўлда айнийди. Изига қайтса, эшик ичидан қулфлоглик. Эшикни тақиллатиб, қўни-қўшнини безовта қилмай, деган хаёлда дугонасиникига кириб ётиб қолади.

Демак, келин қайта хиёнатдан узини тияди. Кадамини тортади. Бир вақтда тойган қадамини йиғиштириб олади. Можаро ана шундан бошланади.

Қайниси айтадики, "кеннойим йигитникида тунаб қолганди". Дугонаси эса, "йўқ, ўша кеча бизникида эдилар", дейди. Шу жанжал устига ўйнаши — Собир телефон қилиб қолади. Чигаллик устига янги чалкашлик. Буларнинг алоқалари узилмаган экан-да, деган хаёл қайтадан жонланади.

Охирги саҳна қолди, тугалланмаган. У тўполон саҳна бўлиши керак. Йигит қош қўяман, деб кўз чиқаради. Аҳволни тузатаман, деб кампир ҳалок бўлади...

Устоз "Ойдин кеча асирлигида" пьесасида мумкин қадар ҳаётдаги ранг-барангликни акс эттиришга ҳаракат қилган. Шу мақсадда "Инсоният" (Анатоль Франс) ҳикоясининг ўзак мағзини асарга сингдириб юборган, дейиш мумкин. Хусусан, ҳикоянинг асосий мазмуни шуки, бутун инсоният ҳаёти нимадан иборат, деб Эрон шоҳи сўраганда, "туғиладилар, азоб чекадилар, ўладилар, ҳаёт шунақа", деб жавоб берган экан уламоларнинг уламиси. Бу афсона шу бугунги замонга ҳам бевосита дахлдор эмасми?

Асарнинг яна бир хусусияти шундаки, адиб асарда

ҳеч кимни ёмонламайди. Боиси, шундай азобли ҳаётда, иқтисодий танг бир шароитда кун кечираётган одамни яна ёмонласангиз, бу адолатдан эмас, деган нуқтаи назар устоз қарашларида бот-бот бўртиб туради. Ана шу тамойил ушбу асарда ҳам ўзлигини кўрсатган. Устознинг инсонга бўлган умумий нуқтаи назаридан келиб чиқиб айтадиган бўлсак, одамни ёмонлаш мумкин эмас. "Ҳар бир виждонли одамда Оллоҳдан учкун, зарра бор", дегувчи эди.

— Асарда бир қаҳрамон бор,-дейди Иззат Султон.-У, Ўринбой гиначи, гийбатчи, ифвогар. Пьесанинг биринчи вариантыда шундай қолган эди. Кейин қарасам, ҳаммаси қора бўёқ. Бу одамда ҳам виждон бор. Шунинг учун пьесанинг иккинчи вариантига айрим нарсаларни киритдим. Масалан, бир суҳбатда Абдурайим айтади: сен билан мен нима кўрдик. Куруқ азоб-уқубат кўрдик. Ўзимиз зулмга ўрганиб қолдик. Бир-биримизга зулм қилишга ўрганиб кетдик. Менда баъзан, кўчама-кўча юриб, "ҳой, одамлар, бир-бирингизга шафқат қилинг, бир-бирингизни ҳимоя этинг, деб бақиргим келади", дейди. Шунда, салбий қаҳрамоним Ўринбой: менда ҳам баъзан шундай ҳислар пайдо бўлади, дейди. Абдурайим: "мен бунга ишонаман, дейди. Фақат сен билан мендагина эмас, шундай ҳислар ҳаммада мавжуд. Лекин, ҳаёт гирдобига киришимиз билан олижаноб ҳисларимизни унутиб қўямиз". Ўринбой орқали ана шу ҳисларни кўрсатмоқчи бўлдим.

— Лекин, асар хотимаси ҳинд фильмларига ўхшаб тантана билан тугаяпти,-деб эътироз билдираман устозга.-Пьесанинг биринчи вариантыда Ўринбой ёрдамга боргунча Баҳринисо дори ичиб ўлади. Трагизм қолган эди. Ана шу трагизмни олиб ташланса бу ҳам сунъийликка олиб келади-да. Пьесанинг дастлабки вариантига нисбатан яна қандай ўзгаришлар киритилди?

— Мумкин қадар драматизмни бўшаштирмасликка интилдим, — дейди устоз. — Собир Саодатга ошиқ. Пьесанинг биринчи вариантыда бу нарса йўқ эди. Кейинги вариантда улар муносабатининг бошиданоқ йигитни Саодатга ошиқ этиб яратдим. Собир бузуқ одам эмас.

Яъни, эрсиз, бева қолган аёлнинг ёлғизлигидан фойдаланиб, йўлдан оздирувчи, маиший бузуқ ва ёвуз кимса эмас.

Умуман, одамлар тасвирида биз жудаям эҳтиёткор бўлишимиз керак. Одамдан азиз нарса йўқ ҳаётда. Одамдан мураккаб ҳилқат ҳам йўқ оламда. Одамдек бетимсол куч ҳам йўқ. Негаки, мана шу ҳаётни яхшилаш керак бўлса, ўша одам бунинг ҳам уддасидан чиқади.

Бизда тақдири азални баъзан нотўғри тушуниш бор. Ҳамма нарсани Худо азалдан пешонамизга ёзиб қўйган. Худо нима деган, нималарни раво кўрган бўлса, ўша воқе бўлади, амалга ошади, деган қарашлар бор. Йўқ, ҳамма нарсани манглаймизга ёзиб қўйган эмас. Оллоҳ ирода ҳам бериб қўйган бизга. Ихтиёр бериб қўйган бизга. Ҳаётда нимаки яхши нарса бўлса, одамнинг қўли билан бунёд бўлади. Одамнинг меҳнати, заҳмати, ақлзаковати билан восил бўлади. Олижаноб интилишлар эвазига воқе бўлади.

Шунинг учун биз ҳеч қачон одамни ёмонламаслигимиз керак...

Устоз Иззат Султоннинг инсонни англаш ва тушунтиришда юксак гуманистик қарашлари Навоий, Шекспир, Генрих Ибсен, Чехов ва ҳ.к. беназир сўз санъаткорларининг ижодий йўлини эслатади. Одамнинг шаънини ҳимоя қилиш санъатнинг бош вазифаси. Ҳатто, кўринмас Собирга нисбатан ҳам нафрат уйғонмайди. Унинг кўнглини тушунишга интилиш, мойиллик дийдаси қаттиқ томошабин дилида чироқ ёқиши шубҳасиз.

Устоз билан суҳбатимиз орасида шу тахлит хаёлларга бериласан киши. Бундай ижодий тажриба жаҳон бадиияти тарихида бор. У бугкул янгилик эмас. Кутилмаган ижодий ҳодиса эмас. Масалан, Лермонтовнинг "Маскарад" драмасида нотаниш инсон бор. Асарнинг бутун ипини қўлида ушлаб туради. Асар драматизмини кучайтиришда хизмати катта. "Ойдин кеча асирлигида"ги кўринмас қаҳрамон Собир ҳам бирон марта саҳнага чиқмайди. Лекин воқеалар шиддатини, кескинлик оқимини қўлида туғиб туради.

— Маиший, оилавий ҳаётга оид испан драматурглари кўплаб асарлар ёзишган, — дейди устоз, асарнинг яратилиш тарихига диққатимизни тортиб. — Лопе де Вега, Кальдерон ва х., к. Шуларни ўқиб чиқдим. У ёки бу масалада қай тариқа бадиий ечим топишган экан, деган маънода. Айтайлик, Ҳамза "Холисхон" драмасида гениал ечим топган. Агар, янги қаҳрамон киритилса, унга қайтадан рол ёзиш керак бўлади. Бадиий асарда ортиқча гап бўлмаслиги керак. Математик формулада ортиқча элемент бўлмагани сингари, бадиий асарда ортиқча унсур учун ўрин бўлмаслиги керак. Бўлса, у — камчилик, демакдир.

Ҳамзанинг йўлидан фойдаланилман. Ҳамма воқеаларнинг сабабчиси бўлган Йигит кўринмайди. Саҳнага чиқмайди. Томошабин саҳнама-саҳна уни кутади, ана чиқиб қолар, мана чиқиб қолар, деган мазмунда. Лекин кўринмайди. Кўринтирмайман ҳам. Ахир, у қилар ишини қилиб бўлган-да. Нима қилади энди, саҳнада ўзининг саҳти-сумбатини кўрсатиб. Хотин кишининг кўнглини олган, яхши кўрган. Оилани бузиб қўйган. Энди, яна нима қилиб беради, саҳнага чиқиб. Шунинг учун чиқармайман. Саҳнада унга иш йўқ. Бажарадиган рол йўқ. У — ортиқча одам. Шу билан баробар, уни томошабин кутади. У айна пайтда, саҳнада кўзга кўринмаса-да, воқеаларда иштирок этади.

Қаҳрамонимни яхши кўрган Йигит томошабинга актёр сифатида ёқиши ёки ёқмаслиги мумкин. "Ҳа, шунинг учунми", дейишлари мумкин. Ҳозирги ҳолатда эса, ҳар бир томошабин уни ўз тасавуридаги гўзаллик аломатлари билан бойитган ҳолда ҳаёлида жонлантиради. Ажойиб бир йигит, деб кўз ўнгига келтиради. Актёр саҳнага чиқиб, шундай вазифани уддалай оладими ёки йўқми, билмайман. Энг муҳими шуки, сюжетда унга ўрин йўқ.

Ҳамза ҳам "Холисхон"да шундай йўл тутади. Генрих Ибсеннинг ҳам йўли шундай. Ибсен эртак, афсона, ривоятларни воқеалар тизимига сингдириб, едириб юборади.

Устознинг жаҳон классикасидан ижодий таъсирлани-

ши, ўрганиши ғоят ибратли. У ҳамиша фикрлашга ундайди, бадиият сирларини тушунишга ўргатади бизни. Ҳамза асарларини мароқ билан ўқиганимиз бор. Чиндан ҳам "Холисхон"да Ҳамза топган гениал йўлларидан бири — бу қаҳрамонни айтиб, ўзини кўрсатмаслик. Томошабин ўша қаҳрамонни кўраман, деб кутиб ўтиради. Охири кўрмайди. Айтайлик, Холисхонни олиб келиб, ёри билан учраштирилса. Бу билан янги гап айтиш мумкин эмас. Сабаби, қаҳрамон ҳақида айтилиши мумкин бўлган ҳамма гап айтиляпти. Ундан ташқари, ҳамма нарса актёрнинг маҳоратига боғлиқ бўлиб қолади. Актёр зўр бўлса, таъсир кучли чиқиши ёки, аксинча, пьеса барбод бўлиши мумкин.

Англашиляптики, қаҳрамон ҳақидаги тасаввур томошабинда бўлса, уни хаёлида ўзи тўлдирар экан. Томошабин қаҳрамонни қандай орзу қилса, тасаввур этса, ўша қолади. Ҳамзанинг бошқа асарларида ҳам шундай бадиий кашфиётлар кўп.

— Ҳамза, Ибсендан ташқари Чеховдан ҳам кўп нарса ўрганиш мумкин, — дейди устоз Иззат Султон ижодий таъсирланиши билан бизни ошно этаркан. — Яқинда "Уч опасингил" ("Три сестры") асарини ўқиб чиқдим. Унда ҳам адоқсиз орзу бор. Уч опасингил Москвага боришни орзу қилади. Улар Москвага бормайди, лекин орзу бор. Яъни, ҳаётнинг бошқача бўлишига, бошқача тарзда кечишига интилиш бор. Москва улар учун идеал. Мана шунақа. Яъни, пьесада одамларгина иштирок этиб қолмай, уларнинг орзулари ҳам иштирок этади.

Демак, Чеховдан ҳам ўрганияпман. Саксон етти ёшга кирдим. Барибир, ўқимаса, ўрганмаса бўлмас экан. Лекин, кейинги пайтда ўқиб-ўрганилаётган муаллифлар орасида менга энг яқини драматург Генрих Ибсен бўлиб чиқди. Шекспир драма шаклида роман ёзади. Островский ҳаётни жуда чуқур билади. Лекин романтик элемент йўқ. Ибсенда эса, романтика элементи бор.

Ибсен жаҳон миқёсида катта шуҳратга эга бўлган. Деярли Шекспирчалик катта шуҳрат қозонган муаллиф. Ибсенга яқин турган тафаккур жиҳатидан Чехов унинг ўрнини босиб кетади. Чехов билан Ибсен драматургияга

поэтик руҳ киргизган. Бу романтик драма. Одатдаги романтика ҳақидаги тасаввурга тўғри келмаса ҳам — бу романтик драма. Образлилик кучли, ўринли. Ибсенда ҳам шу нарса бор. Менда ҳам шундай фикр эскидан бор.

Ҳаётни образли ифодалаш негизи менда бор. Шу жиҳатдан Ибсенга яқинман. Шундай бир одатим бор. Ҳаётдаги ижобий ҳодисаларни доимо кўз олдимда тутаман. Салбий ҳодиса қанақа бўлади, ўзи? Битта одамни оламан. Одамда — ҳайвоний хусусиятлар ҳам бор, илоҳий фазилатлар ҳам. Оллоҳдан ўтган жиҳатлар ҳам бор-да. Мана, масалан, менинг ижод қилиш жараёнимнинг ўзи бир мўъжиза. Айтайлик, эртага нима ёзишимни билмайман. Столга ўтирсам, ўзи келади. Ким келтиради уни? Худо билади.

Драматургияда "резанёр" деган гап бор. Яъни, муаллиф вакили, унинг гапини айтадиган иштирокчи одам. Маҳаллада кексалар бор. Маҳалла-қўй уларнинг оғзига қараб туради, маслаҳатлашади. Қай бир асаримга шуларни асос қилиб олдим, қолган ҳаммаси ўйлаб чиқарилган гаплар.

Хўп, қаёқдан чиқади бу гап? Бу ҳам бир мўъжизаку. Биттагина шу факт. У — бир учқун. Ундан биз аланга ҳосил қилишимиз, гулханга айлантиришимиз лозим. Мана шу битта учқундан гулхан қилиш ҳолати — бу, илоҳий жараён. Шу билан бирга одамни ўйлайман-да. Одам ҳайвондан нимаси билан ажралиб туради, деб. Одамлардаги илоҳий томонларни, хислат хусусиятларни қидираман. Хусусан, биттасини оламан-да, ўшани каттароқ ёритиб беришга интиламан. Одамнинг инсониятга мансуб нурли, ёруғ томонлари бизга кўпроқ керак.

Оллоҳ одамни яратиб, ҳамма фаришталарни унга сажда қилишга даъват этган, чақирган. Одамни ҳамма нарсадан афзал кўрган, ўзига яқин олган. Нурдан пайдо бўлган фаришталардан ҳам афзал билган. Шунда шайтон айюҳаннос кўтарган-да. "Бу қандай синоат, қандай адолатсизлик, мен нурдан пайдо булсам-да, одамга сажда қиламанми", деб.

Шунда Оллоҳ таоло шайтонни ўз даргоҳидан қувиб чиқарган, ҳайдаб юборган. Одам, мана шунақа, жудаям баланд ҳилқат. Одам руҳиятида, вужудида Оллоҳнинг ўзидан нимадир бор. Балки, у учқундир, зарра мисолидир, эҳтимол. Бу сирли нарса. Ҳеч ким бу ҳолатни изоҳлаб беролмайди...

... Суҳбат – боқий, деганларича бор. XX асрнинг сўнги чорагида кечган суҳбатларимиз ижодий жараённинг янги янги қирраларини, бадий ғоялар биографиясининг янги жиҳатларини очишга хизмат қилади. Хусусан, "Ойдин кеча асирлигида" пьесасига киритилган, қайта ишланган иккинчи вариантдаги ўзгаришлар адиб ҳикояси орқали янада тиниқлаша борди. Фақат воқеалар тадрижини эмас, шунингдек, хатти-ҳаракатларни маълум жойга келганда тўхтата билиш ҳам муҳим. Шунинг учун бу пьесамга тўхтамлиниш (торможение) киритдим, деган эди устоз. – Нега?! Боиси нимада?–қизиқиб сўрайман.

– Мана эътибор беринг-да,-дейди устоз.-Ҳошимжон қамоқдан келди. Энди, бу ёғига бироз тўхтамлиниш керакка ўхшайди. Тўртинчи кўринишда ривоят келтирилади. Шундан сўнг, кейинги воқеалар тадрижи очилиб кетади. Яъни, Саодатга "дон" олишиб қўйгани – Собир кўнғироқ қилади. Бу тўхтамлинишнинг биринчиси! Энди, иккинчиси шуки, Саодат билан эри Ҳошимжон учрашганда, у "оиламизда қандайдир бир сир борми", дея гумонсирайди. Шунда Саодат, "бу сирни сизга укангиз айтади. У кўп куттирмаса керак", дейди. Ҳошимжон укасидан сирни билиш илинжида турганда, Абдурайим уни гапга солади; шу орада укаси Обиджон "ғойиб" бўлади. Сирни – кеннойисининг хиёнатини айтишга ботинолмайди.

Собир билан учрашиб келган Абдурайим: "Собир ўз аҳдидан қайтмаган. Ҳатто, Саодатнинг боласига ҳам ота бўлишга тайёр", дейди. Кейинги воқеалар қандай бўлиши керак? Ўринбой, "ҳайда" дейди. Мана, тўхтамлинишнинг яхшигина бир мисоли. "Ўткан кунлар"да Отабек Марғилонга келса, қайин отаси уни ҳайдайди. "Йўқолинг" дейди. У боши оғиб, гарангсиб, тор бир кўчага

кириб қолади. Уста Олимга дуч келади. Ундан кейин Уста Олим хотинининг воқеаси бор, узундан-узоқ. Буларнинг ҳаммаси Отабек тақдирига таъсир қилмайди. Лекин, воқеалар шиддатини ушлаб туради. Булар бежиз эмас. Улар Отабек линиясига олиб чиқади. Хусусан, Отабек ташқарига чиққанда, қўшни хонадондан Кумушни ўғирлаш тўғрисидаги гапларни эшитиб қолади.

Уста Олимнинг муҳаббати ҳақидаги ҳикоя – бу асар воқеалари шиддатига киритилган тўхтамлиниш (торможение). Яна бир мисол: Аскияда икки киши бир-бири билан сўз айтишиб, кулишади. "Ҳа, фалончи ака, гул-мисиз-сумбулмисиз". Бу, моҳиятан айтилмоқчи муддаога даҳли йўқ бир гап. Иккинчиси, "Ҳа, гул ҳам, сумбул ҳам эмасман. Бошқа нарсаман, ёки сумбулман", дейиши мумкин. Айтинг, дейди. Бу гапларнинг аскияга даҳли йўқ, тўхтамлиниш (торможение)да. Асосий гапни айтиш олдидан бир дапқир нафасни ростлаб олиш, сакрашдан олдин қулочни чамалашга ўхшаган бир гап.

Шу тахлит, тинимсиз изланиб туриш керак экан. Энди, пьесадаги драматизмни кучайтириш учун яна бир муҳим иш бор. Обиджон воқеалар шиддатидан четга чиқди. Сирни айтиши керак бўлган пайтда ўзини олиб қочади. Саодат нопок қилмиши учун ўзини-ўзи кечира олмайди. Бу хонадондан кетишим керак, деб билди. Бу унинг юрак амри, қалб даъвати. У оиласини – эрини ташлаб, хонадондан бош олиб, бош эгиб чиқиб кетади. Лекин, эри Ҳошимжон "кўйинг у гапларни, ўтган ишга салават", дея хотинини уйга қайтариб олиб келади.

– Ўртадаги фарзандимиз ҳурмати қайтыпман; у отасиз, етим қолмасин, деган маънода гап ҳам киритиш лозимга ўхшайди, -чуқур тин олади устоз. – Саодат уйдан кетиши керак экан. Уни оилада ҳамма кечирган. Лекин у ўзини ўзи кечира олмайди.

Аввал Обиджон уни "бизникидан кет, бу уйда сенга жой йўқ", дея ҳайдаганда ҳам кетмаган эди. Лекин охири у руҳий қийноқлар, изтироблар гирдобига кўмилади. Шу боис, ўзини жазолайди. Уйдан бош олиб кетади. Оила

— фарзанд меҳри уни уйга қайтаради. Пьеса якунига шу тахлит ўзгаришлар киритаман.

Бугунги кунда адабиётимизнинг бош қаҳрамони ким бўлиши керак, деган масала кейинги пайтда устознинг буткул фикри-зикрини банд этган эди. Эътироф этиш лозимки, коммунистик мафкура таъсирида шўро даврида мулкдорга, мулк эгасига салбий муносабатда тарбияланиб келганмиз. Шуро салтанати мулкдорни сибирга сургун қилди, турмаларга қамади, ўз юртидан баларға этди.

Сирдан қаралса, ўша мулкдор биз учун турмаларда ётиб чиққан жиноятчи. Маълум бўляптики, мулкдор-тадбиркор одамлар мушкулини осон этишга чоғланган инсон. Ҳаётнинг, тирикликнинг ёзилмаган қонуниятини қарангки, ҳамма пул истайди. Унга етишиш йўллари бисёр бўлгани билан ҳамиша уни қўлга киритавермайди. Ақлли, доно одам пулнинг эгасидир. Пул-бахтиёрлик демақдир. Камбағал бахтиёр бўлолмайди.

Капитализм билан социализм ўртасидаги мусобақада нима сабабдан капитализм енгиб чиқди? Ушбу саволга устознинг жавоби қатъий эди. "Совет тузуми уч нарсани эътиборга олмаган экан. Биринчидан, инсон коммунизм деб аталган хомхаёл гоё учун қурбон қилинди; иккинчидан, имон инкор этилди; учинчидан, мулк рад этилди", дея таъкидлаган эди. "Ҳар ким ўзини ўзи асраши, тегирмондан бутун чиқиши лозим. Ҳар ким ўз истеъдодини ўзи рўёбга чиқариши керак. Бу, бугунги мулкдор-тадбиркорнинг бош психологияси".

— Бу гапларни санъат тилига кўчирадиган бўлсак, дейди устоз оҳиста, босиқ мулоҳазаларига кўнглимни ром этаркан.— Россиядаги ана шу хил жараён-ислохотни Александр Островский ўз асарларида қай тариқа акс эттирган? У ҳаётдаги ўзгаришларни одамлар тақдири орқали кўрсатган. Шу хусусда иккита пьесаси бор. Бири "Хуркак қиз" деб аталади. Крепостнойликдан ҳалос бўлган қишлоқ ҳаёти. Дворянин оиласи. У вақтда шундай бўлган эканки, ҳукумат дворянларга пул бериб, ерини олиб, деҳқонларга берган. Шу нарсани Александр Островский саҳнада қандай кўрсатган?

Дворянлар харомхўрликка ўрганиб қолган-ку. Дворянин эркакнинг кўп умри Парижда ўтади. Бу ерда хотини бор. Дворянин кўшимча пул олганига хурсанд, яна Парижга "ялло" қилиб кетаверади. Хўжалигига кўшимча пул даромади келганидан хурсанд. Ҳамма оғирлик кимга тушаяпти? Яна, айланиб келиб деҳқоннинг гарданига тушаяпти. У меҳнат қилишни билади. Бошқа нарсани билмайди. Аввал уни дворянин боқарди. Энди эса, ҳеч ким боқмайди. Ўз кунини ўзи кўриши керак. Бу издиҳомда ким ютади? Кимга енгиллик туғилади?

Дворянин хўжалигида иш юритувчи бўлган кимса арзон гаровга деҳқонлардан ер сотиб ола бошлайди. Қарабсизки, помещик пайдо бўлиб турибди. Шу билан бирга дворянлар ичида терига ишлов заводи очган одам бор. Терига қўл уриб ишлаган одамнинг тирноғи қизил бўлар экан. Янги заводчи бой ҳам ҳамма қатори заводда ишлайди. Уларни "қизил тирноқчилар" деб устидан кулишади: "Қанақа расво одамки, бой бўлагуриб, эртаю кеч ишласа" дейди. "Бунақа аҳмоқликни энди кўришимиз", деб атрофдагилар энсаси қотиб кулади.

Хуркак ёш, чиройли қиздан Парижда умри ўтадиган дворяннинг хотини илтимос қилади. "Эримнинг бошини айлантиргин. Зора сен билан ўралашиб, шу ерда юратурса", дейди. Ўша қиз дворяннинг бошини айлантиради. У қизни севиб қолади. Қиз, менинг севганим бор, у заводчи бой, дейди. Дворянин икковининг ўртасига совуқчилик солади.

Шунча ғалвадан кейин драматург қизни заводчи бойга турмушга беради. Замон одамлар тақдири орқали ойдинлашяпти. Биз ҳам шундай йўлларни топишимиз керак. Тадбиркор бизнинг ҳаётимизда шундай роль ўйнаяпти; фақат уни кўрсатай десам, масалани сиёсий йўл билан ҳал этган бўламан. Санъат воситаси билан эмас.

Иккинчиси, Александр Островский аввал гадосифат, ночор аҳволда юрган, кейинчалик заводга кириб ишлаб, бойиб кетган бир йигит ҳаётини кўрсатади. У дворян қизини яхши кўриб қолади. Йигитнинг психология-

си бошқа, қиз — аристократ оиладан. Охири муаллиф икки оилани қариндош қилади. Йигит қизга уйланади. Қиз осон ҳаётга ўрганган. Йигит унга уйлангач, қизни ҳам заводда ишлашга ўргатади. Авваллари у "мен фақат пулни харжлашни биламан; пул топишни эмас", дея тан-тиқланган эди...

Шунақа, одамлар психологиясидаги ижтимоий ўзга-ришларни улар тақдири орқали кўрсатишга эришиши-миз лозим. Ўшанда инсонни, инсонийлик ҳимоясини биринчи планга қўйган бўламиз. Мана, Достоевскийнинг "Увоқ қиз" ("Кротка") деган ҳикояси бор. Унда ҳикоя қилинишича, истеъфога чиққан бир зобит етим қизга уйланади. Келин хурсанд. Лекин..., ўзини ўзи ўлдиради. Нега? Чунки, эр — қирқ яшар, қиз — ўн олтида. Орадаги фарқда гап кўп. Кўкрагига Исонинг суратини босиб, ўзини тўртинчи қаватдан ташлайди.

Воқеа эркак тилидан ҳикоя қилинади. "Муҳаббатни пулга сотиб олиш мумкин эмас", дейди у. "Етим қизга ҳамма нарсани қилиб бердим. Бечора нега мендан сўра-мади. Агар, қарилик қилияпсан, деса, ўйнаш тутса, бун-га ҳам рози бўлардим", дейди. Бизда, муҳаббатнинг бозори йўқ деган мақол бор-ку. Ҳаёт шунчалик му-раккабки, бир-биримизнинг қадримизга етайлик, бир-биримизга кечиримли бўлайлик, деган ғояни ўтказ-моқчиман...

Достоевскийнинг "Увоқ қиз" ("Кротка") ҳикоясида ҳам одамни ҳимоя қилиш бор. Одам — меҳрга муҳтож. Толстойнинг "Анна Каренина"сида, "Крейсер соната-си"да одамни адоқсиз ҳимоялаш — назаркардалик бор.

Чеховнинг "Иванов" деган пьесасини ўқигандирсиз. У ўз муҳити, даври ва давраси томонидан тушунилма-ган одам. Менинг тадбиркорим ҳам шунақа. Уни ҳам бир-дек тушунаверишмайди. Фикрлаш табиати, турмуш тарзи кўпчиликни кига ўхшамаган. Тадбиркор айтади: "Ҳамма пулни ёмон кўради. Қўлнинг кири, бугун бор — эртага йўқолиб кетади", дейди. Мен эса, пулга бошқача қарай-ман. Пул — жигардан бўлган, дейман. Пулим бўлса, кўп нарсага эришаман. Давлатим ҳам, эрким ҳам ўз қўлимда

бўлади. Пулим бўлмаса, шароитга бўйсунингга мажбур бўламан. Ўғлимни ўқитишим керак, дейлик. Пулим бўлса, истаган жойда ўқита оламан. Пулим бўлмаса, бошқа одамнинг қулиман. Бой одамнинг ёки шароитнинг қули бўлиб қоламан. Иложим йўқ-да. Қўлим калта. Қўл қисқалиги ёмон нарса; Умрнинг эгови; одам ўзини-ўзи ич-ичидан еб тугатади. Адойи тамом қилади. Пул — озодлик, эркинлик дейди у. Бу гапларни тадбиркор қаёқдан оляпти? ўз ҳаётидан, ўз тажрибасидан.

Куёвим стоматология клиникасини сотиб олди. Шунда сотаётган одам: "Сен ҳозир ҳайиқиброқ турибсан. Лекин сираям юрагингни ҳовучлаб юрма. Сабаби, тиш поликлиникасига қўшиб эркинликни сотиб олаяпсан", деган экан. Пул бўлса, чангалда шўрва, деганлари шу бўлади.

Бир нарса яхши эсимда. Русларда Морозов, деган жуда катта бой ўтган. Инқилобчиларга ёрдам бериб юрган. "Нега пулга мунчалик чўқинасиз, муккангиздан кетасиз" деб сўрашганда, "Боиси — пул менга чексиз эркинлик беради", деб жавоб берган экан.

Устоз И.Султоннинг теша тегмаган, тахи бузилмаган фикр-мулоҳазалари ҳаётини асоси билан адиб ижодий лабораториясини ёритишга хизмат қилади. Дарҳақиқат, табиатдаги тўрт унсур — ҳаво, сув, тупроқ, олов ёнига бешинчи унсур қўшилди. Бу — пул. Бальзак айтади: "Ҳаёт уч унсурдан таркиб топган: "Эркак, аёл ва пул". Табиатнинг асосини ташкил этган сув, ҳаво, олов, тупроқ бало бўлиши мумкин. "Сув балосидан, ўт балосидан ўзинг асрагин", деб бежиз айтишмайди. Ер қимирлаб, одамлар бошига катта фалокатлар солиши мумкин. Довул — тўфон қўзғолиши ҳам кулфат. Табиат стихияси одамлар иродасига боғлиқ эмас. Лекин пулни одам топади. Табиатдаги тўрт унсур Оллоҳ таоло иродасига дахлдор. Пул эса, одамнинг ақли-заковати, уқуви ва зеҳни, бир сўз билан айтганда, шахсий лаёқати, атроф-шароит, муҳитни синчков ўрганиши билан қўлга киритиладиган нарса.

— Аслида ҳам шундай. Одамларда, жамиятда пулга ҳурматни уйғотиш керак, дейди устоз. — Яъни, пулга чўқин-

маган ҳолда пулга ҳурмат руҳини шакллантириш лозим. Пулга ҳурмат – меҳнатга ҳурмат демакдир. Кимки тadbиркор бўлса, ўша кўнгилдагидек яшайпти. Ҳозирги муҳит-шароит табиий танлов даври ҳукм сурияпти. Ким пул топиш йўлини эпласа, тadbиркор бўлса, ўша ўзини ўнглаб оляпти. Кўряпсизми, ҳаёт экан-да, нима қиласиз. Борликка ҳам, йўқликка ҳам чидайсиз. Иложингиз қанча...

Булар устоз Иззат Султоннинг қаҳрамонлари табиатини тушунишда очқич вазифасини ўташ билан баробар мустақиллик даври адабиётини англашдаги эстетик қарашлари мағзини ҳам ташкил этади...

Саволлар ва топшириқлар:

1. Асарнинг гоя сифатидаги "уруғ" ҳолати ижодкор кўнглида қай тариқа юзага келади? Унинг ёзилишига сабаб бўлган ҳаётий омиллар нимада?

2. Асар дастлаб комедия сифатида майдонга келиши керак эди. Лекин, трагедия бўлиб ёзилди. Охириги вариантида эса, соф реалистик драма сифатида намоён бўлди. Бу жанровий, гоявий-бадий эврилишлар боиси нимада?

3. "Ойдин кеча асирлигида" пьесасининг гоявий мазмунини сўзлаб беринг. Асар қаҳрамонлари Саодат билан кўринмас қаҳрамон Собир фаолияти талқинига ўз муносабатингиз қандай?

4. Бадий асар юзага келишида адибнинг шахсий ҳаётий тажрибаси, кўрган-билганлари ҳам "хамиртуруш" вазифасини ўтайди. "Ойдин кеча асирлигида" ижодий ният сифатида туғилишида адибнинг қайси ҳаётий қулатишлари сабаб бўлган?

Адабиётлар:

Иззат Султон. Ойдин кеча асирлигида. Драма. "Гулистон" ж., 2000, 2-3-сонлар. 28-34; 24-28-бетлар.

Аникст А. Теория драмы на западе в первой половине XIX века. Эпоха романтизма. М., 1980.

Адабиёт назарияси. Икки томлик. 1-том. Адабий асар. Т., 1978.

Адабиёт назарияси. Икки томлик. 2-том. Адабий-тарихий жараён. Т., 1979.

Медведев П. В лаборатории писателя. Л., 1971.

Громов Е.С. Палитра чувств. О трагическом и комическом. М, 1991.

Мигел Отеро Сильва. Долг художника. Писатель должен отстаивать справедливость. В сб. "Писатели Латинской Америки о литературе". М., 1982. С. 354-372.

Нурғалиев Р. Поэтика драмы. Алма-ата. 1979.

Иззат Султон. Янги одамлар. Драма. "Ёшлик" ж., 2003, 2-сон, 14-26-бетлар.

"ҚАҚНУС". ҲАЁТ ҲАҚИҚАТИ ВА БАДИИЙ ТҶИМА

"Қақнус" (янги замоннинг ҳақиқатлари) пьесаси икки қисм — ўн саккиз лавҳадан иборат. Шеърин патетик драма. Дунё боқийлигию ҳаёт гўзаллигининг, инсон шахсиятию тириклигининг эзгулиги учун бош мезон — биргина офтоб нурлари, десак камлик қилади. Яна кўнгил нури, қалб кўри ҳам керак. Табиат, жамият, инсон дунё тушунчасининг ўзак мағзини ташкил этади. Табиат ёруғлигию қоронғулигини, жамиятнинг адолатпешаю зулмкорлигини, борлигу йўқликларни билгувчи, баҳолагувчи - инсон. Бу кўҳна очунда ижтимоий тузумлар, сулолалар, мафкуралар йитиб, ўрин алмашиниб туриши табиий бир жараён. Ва лекин, ушбу ҳодиса маънавий ҳамда ижтимоий зарурат тақозоси ўлароқ зоҳир бўлгуси экан. "Қақнус" ана шундай мураккаб ўтиш даври маънавий-ахлоқий масалаларининг бадиий таҳлиliga бағишланган.

Эътиқодлар, дунёқарашлар ўрин алмашинган қалтис бир жараёнда авлодларни бир-биридан айирмасдан, бўридек бир-бирига ёв этмасдан кўнгилларию онги-тафаккурини боғловчи нурли робиталарнинг маъноси надир? Инсон тириклигининг, ҳар бир авлод айтар Сўзи барҳақлигининг асл моҳиятини белгилашда ягона бир концепция бор. Бу — инсонни маънан ва фикран камол топтириш баробарида жамият ҳаётини мукаммаллаштириш.

"Қақнус"даги муваффақиятни таъминлаган етакчи омил, бу -Иззат Султон мазкур ёруғликни ҳаётнинг ўзилан, қаҳрамонлар онги-тафаккуридан излашида, топиши ҳамда турфа характерлар хатти-ҳаракатида кўрсатишида, фалсафий тафаккур маданияти билан ёрқин акс эттиришида.

XX аср охири XXI бошлари халқимиз ҳаётида янги ижтимоий тузум — миллий мустақилликнинг қарор топишидек муҳим воқелик босқичи бўлиб қолади. Хусусан, драмадаги зиддиятнинг табиати ҳам ўзига хос — бу ғоялар ёруғлигию фикрлар қоронғулигидан иборат. Шу маъно-

да, асар ғоялар курашидан, зиддиятли қарашлар тўқнашувидан ташкил топган.

Инсон қалби ва онги учун кураш ўтиш даврининг ҳам хос хусусияти. Ана шу маънавий-психологик зиддият ўн саккиз лавҳадаги асар воқеаларини бир меҳварга бирлаштириб, шиддатини таъминлайди. Бу жараёнда Қалонбек тимсолидаги "синган", "йиқилган" қоронғу қалбларнинг вос-вослар шаклида зухур топган нуқтаи назарлари ҳам бор. Акбар қиёфасида намоён бўлган — ҳаммиша ловуллаб ёниб, келажак авлодларнинг кўнгил кўчаларини ёритгувчи эътиқодли қарашлар бор. Улар ҳаммиша давр, жамият осмонида маънавий юксакликларга кўтарилиб яшашга одатланган қалблар нури, юраклар ёлқини, маслаклар тантанасидир.

... Аламзадалар

Бугун кўтарган қасос байроғин.

Қасос вос-вослик либосин кийган.

Вос-вослар қонли можароларга,

Пинҳон ва очиқ илҳомчи, бошчи.

Бу одам балки шуларнинг бири.

(қўлёзма, 27-бет)

Ва яна, мунофиқликни муҳолифат сифатида тақдим этишга интилувчи кимсаларнинг характери, табиати умумлаштирилган ёзувчи образи ҳам бор. Шаддод бўҳтонлари билан дилозорлик қилаётган бандалар ҳам йўқ эмас. Ва ҳатто, навқирон авлод вакили — Камол қиёфасида умумлаштирилган — "беорзу авлод, беимон авлод" номи билан Акбарнинг ғазабини кўзғатган набирасининг истеҳзоли, пичингли нуқтаи назари ҳам бор.

Кеча хассасини йўқотган авлод

Бугун, ҳайиқмай, янги замоннинг

Ҳақиқатларини очмоқ бўлади.

(қўлёзма, 38-бет)

Шу тахлит, қаҳрамонлар юраги фикрлар, ғоялар, маслакларнинг кураш майдонига айланади. Айтиш жоизки, "нодон", "басир", "хассасини йўқотган", "йўлидан адаш-

ган", дея ёзғирилган авлод йиқилган кўланка эмас. Одам офтобга елка ўгирса, ўз соясининг ортидан эргашиб юради. Лекин, Акбар авлоди ўз кўланкасига суяниб, унинг ортидан эргашган юмуқ кўзлар ҳам эмас. Акбар авлоди яшаган ҳаётни "ахлат уюми" ҳам, қоронғулик ҳам деб бўлмайди. Ҳар куни зимистон кечани ёзғириб лаънатлагандан кўра, битта шамчиरोқ ёққан афзал, деган ибратли гап бор халқимизда Тун оғушида тонглар кўз очган мисоли. Янги замон ҳақиқатлари, Истиқбол сири ўтмишда пинҳон. Шу ахлат ичра жавоҳир мавжуд. (56-бет)

Ушбу ҳақиқатлар ҳаётимизнинг тадрижий тараққиёт қонуниятларини кўрсатувчи ёруғлик нурлари.

*Кишилар аро тенгсизлик мавжуд.
Шундайин одил тенгсизликка биз
Қанча тез кўнсак, шунчалик яши...
Иккинчи содда, равшан ҳақиқат:
Ҳар бир жамият, халқ ва инсонда
Нуқсон муқаррар. Нуқсонга бардош,
Муроса даркор. Нуқсонни зўрлик,
Адоват билан яксон этишга -
Интилиш берур акс натижа...
Яна бир содда, ҳақиқат бундай:
Ҳар бир инсоннинг, гуруҳнинг, халқнинг
Ҳаёт ҳақидаги тасавури бор.
Кўйиб берайлик, ҳамма яшасин
Ўз тасавури, ўз тилагича... (114-бет)*

Инсон шахси — эрк, ёруғлик, гўзал ҳаётга интилиб яшашга маҳкум. Инсон жисман тупроққа қўшилиб кетса-да, маънавияти ва фикрияти нурга эш. Офтобнинг ҳарорати нурнинг ёруғлик даражасини оширади. "Қақнус"-нинг руҳий-интеллектуал сажияси, гарчанд, қаҳрамон ҳаёти фожеали якун топса-да, эрка, кўнгил нурига, онг-тафаккурлар ёруғлигига қасида, дегинг келади. Драманинг ҳаётбахш таъсир кучи, умрзоқлиги ҳам шунда...

Устоз билан суҳбатларимиз ҳамиша ҳаёт, адабиёт, бадий ижод сеҳри-жодуси ҳақида кечарди.

— Икки авлод жанжали нима билан тугаши мумкин, — устоз И.Султон савол аломати билан ўйчан тикилади. — Мана, ўзингиз айтингчи, қандай йўл тутган бўлардингиз? Масалан, мен бир авлодман. Сиз менинг набирамсиз — иккинчи авлодсиз. Давр шундай бўлдики, шу авлод менга, бутун ўтмиш умринг бекор, зое кетган, дегяпти.

— Бу ерда масаланинг икки жиҳати бор, — ўз муносабатимни билдиришга интиламан. — Аввало, бобо бўлма-са, невара ҳам дунёга келмайди. Хоҳласа ҳам, хоҳламаса ҳам ўз зурриёти. Мева-дарахт шохидан узоққа тушмайди. Ёки, шохига болта урсанг, дарахтнинг илдизи зирқирайди. Қолаверса, қинғир-қийшиқ ўсган дарахт шохлари учун илдиз айбдор эмас-да. Шароит, об-ҳаво, турли шабадалар, дегандек.

Бир жиҳатдан, бу — биологик ҳодиса. Иккинчиси — дунёқараш билан боғлиқ. Бобо неварасага нима ме-рос қолдираяпти, —ўйчан, саволомуз разм солади устоз. — Яшаб ўтган умрдан фақат хотирами ёки умумба-шарий қадриятлар маъносидаги (эътиқод, имон саломатлиги ва ҳ.к.) бошқа бойлиги ҳам борми? Ворислик бурчи, деб хўлу қуруқни бирдай қабул қила-вериш, келгусида ҳаётга дастак, аъмол тариқасида қўллайвериш шартмикан? Яшаган умрда ворисийлик бўлиши мумкин. Лекин, фикрда, дунёқарашда эмас-да. Йўқса, фикрлашдаги такрор — ўзликни, ўз умри-ни, шахсиятини йўқотади. Набира Бобонинг кўлан-касига айланиб қолади. Сабаби, ҳар кимга насиб эт-ган бир бурда умр — бу катта синов. Авлодлар олди-даги, ўз зурриёди олдидаги, абадият олдидаги тирик-лик масъулияти. Ҳамма гап, тирикликнинг маъноси-да, кечган умрлар моҳиятида.

Пьесада монологлар қофияли бўлгани яхши. Диалог қофиясиз, оқ шеърда бўлгани маъқул, деб ўйлайман. Таж-риба шуни кўрсатади-да. Абдулла Қаҳҳорнинг "Аяжон-

ларим" деган пьесаси бор. Бир неча марта кўрганман. Ким билан бирга кўрмай, тилини мақтайди. Жудаям бошлаб-ти-да, дейишади. Лекин, чуқурроқ разм солинса, драматизм сўна боришини пайқаш қийин эмас. Тўғри, муаллиф анча қийин ҳаёт материални олган. Драматизм у ёқда қолиб кетган. Драмага сўз гўзаллиги керак. Лекин, меъёрида бўлгани яхши. Шўр сув кўнгилни беҳузур қилганидек бир гап-да.

"Қақнус"да икки авлод ҳақидаги ана шу жиҳатларга алоҳида эътибор қилдим.

Миллий академик драма театридаги Отаев деган режиссёр пьеса матни билан танишиб чиққан экан, телефон қилиб қолди. "Пьесангизни ўқиб чиқдим лекин қандай саҳнага қўйишни билмаяпман", дейди. Унда, ўзингизни қийнаманг. Агар, илҳом билан, яйраб, эмин-эркин саҳналаштирсангиз, бошқа гап, дедим.

Рус драма театрида Шапиро деган таниқли режиссёр бор. Танишиб чиқиш учун пьесани унга бердим. Синчиклаб ўқибди.

"Йўқ, деди у. — Пьесани синдиргим келмаяпти. Уни саҳналаштира олмайман. Боиси, сиз саҳнавий роман ёзибсиз. Ундан юлиб олиб, қисқартириб, лирик пьеса яратиш эса, асарни бузишдан бўлак нарса эмас. Ўзи қандай бўлса, шундайлигича қолаверсин".

Устоз Иззат Султоннинг ижод йўсинида масалага турли қирралардан атрофлича назар ташлаш ва ўрганиш, муносабат билдириш маданияти ғоят баланд эди. Шу ўринда рус адиби Сергей Михалковнинг бир масали ёдга тушади. Унда бир муаллиф сценарий ёзиб келади. Сигир бир нарсани, От буткул бошқа нарсани, Эчки эса яна-ям тескарисини айтади. Ўрмон жамоасининг гапи бири-бирига қовушмайди. Бири тоғдан бўлса, иккинчиси боғдан келади. Ҳамманинг гапи сценарийни юзага чиқаришга эмас, чиппакка чиқаришга, барбод этишга қаратилгандек бўлади.

Пьесанинг саҳна юзини кўришида ҳам яқдиллик энг муҳим, ҳал қилувчи омил ҳисобланади. Муаллиф, режиссёр, актёр ва бастакор, саҳналаштирувчи расом

фикрларининг бир жойдан чиқиши, якдиллиги шарт. Бусиз асар саҳна юзини кўрмаслиги, гўзаллик ҳодисасига айлана олмаслиги мумкин. Пьеса саҳнага чиқса ҳам юлдуз кўрмай ўчиб кетиши ҳеч гап эмас.

Қай даражада бўлмасин, ҳар қандай асарда ҳам эстетик идеал бўлиши лозим. Менинг қурбим етмайдиган, ва лекин, асар қаҳрамони дўндириб ташлайдиган хатти-ҳаракат, интилиш бўлиши керак. Одамлар ҳавас қиладиган, ва лекин, етиша олмайдиган иш бўлиши шарт. Бу, қаҳрамон қандайдир бир фавқулотда ҳислат-фазилатлар соҳиби бўлиши лозим, демакдир. Ана шу ўз табии ва руҳиятидаги фавқулотда хусусиятларни амалий фаолиятда, ҳаётий ҳодисалар жараёнида намоён этиши тақозо этилади.

Ижодий режага кўра бобо билан набира ўртасидаги фикрлар тўқиниши, ҳаёт ва жамият ҳодисаларини тушуниш, баҳолаш ўртасидаги номувофиқлик, келишмовчилик пьеса драматизмини, зиддиятлар меҳварини белгилаши лозим эди. Ижоднинг сирли-сехрли жозибаси ҳам шундаки, воқеалар тадрижи ҳар доим ҳам муаллиф раъйига юрмайди. Бадиий мантиқ тақозо этган нишаблардан оқади, такомилга эришади.

— Чиндан ҳам пьеса саҳналаштириш учун эмас, кўпроқ ўқишга мўлжалланганлиги аён бўлиб қолди, дейди устоз. — Бу ерда эътиборга олиш керак бўлган бир нарса бор-да. Хусусан, асар қайси тилда ёзилса, шу тилни, шу халқ психологиясини тушунган, яхши билган режиссёр томонидан саҳналаштирилса, натижа муваффақиятли бўлиши мумкин. Бунинг акси бўлса-чи? Режиссёр ўзи билганча, ўз концепцияси асосида асарни қайси бир кўчаларга олиб кириб кетса, бу асарни фақат нобуд қиладди, холос.

"Қақнус" — агитка асар. — Бугунги томошабин ўзини қийнаётган саволларга жавоб ахтаради. Ўқувчини, томошабинни қийнаган саволларга бадиий жавоб бера олсангиз, ўша маҳоратнинг мезонларидан бири бўлиб қолди. Мана бир мисол. Москва телевидениеси ҳар ҳафтада бир марта ҳажвий-сатирик кўрсатув беради. Бошқарувчиси

машхур Петросян деган ўткир зеҳнли артист. Шунинг бир гапини айтай-да: "Ҳар қандай машхур ва гўзал мумтоз асарни ижро этар эканман, агар бугунги кун билан боғланмасам, бугунги воқеликка ишора қилмасам, томошабинда асло қизиқиш уйғотмайди. Демакки, муваффақият ҳам қозона олмайди. Айтайлик, буюк Крилов асарларини қанчалик шавқ-завқ билан ўқимай, зиғирчаям томошабин эътиборини тортолмайсан. Қачонки, Брежневгами ёки бугунги воқелигимизнинг бирон-бир нохуш ҳодисаларими, арбоблари билан боғлабми, ҳикоя қилгудек бўлсам, зал қийқириқ қарсақларга кўмилиб кетади.

Мана шунақа, кўприк керак. Асар қанчалик буюк бўлмасин, бугуннинг маънавий, ахлоқий, тарбиявий масалалари билан боғланмаса, у томошабин юрагини забт эта олмайди. Крилов асаридаги қаҳрамонлар ёнига Брежневни қўшиб гапирсам, Крилов замонавийлаштирилмайди. Йўқ, аксинча, асарнинг таъсир кучи-қуввати ортади, холос".

Бу ерда бугунги адабиёт-санъатда ўқувчига, томошабинга етиш ёки ета билмаслик масаласи қўйилляпти.

"Қақнус" асарида ҳам ана шундай йўл тутилган. Ўқувчи-томошабин кўнглини забт этиш — бош масала. Энди, нима учун номи Қақнус? Бу — Навоийдан. Хусусан, "Лисонут-тайр" асарида шоирнинг жамиятда тутган ўрнини, хизматларини кўрсатувчи чиройли тамсил келтирилган. "Айтишларича, — дейди шоир, — дунёда Қақнус деган қуш бўлган экан. Нуқул сайраб ўтган экан. Яъни, ҳар сайраши аввалгисига асло ўхшамас ва такрорланмас экан. Ҳар гал сайраб бўлгандан кейин битта чўп олиб кўяркан. Қариган маҳали ана шу чўплардан ҳосил бўлган ғарам устига чиқаркан. Охирги кўшиғини айтгач, ғарамга ўт кўяркан. Ўз куйи-кўшиғидан ҳосил бўлган алангада куйиб кул буларкан. Кул уюми бағрида ловуллаган чўғ қоларкан. Маълум фурсат ўтгач, чўғдан жажжи қақнус полопони пайдо бўларкан. Қанот боғлаб, кўкка парвоз этаркан. Унинг ҳам бир умрлик иши — сайрашдан, куй-кўшиқлари билан янги қақнус полопонларининг юзага

келишини, юксак парвозларини таъминлашдан иборат бўларкан...

Ижодкор авлодларни Қақнус қушга қиёслагим келади. Ҳар бир авлод янги ижодкорлар авлодининг қаддини ростлаши, баланд ижодий чўққиларни забт этиши, қанотларини кенг ёйиши учун куйиб ёнади. Юрагидан алангалар ҳосил қилиб, ўзини кул этади. Лекин, ёниб кулга айлангани — адои тамом бўлди, дегани эмас. Шу тариқа янгича тафаккурни, дунёни янгича тушунишни, жамиятни, воқеликни янгича кўрувчи нигоҳларни юзага келтиради. Инсоният тарихи, жаҳон адабиётидаги қаҳрамонлар силсиласи — бу янги ва янги Қақнуслар тарихи, дегинг келади.

Устоз Иззат Султон тўлиқиб кетади. Асарни ёзиб, дунёга келтириш қанчалик маънавий-интеллектуал тайёргарликни тақозо этса, санъаткор эстетик идеали билан боғлиқ ижодий жараён ҳосиласини, ингичка табиятини тушунтириш ҳам шунақа катта билимдонликни, фасоҳатли салоҳиятни талаб этаркан. "Қақнус"даги Бобо тимсолида устоз Иззат Султоннинг ҳаёти сўқмоқлари, ижодий қийноқлари маълум тажассумини топгандек туюлади.

"Қақнус"даги бош қаҳрамон ҳам ана шунақа. Бутун умри одамларга яхшилик қилиш билан ўтган бир банди мўмин. У умри давомида яхшиликлардан иборат ғарам пайдо қилган. Мана, бугунга келиб, ўзи яратган, пайрахага айлантирилган эзгуликлар уюмида ёниб кул бўлаяпти. Шўро салтанати ўрнида янги жамият кўз очди. Бу — ўзидан ўзи, осмондан оёғини узатиб тушган, ғойибдан барпо бўлган ижтимоий устқурма эмас. Шахс эрки, миллат озодлиги, Ватан ҳурлиги учун ёнган, куйган ва кулга айланган ҳур тафаккурнинг янгича мазмундаги кўшиғи демакдир. Миллий мустақиллик шаклини олган Қақнус қушининг янгича муҳитдаги баланд парвози демакдир.

"Қақнус" драмаси — дидактик руҳда. Қаҳрамонлар фаолияти ҳам шунга қаратилган. Бобо — катта авлод вакили. Набира -навқирон авлод вакили. Кекса ва янги авлод

ўртасида кечадиган азалий, абадий кураш, бу — онг-дунёқарашлардаги номувофиқлик, келишмовчилик. Бош қахрамон нима қилади? Ўз набираси билан курашади. Бобо билан набира дунёқараши бир-бирига тўғри келмайди. Иккови жиққа мушт. Икки ўртадаги олишув нима билан тугайди? Бобо ўз кечмишидан кечиб, набирасига йўл кўрсатиш йўлига ўтади. Энди, бобонинг ўтмиши — эски мерос бекор бўлаяпти-ку. Бобо яшаган умр самарасизликда, бенаф кечган катта бир давр уюмида айбланыяпти-ку. Энди, Бобо нафақат ўзи учун, шу билан баробар набирасининг ҳам қандай яшаши лозимлиги хусусида китоб ёзади. Ана шу йўриқномада миллий истиқлол даврида кечаётган иқтисодий тақчиллик, бозор муносабатлари, маънавиятнинг қадрсизланиши сингари талай ҳаётий масалалар қамраб олинади.

— Асарнинг майдонга келиши ҳам қизиқ кечди, дейди устоз асарнинг яратилиш тарихига тўхталар экан. — Мустақиллик даври бошлангач, унинг руҳига киришни, янги даврга нафи тегадиган бирон асар ёзишни ўйлаб юрардим. Собиқ СССРнинг охири етакчиси, КПСС МҚнинг бош котиби Михаил Горбачёвнинг мақолалари, чиқишлари, РСФСРнинг тўнғич президенти Ельциннинг мамлакат ички ва ташқи сиёсатидаги янги қадамлари, мустақил республикамизнинг илк одимлари — ҳамма-ҳаммасини кузатиб бордим. Пьеса етти йил давомида ёзилди. Яъни, ижодий ниятнинг туғилиши билан унга охири нуқтанинг қўйилиши орасида етти йиллик мuddат бор.

Шу асарни бевосита ёзишимга сабаб бўлган нарса нима? Ўзбекистон Ёзувчилар Уюшмасида кечган воқеалардан хабарингиз борми, — устоз савол аломати билан менга қаради.

— Гапимнинг асосий мазмуни шундан иборат бўлдики, хатойимиз бўлса ҳам бизлар сизлар учун яшаган эдик. Сизлар учун ёниб-куйган эдик, дедим. Ёшларнинг асосий даъвоси, катта авлодга қўяётган айби шундан иборат эдики, биз ёшлар шўро замонасининг катта авлодларидан ўрганадиган ҳеч нарсамиз йўқ. Улар коммунист-

тик мафқуранинг ижрочилари, дастёрлари. Шунинг учун уларнинг на ҳаётӣй, на ижодӣй тажрибаси биз учун керак эмас. Йўқолсин шўровӣй коммунист кексалар, яшасин мустақиллик ёшлари, деган нуқтаи назар эди. Ана шу ўтиш давридаги кексалар ва ёшларнинг ўзаро муносабати масаласи узоқ ўйлатиб қўйди. Кейин шу асарни ёзишга киришдим. Бу — маълум маънода ўша муносабатларга жавоб тариқасида юзага келди.

"Қўқнус" — тарғибот-ташвиқот руҳидаги асар. Агиткага келиб қолганимга ўзим ҳам ҳайронман...

Саволлар:

1. Алишер Навоӣйнинг "Лисонут-тайр" асарида Қақнус қуш билан боғлиқ қандай тамсил келтирилган?

2. Иззат Султон пьесага "Қақнус" деб ном қўйганда қандай маъноларни назарда тутган?

3. Пьесанинг ёзилишига таъсир кўрсатган ижтимоӣй-сиёсий вазият қандай эди?

4. "Қақнус"ни ўқиганмисиз, гоӣвий мазмунини гапириб бера оласизми?

Адабиётлар:

Иззат Султон. Қақнус. Драма.

Иззат Султон. Истеҳком. Драматик асарлар. Т., 1981.

Аникст А. Теория драмы в России от Пушкина до Чехова. М., 1972.

В творческой лаборатории Чехова. М., 1974.

Гёте. О театре и литературе. Соб.соч. в десяти томах. Т. 10. М., 1980., с. 261-422.

Блок А. Статьи и речи для большого драматического театра. Соб. Соч. В 8 томах. Т.6. М., 1962. С. 347-420.

Уоррен. Знание и образ человека. История и художественная литература в сб. "Как работает поэт". Статьи. М., 1988, с. 180-190; с. 393-401.

Ралф Эмерсон. История, искусства. Эссе, М., 1986, с. 109-246.

Имомов Б. Трагедия ва характер. Драматургия жанрлари. Т., 1977.

ИЗЗАТ СУЛТОННИНГ АДАБИЙ-ЭСТЕТИК ҚАРАШЛАРИГА ОИД

Ҳавосиз яшаш мумкин бўлмагандек, адабиёт ҳам эстетик идеалсиз кун кўриши қийин. Эстетик идеалсиз яшаш мумкин эмас. Одамнинг ҳайвондан фарқи шундаки, у гўзалликка интилади. Бу — одамга Оллоҳ таоло томонидан берилган хусусият.

Фақат одамгина, Гегель таъбири билан айтганда, гўзаллик қонунларига мувофиқ яшайди. Буни, онгли равишда ўзимиз тушунмаслигимиз мумкин. Масалан, айтайлик, қай бир кишини биринчи кўрганда унинг нимасига эътибор берамиз? Ташқи қиёфасига, қадди-бастига, юзи-чеҳрасига, бир сўз билан айтганда, хусни-малоҳатига асосий диққатимиз қаратилади. Шундай эмасми?

Қандай асар ёзманг, барибир гўзалликни тарғиб-ташвиқ этасиз. Онглими-онгсизми, гўзаллик ҳақидаги тасаввур ва тушунчаларни, ҳаёлдаги — идеалдаги гўзалликка дахлдор белгиларни, аломатларни ифодалашга интиламиз. Гўзаллик ҳар хил шаклда зуҳур топиши мумкин. Масалан, адолат зулмга, хунукликка қарши йўналтирилганда у ниҳоятда чиройли. Айтайлик, бойлик — ўз ўрнида бағоят гўзал. Унинг тескараси бўлган очлик — юпунлик, гадолик одамлар кўзига хунук кўринади.

Биз хунукликни танқид қилганда ҳам барибир гўзалликни ёқлаймиз, улуғлаймиз. Хунукликни қоралашдан мақсад гўзалликни олқишлаш. Сатирани олайлик. У салбий ҳодисаларни тасвирлайди. Мақсад — ижобий ҳодисаларга қувват бериш. Биз хоҳласак ҳам, хоҳламасак ҳам шундай. Инсон табиатан гўзалликка ташна. Мана шу, гўзаллик ҳақидаги орзули, умидли тасаввуримизни, интилишимизни биз эстетик идеал, деб атаймиз.

Устоз Иззат Султоннинг эстетик идеали гўзаллик, адолат, эзгулик ва ҳ.к. умумбашарий қадриятлар мазмуни билан тўйинганлиги учун ҳам қадрли, нажибдир.

— Эстетика деган сўз ҳис демакдир, ҳис этилган нарса дегани, -тушунтиришга тутинади устоз. -Гўзалликни биз ҳис этиш орқали англаймиз, тушунамиз, туямиз. Ўзи ҳам нозиккина бир гап. Гўзаллик қўлга киритиш, қўл

билан ушлаш қийин бўлган, тутқич бермайдиган бир нарса. Инсонларнинг гўзаллик ҳақидаги тасаввурлари ва гўзаллик қонуниятлари, гўзаллик қонунлари асосида яшашга интилиши эстетиканинг мағзини ташкил этади. Ҳаётдаги ҳамма нарсага воқеа-ҳодисаларга гўзаллик нуқтаи назаридан баҳо берамиз.

Кумуш гўзал, Отабек гўзал... Фақат ташқи қиёфасигина эмас, ички дунёси — маънавияти ҳам гўзал. Юриштиришию қилган ишлари, айтган сўзларию ҳатто хаёллари ҳам бағоят ҳавас қилгулик даражада чиройли. Ўрни келганда айтиб қўяй, Отабек ҳам савдогар бўлган. Яна айтсам, Пайғамбаримиз Муҳаммад с.а.в. ҳам тижорат билан машғул бўлганлар, савдогарчилик қилганлар. Шунинг учун айтиш мумкинки, касбнинг ўзи ҳали одам моҳиятини тайин этмайди. Ўша касбнинг мағзи — маъноси одам табиатидаги гўзаллик салоҳиятини идрок этишимизга ёрдам беради.

Шунинг учун бизнинг вазифамиз ҳаётдан гўзалликни ахтариш ва гўзалликни тасдиқлаш. Гўзалликни тарғиб этиш ёки хунукликни рад этиш орқали эстетик туйғумиз табиатини намоён қиламиз. Мана шу жиҳатларни ҳаммиша кўзда тутишимиз лозим. Бизнинг асаримиз ана шу гўзалликка хизмат қилмайдиган бўлса, у ўқувчида ҳис-туйғу, фикр уйғотмайди.

Лекин, гўзаллик ҳақидаги тасаввур ва тушунчалар даврлар ўтиши билан ўзгариб келган. Ҳаётда гўзаллик ҳақидаги тасаввурлар ўзгариб туради. Масалан, айтайлик, XX асрнинг 20-30-йиллари паранжи ташлаш даврида юзини очган хотин биз учун хунук ҳисобланарди. Паранжи ёпинмаган хотин кўзимизга хунук кўринарди. Ҳатто шунчалар ёмон, хунук эдики, баъзи бундай аёлларни ўлдирганлар ҳам. Ҳамзанинг "Турсуной марсияси" ана шундай воқеани бадиий ёритишга бағишланган. Актриса Турсунойнинг ўлдирилиши хотин-қизларнинг паранжини ташлашлари билан боғлиқ.

Ўзимизнинг гўзаллик ҳақидаги тасаввурларимиз билан қуролланган ҳолда хунукликнинг ҳар қандай кўринишларига қарши аёвсиз курашардик. Ҳатто, хотин-қиз

ларнинг паранжи ташлаши, юз очиши хунуклик тимсоли сифатида онгимизда унга қарши энг ноқис ўй-фикрлар, шафқатсиз туйғулар кўзғар, вужудимизни жунбушга келтирар эди.

Демоқчиманки, гўзаллик ҳақидаги тасаввур ва тушунчалар ўзгариб туриши мумкин. Табиатдаги ҳавонинг ўзгариши учун фасллар алмашилиши сабаб бўлгани каби ижтимоий ҳаётдаги ва келажакдаги силсилали ўзгаришлар ҳам одамлар дунёқарашида жиддий тафаккур алмашилишларини вужудга келтиради. Гўзаллик ҳақидаги тасаввур ва тушунчаларнинг алмашилиши ҳамма вақт ҳам инқилобий тўнтаришлар оқибати ҳосиласи бўлавермаслиги мумкин. Маънавий омиллар, маданий, ахлоқий қадриятлар, бир сўз билан айтганда, маънавий-интеллектуал факторлар ҳам гўзаллик ҳақидаги тушунчаларни остин-устин қилиб юбориши мумкин экан. Бу борада, айниқса, бадиий адабиёт ва санъатнинг беқиёс бунёдкорлик таъсир кучи неча-неча авлодларнинг, бутун-бутун халқларнинг онги-дунёқарашини тубдан ўзгартириб юбориши тайин.

Мисолларга мурожаат этайлик. Ҳамзанинг "Турсуной марсияси" — нима дегани? Бу — ҳаётдаги янгиликни, аёлларимиз онгида туғилган янгича тасаввур ва тушунчаларни ҳимоя қилиб ёзилган шеър, аслида. Турсунойнинг ўлимида ёвузликни қоралаш орқали хотин-қизларнинг янгича ҳақ-ҳуқуқларини қарор топтириш учун бўлган интилиши, гўзал саъй-ҳаракатлари оқланияпти. Ҳаётда шундай бўлиши керак, аслида.

Дарвоқе, шу ўринда устознинг юқорида кўздан кечирилган "Ойдин кеча асирлигида" пьесасини яна бир эслайлик. Пьесада иккита муҳим қаҳрамон бор: бири Абдурайим — оилани нима қилиб бўлса ҳам сақлаб қолиш керак, дейди. Ўринбой эса: одам ҳар бир қадамига жавоб бериши керак, агар у хайрли бўлса, олқиш олиши, залолат бўлса, жазосини тортиши лозим, дейди. У ҳаётда ҳеч бир нарса беиз, бесамар баҳосиз қолмаслиги, ўтиб кетмаслиги шарт, деган нуқтаи назарни ўзига шиор қилиб олган одам.

Асарда икки нуқтаи назар ўртасидаги кураш бор; қарама-қарши фикрлар тўқнашуви бор. Гўзалликни — Абдурайимнинг қарашлари ёқлайди; пок кўзга чўл тушурмасликка ҳаракат қилади. Бу ким учундир эскирган гўзаллик бўлиб кўриниши мумкин. Лекин, Абдурайим ёқлаётган гўзаллик кўплар оқлаган ва ёқлаган гўзаллик. Ўринбой жон куйдириб ҳимоя қилаётган гўзаллик эса, эскирган, уваланган тасаввурлар куйқаси.

Лекин, унда инсонни ҳимоя қилиш бор. Инсоний ожизликдан кулиш, устига чиқиб тепкилаш эмас, йўқ бандаи ожиз ҳамиша мудофаага муҳтож. Паноҳга, иссиқ ҳимояга ташна. Ахир, от тўрт оёғи билан ҳам қоқилиб йиқилади-ку, деган одампарварлик ғояси бор. Инсон — бир ўринда йўлбарсдек важоҳатли, қудратли; иккинчи жойда эса, мусичадек беозор, қалдирғочдек, булбулдек нафис ва нозик. Айтишларича, булбул қўлга олинса, у ўша заҳоти одамнинг кафтидан заҳа еб нобуд бўлармиш...

Гўзаллик ҳам аксарият ҳолларда булбулчанинг вужудига ўхшайди. Уни ҳимоя қилишга ташланган, эҳтиёт қилишга йўналган одамнинг қўллари гунчадек гўзалликка баъзан тикандек санчилиши, нобуд қилиб қўйиши ҳеч гап эмас экан.

Шу ўринда яна бир қиёс эсимга тушади. XX асрнинг 50-йиллари ўрталари. Яланғоч қишлоғидаги Довултепа ўнгири ҳудуди текисланиб, анорзор, анжирзор, узумзор, нокзор боғлар барпо этилган эди. Отам, Каримжон Раҳимжон ўғли қуш тилини тушунгандек боғ боқишни, дов-дарахтларни парвариш қилишни беш қўлдек биларди. Боғда, асосан, мўйсафидлар, нуроний кишилар ишлагани боис уларни "чоллар бригадаси" дейишарди. Эрта баҳордан кеч кузгача тоқларни сўрига олиш, новдаларини тараш, хомтоқ килиш, бачки-аймоқиларини чилпиш, пархишлаш сингари юмушларда кўмаклашиб юрардим. Боиси, сигир-бузоғим билан уч-тўртта қўйни боғга яқин ўтлоққа арқонлаб қўйиб, ўт-ўлан юлиб берардим, пичан ўриб солардим.

Шосолиҳ қори бобо исмли магиздеккина боғбон чол бўларди. Раҳматлининг суҳбати сира хотирамдан кўчмай-

ди. Чучмома, лолақизғалдоқ, чиннигул, қоқигул, туг-мачабегим, карнайтўрам, беқасамгул, ёвшан санам, кийик кўз ва яна аллақанча гиёҳ-гуллар билан бирма-бир таништириб чиққан эди. Ҳудди суҳбатлашаётгандек ҳар бирининг ўзига ярашиқли феъли-атворини, табиати-ни, бетакрор жозиба хислатларини англатгани эсимда.

— Манави кийиккўз бону бўладилар, — деди Шосолиҳ қори бобо марвариддек тиниқ, чарақлаб кулиб, очилиб турган бир гулни кўрсатиб. — Нозик феълликда ер юзида бунга тенг келадиган гул йўқ. Шунчалик нафис, шунчалик инжу, шунчалик шаффоф эди-ки, кўриб тўймайсан. Кўрганда кўзинг ловуллаб ёниб кетади. Ҳеч бир гул бунчалик бетакрор ва беғубор хурсандчилик бағишлай олмаса керак. Бир кўрганда бир умрга татимлик севинч улашгувчи гул яна қайси боғда бўлади?

Шосолиҳ қори бобо ҳайрат ва ҳавасимни дарров пайқади. Сукутга чўмиб, ўзи ҳам кийиккўз бонунинг хушбўй гароватидан сархуш тортиб, жим қолди. Кўрки-малоҳатию ақиқ исидан аламаҳалгача лолу беҳол қолибман шекилли, Шосолиҳ қори бобонинг ўгитомуз гапларидан сергак тортидим.

— Болам, билганингиз яхши-да. Билган — кони фойда, зиёни йўқ, бу гулга одам кўллари тегса, очилиб турган кўзлари шу заҳоти юмилади. Аста-секин қовжираб қуриydi. Келгуси баҳоргача қайта очилмайди. Одамлар бармоғидан ўтган ҳароратми, намликми унга оғу мисоли таъсир кўрсатса керак-да.

Шосолиҳ қори бобо кўзларимга қараб олди.

— Тагин, ўт-ўланга қўшиб, билмасдан ўриб юборманг, дейман-да, болам. Очилиб-сочилиб, таровати таралиб турганига нима етсин. Саваю қарқуноқми, булбулу зағизгон дейсизми, боғда неки куш бўлса, ҳаммаси шу кийиккўз бонунинг бошига келиб сайрайди. Эрта саҳардан кун ботгунча чарҳи гиргитгон, айлангани айланган. Кўнгил узиб, олислаб кетолмаса керак-да.

Ўзаллик ҳам ана шу кийик кўз бонуга ўхшайди. Севиб-ардоқлаб бағримга босаман, дея билиб-билмасдан қўлга олинган заҳоти адои тамом бўлади-қолади.

Адабиёт ҳамиша гўзаллик мудофаасида кўкси қалқон. Ўзи ҳам шуни ҳимоя қилишга мажбур. Масалан, айтайлик, Отабек рус босқинчиларига қарши курашда ўлган экан, демак, у янги идеални, мухторият идеалини, мустақиллик идеалини ҳимоя қилган. Бу ҳам гўзаллик. Ушбу тушунчанинг турли хил психологик тайёргарликка эга бўлган одамлар фаолиятидаги талқинлари ҳам шунчалар хилма хил.

— Бадий асарга баҳо берганда у гўзалликни қанчалик сабот ва қатъият ила, қанчалик муваффақиятли ҳимоя эта билиши бош мезон бўлмоғи лозим, — фикрлашда давом этади устоз. — Асар гўзалликни қанчалик кучли ҳимоя этган бўлса, у шунчалик узоқ яшайди. Демак, "Ромео ва Жульетта" яшайди. Тўрт юз йилдан ошиқроқ бўлди, яратилганига. "Лайли ва Мажнун", "Тоҳир ва Зухра", "Фарҳод ва Ширин"лар нима учун асрлардан асрларга ўтиб, қоқилмай-суқилмай яшаб келаяпти? Сабаби, улар гўзалликни бардам ва бақувват мудофаа этгани учун.

Гўзалликни ҳимоя қилишнинг йўллари кўп. Бадий асарда, баъзан ёзувчининг ўзи хунук бўлиб олади. Масалан, Калвак Махсум қиёфасига кириб, хунук бир одамга айланиб, воқеаларни ҳикоя қилишга тутинади. Шунанга, турли ижодий йўللарни топишимиз керак.

Бу — шартлилик усули. Калвак Махсум ўзи ҳақида шундай гапларни гапира олмайди. Ёзувчи Калвак Махсум қиёфасига киради-да, унинг номидан шу гапларни айтади.

Достоевскийнинг бир қиссаси бор. Ўлимга ҳукм қилинган одамнинг монологидан иборат. Ўлимга маҳкум одам ўзидан бирон-бир сатр фикр қолдириши даргумон. Лекин ёзувчи ана шу маҳбус ўрнига ўзини қўйиб, "Исповедь смертника"ни ёзган. Ўлимни ёзган. Яъни, ўзини ана шу жиноятчи ўрнига қўйган. Буни биз шартлилик деймиз.

Шундан келиб чиқадиган бир масала бор. Гўзаллик ва ҳаётини ҳақиқат. Албатта, адабиётнинг бош вазифаси ҳаётини ҳақиқатни ёқлаш, мудофаа қилиш. Аммо, ҳаётини ҳақиқатдан кўра гўзалликни ҳимоя қилиш зарурроқ

бўлса, биз гўзалликнинг ёнини оламиз. Чунки, ҳаётий ҳақиқатни бузиб бўлса ҳам гўзалликни ёқлаймиз. Бу нарса нималарда кўринади?

Бу нарса, аввало, бадий асарларнинг шаклида намён бўлади. Ҳар қандай бадий баркамол асарнинг шакли ўзига хос гўзал ва бетакрор бўлади. У бир гоё атрофида уюшган, бирлашган бўлади. Бир гоёни турли хил қирраларидан ҳар хил қилиб ифода этади. Ва бир йўла, энг муҳими, бизнинг қалбимизга таъсир кўрсатади. Ҳис-туйғуларимизни кўзгайди, фикримизни уйғотади, жунбушга келтиради.

Шу жараёнда ҳаёт ҳақиқатини бузиш керак бўлса, бузилади ҳам. Баъзи ёзувчилар бузмайди. Улар учун ҳаётий ҳақиқатнинг ўзи гўзал. Бир мисол.

Л.Толстой "Уруш ва тинчлик" эпопеясида Наташа Ростова ҳақида гапирар экан, у туғиб, боласини боқаётган пайтини "она превратилась в корову", дейди. Бу — ҳақиқат. Бузоғига елинни тутаётган говмуш сигир билан фарзандини эмизаётган аёл ўртасида, айтайлик, катта фарқ ҳам йўқдек кўринади реалист ёзувчи учун. Бунини, фақат Толстой сингари шафқатсиз реалист ёзувчилардагина кўриш ва кузатиш мумкин. Толстойдан бундай мисолларни кўплаб келтириш мумкин. Бунга тескари мисолларни ҳам кузатиш мумкин.

Шарқ адабиёти мисолида айтадиган бўлсак, Кумушни олайлик. Кумуш ҳақида Абдулла Қодирий ёзиб келаркан, уни ҳеч қачон "сигирбонуга ўхшаб қолди", деб ёзмайди. Ўша гўзалликни сақлайди. Гўзаллик ҳақидаги баланд фикрларига асар охиригача содиқ қолади.

Баъзан, ҳаётий ҳақиқатга зид гаплар ҳам келади. Эсланг, бошда Отабекнинг Кумушга ошиқлигини ҳеч ким билмайди. Шу жумладан, Ҳасанали ҳам. У бу ишқий кечинмалардан беҳабар совчиликка боради. Бу, аслида, ҳақиқатни бузиш-ку! Лекин, ёзувчи учун аслида ана шу нарса керак. Нима учун? Негаки, кейин чимилдикда "ўша, сизмимиз" деган гапни майдонга келтириш учун керак.

Ёки, Кумуш йиғлайди. Кимга эрга тегаётганлигини

билмайди-да. Агар, у билса, биз — ўқувчилар ҳам ундан воқиф топардик. Ва лекин, Кумушнинг кўз ёшларига ҳеч ким ишонмасди. Ҳаммаси беҳуда эканлиги сезилиб қоларди. Ёзувчи биз ўқувчиларни ҳаяжонга солиш учун ана шу шартлиликни сақлайди. Фольклордаги "Тоҳир ва Зухра"ни эслайлик. Тоҳирни сандиққа солиб, дарёга ташлайдилар. У оқиб-оқиб бориб, Хоразмдан эсон-омон чиқади. Ҳаётда шундай бўлиши мумкинми? Асло. Сандиқ тошларга, қояларга урилиб чил-парчин бўлмайди-ми? Қолаверса, Тоҳирнинг ўзи неча ой-кунлар сандиқда тирик қолиши гумон.

"Уч ўғлон" эртагини олиб кўрайлик. Қахрамон ер юзидан безиб, ер ости дунёсига тушиб кетади. Алла-замондан кейин кап-катга бўлиб, қайтиб чиқиб келади. Реалистик тасаввурлар нуқтаи назаридан қарайдиган бўлсак, бунга асло ишонмаймиз.

Отабек билан Кумуш неча марта хат ёзиб, хат олишган. Лекин бошқа одам томонидан ёзилган талоқ хатини Кумуш билиши керакмиди-йўқми? Ахир, у Отабекнинг дастхатини яхши биларди-ку! Ёзувчи буни билдирмайди, ўқувчига. Кейин, ўрни келганда, "шошиқишда унинг дастхатига эътибор ҳам бермабди", деб кетади, кейинроқ. Ҳаяжонни тарангликда тутиб туриш учун бу хил "ўзини билиб билмаганликка солиш" усули жуда керак. Воқеани ривожлантириш учун айниқса, муҳим.

Шундай қилиб, эстетик идеал нуқтаи назаридан қараганда, бу тўғри. Хатни билмай қолгани тузук, туйғулар реализмини таъминлашга хизмат қилади. Шу хусусда яна бир мисол. Тошкентда Азизбек мағлубиятга учрагач, бу хушxabарни Қўқонга етказиш учун Ҳасанали отга миниб жўнайди. Ўша пайтдаги уловда Тошкент билан Қўқон ўртаси етти кунлик йўл бўлган. Ҳасанали нажоткор сифатида етиб бориши керак. Агар, шу ўринда адиб янги персонажни киритганда иссиқ сувга совуқ сувни аралаштиргандек бўлиб қоларди. Янги персонаж тасодифийдек таассурот қолдириши мумкин эди. Бу ерда эса, Ҳасанали бор. Яъни, бу ерда ана шу кичик бир детал орқали бадиий асар бутунлиги сақланыпти.

Дарҳақиқат, устознинг эстетик идеал ҳақидаги фикрлари ижтимоий идеали билан уйғунликда, боғлиқликда ифодаланаётир. Жамият ҳаёти, инсон тақдири билан омухта зуҳур топмаган интилишнинг охири, барибир, беҳайр кечаркан. Чиндан ҳам эстетик идеал, гўзаллик туйғуси ҳавога ўхшаган нарса. У ичимизга кириши керак. Подсознание деган гап бор-ку. У онгимизни ишғол қилиши, фикри-зикримизни банд этиши лозим. Бунинг қутлуғ самараси эса, юриш-туришимиздан тортиб, гап-сўзларимизгача, қиладиган бажарадиган юмушларимиздан тортиб, кўнгиллаган, адо этадиган омилларимизгача, ҳамма-ҳаммасида жилваланиб туради. Ўз таъсирини кўрсатиб, одамни нурлантириб, ич-ичидан ёритиб юборади.

Воқеанинг ўзида поэзия, гўзаллик бўлиши керак. Эстетик идеал деб шуни айтамыз. Рус адабиёти назариясида бир гап бор: "Художественная идея"-"Бадиий ғоя", деган. Унинг ўзи табиатан, моҳиятан гўзал ва жозибали бўлиши лозим. "Бутун дунё пролетарлари, бирлашингиз", деган шиорда совуқ бир даъват бор. Унда шеърият, олов йўқ. Яна, "Мустақиллик бизга керак", деган ғоя аслида зарур. Лекин унда поэзия йўқ. Поэтик ғоя эмас у.

Устоз Иззат Султоннинг таъкидлашига кўра Абдулла Қодирий "Муштум" журнаliga келган муаллифлар асарларига жавоб ёзаркан: "Сиз тасвирлаган воқеликда шеърият йўқ", деб уқтираркан. Бу – эстетик идеал йўқ деганидир, аслида. "Кичик асарлар" мажмуасида бор. "Бу – шеърий воқеа", "бу воқеада шеърият бор", дейди. Демак, асарда биз айтадиган фикр-ғоямиздан қатъий назар, яна поэзия бўлиши ҳам шарт экан. "Қақнус" драмасида Бобонинг умрини бағишлаган қутлуғ интилишда катта эътиқод бор. У эса, моҳиятан гўзал. Менга шундай туюлади.

– Одатда бадиий асарда ҳар бир қаҳрамондан бир жасорат талаб қилинади, – дея сўзида давом этади устоз. – У ниманидир бузиши, ниманидир бунёд этиши лозим. Яхшилик учун, гўзаллик учун, албатта. Биз асар ёзганда одатда нима қиламыз? Иккита, бир-биридан узоқ одамларни яқинлаштирамыз. Жудаям яқин бўлиб кетганда,

бир-биридан яна узоқлаштирамиз. Кейин, қайтадан иккинчи маротаба яқинлаштирамиз. Ҳудди Тоҳир ва Зухра гўйи арафасида дийдор кўришгани сингари. Лекин, бу гал уларнинг фикри-онги, психологияси кескин ўзгарган, биринчи галда дийдор топишгандагидек кўнгилчан, содда, нафис, новдадек мўрт-бегидир эмас. Ҳаёт синовларида тобланган, оловларида жизғанак бўлиб, қоврилиб пишган, фаол курашчан бир қиёфада кўз ўнгимизда гавдаланади.

Менимча, ҳаётда кўрилган, кузатилган ва олинган ҳар бир материалга олижаноб, эзгу ва гўзал маъно кирита билиш, юклай олиш муҳим. Пушкиннинг "Бекат назоратчиси" асарида ота фарзандининг бахтини бузмасликка ҳаракат қилиб, ўзи бахтсиз ёлғиз қарияликка маҳкум ўтишга аҳд қилади. Ана шу мазмуни билан асар кескин кўтарилиб кетади. Бу ерда муҳаббат бор. Муҳаббатга садоқат бор. Фақат, ота ўз фарзандига бўлган меҳри-муҳаббатини шахсий севгисидан баланд кўради. Фарзандининг бахти учун ўз бахтидан воз кечади.

Устознинг диққатини адабий жараёнда кўп бор қўзғалаётган бир масалага тортаман.

— Кейинги йилларда адабий жараён ҳақидаги кўп мақолаларда шундай мазмун бор: адабиёт сиёсатга аралашмаслиги керак. Сиёсатдан нари туриши керак. Сиёсатнинг ташвиқотчисига айланмаслиги керак, деган. Шу масалага қандай қарайсиз?

Тўғри, жамият тараққиёти сиёсатдан холи яшаши, нафас олиши мумкин эмас. Мана, бизнинг асосий сиёсатимиз миллий мустақиллик. Бундан қандай қилиб кечиш мумкин. Мустақилликнинг аҳамиятини рад этаоламизми? Йўқ! Асло! Адабиётда жамиятнинг долзарб муаммоларидан ташқарида ва унга алоқасиз ҳолда яратилган асар йўқ. Агар, адабиётимиз тарихини заррабин остига олиб қарасак, барибир шундай бир мисол тополмаймиз. Яъни, жамият ривожининг муҳим муаммоларига алоқасиз равишда туғилган, унинг тараққиётида ижобий ёки салбий рол ўйнамаган асар йўқ. Асарни жамият туғдиради. Аниқ олганда уни ёзувчи ёзади. Лекин, жа-

мият илҳом беради, асарнинг муаммосини яратади. Уни юзага келтирадиган ва замин тайёрлайдиган нарса жамият ҳаёти.

— Яхши фикр қўзғадингиз, — дейди устоз.—"Ўткан кунлар" романига қайтайлик. Асар гўё ўтмиш ҳақида. Аслида, ундай эмас. Материалгина феодал ўтмиш ҳақида. Ният, мазмун эса, замона билан боғланган. Муҳаббат можароси бор. Оддий муҳаббат масаласи, жамиятга алоқаси йўқдек, гўё. Асар 1920 йил бошларида ёзилган. Да-стлабки парчалари 1921 йилда "Инқилоб" журналида босилган. 1921 йилда жамиятимиз учун қайси масала муҳим эди. Россия билан бирга бўлишимиз керакми, ёки Россиядан ажрашимиз керакми? Маҳмудхўжа Бехбудий, Фитрат, Мунаввар қори бошлиқ жадидчилик ҳаракати ва сиёсий ҳаракат, Чўқон Валихонов иштироки билан бўлган ҳаракат Россиядан ажралиш ҳаракати эди. Ижтимоий ҳаёт марказида шу масала турарди.

У миллий мустақиллик масаласи эди. Сиртдан қараганда романнинг бу воқеаларга сира ҳам алоқаси йўқдек туюлади. Аслида, ундай эмас. Бевосита алоқаси бор. Нега? Мана Отабек. Унинг муҳаббати, феодал ҳаракатларга таъсири тасвирланади. Отабекни биз яхши кўриб қоламиз. У ҳаётини нимага бағишлайди? Босқинчиларга қарши курашга бағишлайди. Босиб келаётган колони-заторларга қарши жангга киради ва курашда ҳалок бўлади.

Ёзувчининг асосий нияти мана шу ерда. Ҳамма гап: муҳаббат можаролари ҳам, феодал турмуш можаролари ҳам айланиб-айланиб келиб, шу жойда тўхталади. Ўша вақтда бу энг муҳим гап эди. Ана шу энг долзарб гапни Абдулла Қодирий роман орқали айтади.

Абдулла Қодирий асарни давр билан янаям қаттиқроқ боғлайди. Отабекнинг ўғли Ёдгор икки фарзанд кўради. Ёзувчи тасвирни шўро давригача олиб келади. Ёдгорнинг фарзандларидан бири босмачилар — яъни мухторият томонида, иккинчиси большевиклар томонида. Ёзувчининг бадиий ниятидаги теранликни қаранг: миллатимизни советлар иккига бўлиб қўйди, деяпти. Фео-

дал замонида ҳукмдорлар бизни қора чопонлилар билан қипчоқларга бўлиб қўйган, жиққа-жиқ уриштириб келган бўлса, эндиликда биримиз большевик, иккинчимиз босмачимиз. Роман — ўрис замонасининг саволларига жавоб.

— Яна бир нарсани назардан қочирмаслик лозим, шекилли, — дейман устозга. — Романда Юсуфбек хожининг гапи бор: "... Аввало манфаати шахсиясидан кечиб, фақат эл бахти учун бош тикканлар жамоаси керак ва бу жамоанинг ўз маслағи йўлида кузатқан маълум бир нишонаси бўлмоғи зарур", — дейди. ("Ўткан кунлар", Т., 1994, 319-бет).

Яъни, бизга партия керак, деяпти. Бу, миллий "Иттиҳод" партиясининг ташкил бўлаётган пайтида айтилаётган гап. Энди, бундан ортиқ сиёсат бўлиши мумкинми?

Устоз кўнглида тўлқин уриб келган фикрларни бўлишишга ошиқмайди. Оҳиста, салмоқдор мулоҳазалари масаланинг янги-янги қирраларини шуълалантириб юборади.

— Буюк ёзувчининг маҳорати шундаки, шу сиёсатни сиз билан бизга сезилмаган ҳолда қалбимизга олиб киради, — устознинг ўй-фикрлари тобора теранлик касб эта боради. — Биз уни сиёсий китоб, деб ҳисобламаймиз. Лекин қалбимизда Отабек қолади. Ватан учун қурбон бўлган Отабек қолади. Колонизаторларга қарши курашда қурбон бўлган Отабек қолади. У қанақа одам? Замонанинг энг яхши одами. Абдулла Қодирий айтяптики, халқимизнинг энг яхши одамлари миллий мустақиллик йўлида ҳалок бўляпти. Мана, сизга намуна, деяпти.

Очарчилик, граждандар уруши даврида ҳеч ким ёзувчидан сен бизга роман ёзиб бер, деб сўрагани йўқ. Кутгани ҳам йўқ. Абдулла Қодирий Марказий Комитетга келиб, "менга, шароит яратиб беринг, мен сизларга роман ёзиб бераман", демаган. Ёзувчи кўнгил буйруғи билан ёзади. Бу — қалб амри, даъвати билан бўлган нарса. Абдулла Қодирий ўйлаган бўлса керакки, мана шундай бир жасоратга фақат у қодир. Агар, шу романни

Абдулла Қодирий ёзмаса, бошқа бир одамнинг қўлидан келмасди. Аслида ҳам шундай бўлди-да. Абдулла Қодирийдан кейинги романларнинг пайдо бўлиши учун ҳам муайян муҳлат керак бўлди-да.

Мана шу сиёсатдан нари тур, деган гап адабиётга фақат зарар етказиши мумкин. Энди, бизнинг мезонларимиз қанақа? Ҳар бир даврда ва бугунги кунда ҳам адабиётнинг бош вазифаси инсонни ҳимоя қилиш бўлган. Сиёсат инсонга жабр қилаётган бўлса, адабиёт исён кўтариши керак. Сиёсат одамни азиз-мўътабар кўраётган бўлса, унга мадад бериши лозим. Лекин бу нарсанинг ўз йўли бор. Абдулла Қодирий амалга оширганидек, бадиий йўл билан адо этиш керак.

Бадиий асар бадииятининг таъсир кучи — қудрати, сеҳрли-салоҳияти ҳам шундаки, у ўқувчида янги-янги фикрлар уйғотади, туйғу-кечинмаларини жунбушга келтиради. Бу нарсага шиор, даъват, чақириқ, агитка йўли билан эмас, одамлар онгига, юрак-юрагига таъсир кўрсатиш орқали етишиш лозим. Ҳисларга, қалбларга таъсир кўрсатиш йўлидан бориш керак экан. Буюк асарлар тажрибаси шу азалий ҳақиқатни қайта-қайта тасдиқлашдан иборат.

— Ҳақ гап. Кузатишларингиз ўринли, — дейди устоз И.Султон. — Шу маънода, "Номаълум киши" асари ҳақида бир-икки оғиз гап.

Шундай бир давр бўлдики, адабиётимизда, фанимизда капиталистик босқични четлаб социализмга ўтиш биз учун тўғри бўлдики ёки нотўғри эдимиз, деган савол кўндаланг қўйила бошлади. Тарихчи олимамиз, профессор Р.Ҳ.Аминова шу масала хусусида бир нечта мақола эълон қилди. Танишиб чиқдим. Унга бадиий жавоб бериш истаги туғилди. Тарихимиздан инқилобий воқеаларнинг социалистик идеалларга муносабати масаласи кўп тилга олина бошлади. Хаёлимга 1916 йил қўзғолони воқеалари келди. Ойбекнинг "Кутлуғ қон" романи шу мавзу атрофидаги масалаларга бағишланган эди. Номоз ўғри воқеалари эсимга тушди. Бу — 1905 йил воқеалари билан боғлиқ. Кўп қизиқиб, материаллар билан таниша бориб,

Ўзим ўйламаган ҳолда ғоят ибратли бир фактга, ғояга келиб қолдим. "Ўрта Осиёда шундай кўтарилиш ҳаракати бўлган. Номоз ўғри фаол курашчилардан эди", десангиз, бу — қуруқ ахборот. Умуминсоний бир идеал топиш керак эди. Ана шу ғоя ҳаёт материалининг ўзидан келиб чиқди. Сўраб-суриштираман, Номоз ўғрилар жудаям кўп ўтган экан. Бухорода, Тошкентда, Фарғонада — ҳамма жойда Номоз бор. Жиззахнинг ҳам ўз Номози бор экан.

Ибратли жойи шундаки, битта Номозни Бухорода тутиб ўлдирсалар, бошқа ҳудудлардан, Андижон ёки Тошкентдан янги-янги Номозлар бош кўтариб чиқаверган. Номоз ўғри устидан Тошкентда бўлиб ўтган суд материаллари билан танишдим. Шундан бир нарса аёнлашдики, Номозлар келаверган, Номозлар ўтаверган ва лекин халқнинг озодлик учун кураши асло сўнмаган. Ловуллаб алангаланиб, давом этаверган. Мана шу давомийлик, узвийлик юрагимга чўғ солди.

Шу тариқа бадиий ғоя пайдо бўлди. Яъни, халқнинг озодлик учун олиб борган кураши асло сўнмайди, деган фикр. Истибодод Номозларнинг бирини ўлдирса, иккинчиси туғилаверар экан... Хўш, уни қай тариқа бадиий мазмунга айлантириш мумкин? Номозларнинг ишини кўрсатиш керак, деган тўхтама келдим. Битта Номоз фаолиятини акс эттираман. У, ўлаётим, "Мен, Номоз эмасман, Номоз ўлиб кетган", дейди. Кейингиси ҳам шундай йўл тутади. Учунчиси ҳам. Мана шу ғоя, ўз эрки, халқ эрки учун курашувчи адолат нури асло сўнмайди, деган фикр мени мафтун этган эди.

Бу — мантиқий ғоя эмас. Аксинча, шаклланган бадиий ғоя. Ана шу маънони пьесада кўрсатишга интилдим.

Устоз асарларига исм танлашда ҳам гўзаллик принципига амал қилади.

Биринчидан, асарнинг исми мазмунни бир қадар ифода этадиган бўлиши лозим. Масалан, "Номаълум киши". Қаҳрамоннинг исми, гарчанд ўқувчига биринчи дафъадаёқ аён эмаса-да, асли, тарихда қоладиган ном. Яъни, халқимиз ўртасида маълум ва машҳур, демоқчидан. Номаълумлиги шундаки, халқ учун унинг исми

яширинча қолаётган бўлса-да, фаолияти, эрк учун олиб борган фидойи ҳаёти боқийдир. Асар номи ички мазмунидан келиб чиққан ва устивор йўналишини ўзида ифодалаган.

Дарҳақиқат, ҳар бир бадиий асарда икки қатлам бўлади. Биринчиси, замонавий масалалар; иккинчиси, умуминсоний муаммолар. Улар бири-бирини тўлдирди. Бири бўлсаю, иккинчиси бўлмаса, асар муваффақият қозонолмайди. Масалан, "Ўткан кунлар"ни олайлик. Ундаги замонавийликни айтдик. Энди, муҳаббат можароси, бу — абадий нарса. Шундай эмасми? Ёки ҳокимият масаласи, ҳокимият қанақа бўлиши керак? Одил ҳокимият бўлиши керакми? Бир томонлама бўлиб қолмаслиги керак.

— Яна, асарнинг бадиий томони ҳам бор, — дейди устоз. Уни бадиий тадқиқ этишнинг бир қанча омиллари бор. Хусусан, мавзу ривожлана бориши лозим. Агар, конфликт вужудга келган бўлса, уни адиб кучайтира бориши керак. То портлашгача олиб боради. Битта гап иккинчи марта такрор бўлмайди. Бир вазият иккинчи марта такрорланмайди. "Ромео ва Жульетта"ни олайлик. Аввал ҳеч қанақа конфликт йўқ эди. Кейин маълум бўладики, бири -битта оиладан, иккинчиси — яна бошқа оиладан. Ҳар икки оила бир-бирига душман. Драматург гўё ўт ёқиб оловга янги-янги ўтин ташлаётгандек. Бироздан кейин маълум бўладики, Ромео бировни ўлдириб қўйибди. У Жульеттанинг акаси экан. Кўряпсизми!

Воқеа янада мураккаблашди. Бир аптекачи монах бор. Шунга қиз мурожаат қилади, қандай қилиб топишсак, дейди. У, "майли сенга бир дори бераман, ухлатаман, кейин одамлар келиб, сени ўлик деб, ўйлашади. Кейин уйланаверасизлар", — дейди. Дори берилади, қиз ичади. Ухлаб қолади. Аптекачи-монах хат ёзиб, Ромеога бўлган воқеани айтади. Сен тезда етиб келгин, дейди.

Демак, Жульетта уйғонгандан кейин Ромео етиб бориши керак, тирик кўриши лозим. Хат олиб кетган одам вабо тарқаган жойга тўғри келиб қолади-да, мактубни ўз вақтида Ромеога етказолмайди. Бу гапдан хабарсиз

Ромео Жульеттани бориб кўради. Қараса, Жульетта ўлик. Ўзини ўзи ўлдиради. Жульетта уйку дорисидан халос бўлиб уйғонса, Ромео ўлиб ётибди. У ҳам ўзини ўзи ўлдиради. Кўряпсизми, драматург қай йўсинда ишлаган. Воқеаларни қай тариқа ривожлантиради! Бизнинг ёзувчиларимиз, драматурглар шундай қилмайди-да. Анча жўн йўлдан боришади, бу тахлит мураккаб зиддиятли воқеалар шиддатини таъминлаш осон эмас. Дид, савия, маҳорат керак.

Воқеалар ривожининг ички жараёнини бериш, таъминлаш муҳим. "Гамлет"ни олайлик. Гамлет Офелияни яхши кўради. Билмасдан, парда орқасида гапни эшитиб турган унинг отасини ўлдириб қўяди. Мураккаблик майдонга келдими? Шундан сўнг у сургун қилинади. Кўряпсизми, бу ҳаётнинг худди ўзидагидек.

— Демак, бир мавзу билан ёндош иккинчи тема, воқеа-ҳодиса ҳам бўлиши керак экан-да, -устоз фикрини қувватловчи мисол қидираман. — Биз уни иккинчи план, йўналиш деймиз. Масалан, "Тоҳир ва Зухра"да икки ёш бир-бирини яхши кўради. Тоҳир севади, Зухра севади. Дарров ўлимга олиб борилмайди-да. Тоҳир Хоразмга жўнатиб юборилади. Хоразмдан қайтиб Зухранинг тўйи устига келади. Мураккабликми? Энди биз бир хилликдан анча узоқлашамиз, нари кетамиз. Хоразмшоҳ Тоҳирни уйлантирмоқчи. Қизининг ҳам кўнгли бор, унга тегмоқчи. Тоҳир буни истамайди. Сургун қиладилар. Йўлда азобуқубат. Юзидаги пардани очиб, уни таниб қолишади, озод қилишади. Тўйга етиб келади. Шу орада Хоразмшоҳ Зухранинг тўйига совғалар юбораётган бўлади. Шу совғага қўшилиб, сандиққа тушиб, яна Зухранинг олдига келади. Буларнинг ҳаммаси ўйлаб чиқарилган нарсалар.

Мана шу асосий мавзудан четлашиш, ўқувчи эътиборини узоққа олиб кетиш бизда ҳам тоқатсизлик туғдиради, ҳам асосий йўналишдан дам оламиз. Томошабин Тоҳир билан Зухранинг учрашишларини хоҳлайди. Ижодкор эса уларни бир-биридан узоқлаштириб туради. Бошига бир талай кулфатлар тушгандан кейин қайтариб олиб келади. Мана буни иккинчи план, деймиз.

Устоз Иззат Султон Абдулла Қодирийнинг ижодий изланишлари мисолида фикр-мулоҳазаларини тасдиқлайди.

– "Ўткан кунлар"ни олсак. Ҳар бир саҳифа Отабегу Кумушдан иборат бўлса, ўқувчи зеркиб қолиши мумкин эди. Йуқ, асло. Отабек билан Кумуш топишади; Сўнг адиб уларни бир-биридан ажратади. Ҳомид Кумушга уйланиш илинжида. Кумушнинг тегишга ҳаққи бор. Сабаби, қўлида талоқ хати. Кейин Отабек Уста Олим билан танишади. Унинг муҳаббат тарихи. Зайнаб воқеаси. Кўряпсизми, ёзувчи Отабек билан Кумушни бир-бирига гоҳ яқинлаштиради, гоҳ узоқлаштиради. Булар – ижодий жараён. Ана шу тахлит серқатлам, мураккаб воқеалар тизими ўқувчининг диққат-эътиборини тортиб туради, бўшаштирмайди.

Назаримда танқидчилар "Улуғбек хазинаси"ни ортиқча мақтайдилар. Хўп, унда нима айтилган? Улуғбек хазинаси, яъни меросининг тарафдорлари китобларини форга беркитиб, Али Қушчини чет элга юборадилар.

Мерос аниқланди, меросга ҳужум бор; меросни йўқотиш ҳаракати бор. Уни қандай қилиб қутқариш мумкин? Уни форга яшириш, бу – ҳали қутқариш эмас, аксинча, йўқотиш демак. Ҳали ўзи йўқолмаган нарсани ихтиёрий йўқотиляпти. Аслида, қандай бўлиши керак эди?

Устоз Иззат Султон романнинг ички структураси-тизимини ўз ижодий тасаввурида жонлантиради.

– Мамалакатда яшаш, яшириниш иложи қолмагандан кейин Али Қушчи чет элга қочиши керак, – устоз фикрлашда давом этади. – Шогирдлари устоз меросини олиб қочиши керак. Уни орқасидан қувадилар. Ғанимларнинг қувиб етиш ҳавфи туғилади. Шунда, шогирдлар Али Қушчига: "Сиз бошқа томонга, биз бошқа ёққа кетайлик; Сиз мулк билан кетинг, биз уларни чалғитиб, ўзимизни ортимиздан эргаштириб кетайлик", дейиши лозим. Буларни ортидан қувиб, ҳибсга оладилар. Қарайдиларки, мерос йўқ. Шогирдларини қатл этади, ғанимлар. Ва лекин, Улуғбек мероси сақланиб омон қолади. Мана бу бошқа гап.

Улуғбек меросини сақлаш учун шогирднинг ўлими, бу бадииятнинг баланд пардасини таъминлаган бўлурди...

Устоз мулоҳазалари жўшқинлиги, ҳаёт ҳақиқатига асосланганлиги билан оҳанграбо хусусиятига эга. Энг муҳими, бадиий асар табиатини, ижодкор салоҳиятининг ўзига хослигини очилган гул таровати мисол тушунтиради. Маълумки, бадиий асарни асар қилгувчи муҳим шартлар — лиризм, драматизм, психологик тасвир, романтика билан баробар, яна фалсафа унсури ҳам зарур. Бизда эстетик идеал, деган бир гап бор. Эстетик идеализмнинг бирон-бир қирраси қаҳрамонда ўз ифодасини топиши лозим. Шу орқали яхшиликни, гўзалликни, эзгуликни тарғиб-ташвиқ этамиз. Биронта бадиий асар йўқки, унда ижодкор идеали акс этмаган бўлсин. Ҳатто, баъзан бадиий идеални вужудга келтириш учун "фактларни ўчиришга", қаҳрамон ҳаёти ва фаолиятидаги муҳим фактларни "пардозлашга", улардан "кўз юмишга" тўғри келар экан.

— Шу кунларда Наполеон тўғрисида кўп қисмли "Наполеон ва Жозефина" деган фильм намоиш этиляпти, — дейди устоз. — Наполеон Мисрни забт этганда, тарихдан биламизки, беш мингта асир олади. Уларни дум қилиб, ўз қўшини орқасидан эргаштириб, боқиб юриши керакми? Ҳаммасининг калласини олишни буюради. Шу тариқа Наполеон беш минг кишини сўйдириб юборган. Бу — тарихий факт. Энди, шу фактни бадиий асарга киритиш мумкинми? Беш минг кишини ўлдирган одам бизнинг кўз олдимизда ижобий қаҳрамон бўлиши мумкин эмас.

Шу фактни фильмда қандай ҳал этишди экан? Уни бадиий асарга қай йўсинда киргизди экан, деб ўйладим-да. Қаранг, йўлини топишганини. Шу асирларга қандай муносабатда бўлганлигини, муомала қилганлигини билиш керак-ку! Дастлаб, асирларга қарата: "уй-уйларингга қайтинглар: сизга озодлик берамиз", дейди. Асирларни қўйиб юборади. Лекин, бир шарт билан: "бизга қарши қайтадан қурол кўтармайсизлар", дейди. Кейин жанг қилишаётган маҳали ўша маҳбусларни кўриб қола-

ди. Қўлида қурол, жанг қилишаяпти. "Э, буларни ўлдириш керак экан, тавбасига таянишмабди-ку, дейди. Энди уларни ўлдириш қай тариқа содир бўлади? Қандай қатл этишади?"

Денгизга чўктириш керак, фармон беради Наполеон. Араб асирларини денгизга ботиришади. Лекин чўкаётган маҳбуслар француз сипоҳийларини ҳам ўзи билан тортиб кетади. Араб билан француз солдатини сув денгиз қаърига бирваракай тортиб кетади. Кўряпсизми, тарихий фактдан чекинилган. Нега у ўз ҳолича асарга киритилмаган? Сабаби, у санъат факти эмас.

Уни киритилса, асар бузилади. Беш минг кишининг ёстиғини қуритган Наполеон қандай қилиб томошабин кўзи ўнгида ижобий қаҳрамон бўлиши мумкин? Ёки яна бошқа бир мисол. "Ленин 1918 йилда" деган фильм ишланган. Ҳаётий фактга асослансак, Ленинга суиқасд уюштирилгандан кейин мамлакат бўйлаб оммавий террорлар ўтказилган. Ким бой бўлса, ўшани кўчага олиб чиқиб отиб ташлайверишган. Ўшанда, кичкинагина Ўш шаҳрига ҳам ана шу киргин шарпалари етиб келган эди. Шаҳар гузарида Мирзо Козим деган чойфуруш бўларди. Шунинг ўглини ҳам гузарда оломон-ҳалойиқ кўзи олдида отиб ташлашган эди. Сабаби, бой бўлгани учун.

Энди, Ленин тўғрисидаги фильмга келсак, Ленинни ўлдирмоқчи бўлишади. Ярадор бўлади. Касалхонада ётибди. Олиб кетишади. Шундан кейин Свердлов микрофон олдида келади ва дейди: "Бундан бир соат бурун, жаҳон инқилоби ҳаракатининг доҳийси, ишчи ва деҳқонлар раҳнамоси Ильичга суиқасд уюштирилди. Пролетариат ўз доҳийсининг жонига қасд қилганларга жавобан оммавий қиргин, шафқатсиз террор билан жавоб беради".

Лекин кейинги эпизодда террор, оммавий қиргин кўрсатилмайди. У ҳақда хабар берилади, холос. Кейинги эпизодда Лениннинг Горький билан гаплашиб ўтиргани кўрсатилади. Оммавий қиргин нега кўрсатилмайди? Сабаби, бу санъат факти эмас. Ҳаётий фактни эътиборсиз қолдириш мумкин эмас, лекин уни тасвирлаш ҳам мумкин эмас.

Боиси, у реалистик идрок эмас, романтик идрокка асосланган. М.Шолоховнинг ҳикояларидан бирида гражданданлар уруши маҳали бир хотинни бир взвод солдат зўрлагани айтилади. Нега шу ҳикояни ўқиган китобхон бир взвод солдатни ёмон кўриб қолмайди? Чунки у урушдан, урушнинг бошга солган кулфатларидан нафратланади. Шу боисдан ҳам шўро адабиётини ҳаётий пафосга эмас, ёлғон пафосга асосланган алдамчи романтика, дейиш мумкин.

Ўша фильмда Ленин Горькийга қарата: "Йўқ Алексей Максимович, Сиз бизларни бешафқатликда айблаяпсиз. Бу нотўғри. Мана, кўряпсизми, шафқатсиз одамлар мени нима аҳволга қўйишди?" дейди.

Энди, бу масалада бир нарса бор-да. Эстетик идеал... айрим ёзувчилар, санъаткорлар эстетик идеалдан кўра ҳаққонийликни, ҳаётийликни афзал кўришади. Иккита мисол келтирмоқчиман. Юқорида Лев Толстойнинг "Уруш ва тинчлик" асарида Андрей Болконскийнинг хотини фарзанд кўрганлиги, унга нисбатан адибнинг нуқтаи назари эсланган эди. Л.Толстой учун бу ўринда энг муҳими – ҳаёт ҳақиқати. Энди тасаввур қилайлик, Абдулла Қодирий Кумуш биби фарзанд кўриб, она бўлгандан кейин "сигар биби" бўлди, ёки "сигир ой"га айланди дея олармиди?! Асло, ёки "шафтоли қоқи бўлиб қолди" дейиши мумкинми? Асло. Сира ҳам бундай гап айта олмас эди! Ўз қаҳрамони ҳақида. Унинг чиройига, ўзига сира-сира доғ туширишни хоҳламайди адиб. Гард ҳам юқтирмайди. Бу ҳам, аслида, ҳаётни кўриш ва кўрсатиш методи-да. Бу – романтизм методининг хос хусусияти ҳисобланади.

Лев Толстойники – шафқатсиз реализм. А.Қодирийда эса романтик идрок ва ифода устивор. Романтика – бадий тасвирда етакчи.

Саволлар:

1. Иззат Султон эстетикасида реализм концепцияси қай йўсинда талқин этилади?
2. Гўзаллик ва бадбинликнинг бадий талқин хусусиятларига мисоллар келтира оласизми?
3. Ҳаёт ҳақиқатини бадий ҳақиқатга айлантиришда ижодкорнинг эстетик идеали қанчалик ўрин тутади?
4. "Номаълум киши" пьесасидаги умуминсоний идеалнинг моҳияти нимадан иборат? Намоз образининг бадий талқини мисолида тушунтиринг.

Адабиётлар

Иззат Султон. Асарлар. Тўрт томлик. 1-том. Драматургия. Т.: 1971.

Иззат Султон. Асарлар. Тўрт томлик. 2-том. Ҳаёт, адабиёт ва маҳорат. Т., 1972.

Иззат Султон. Асарлар. Навойнинг қалб дафтари. 3-том. Т., 1973.

Иззат Султон. Адабиётнинг спецификаси. Адабий асарда мазмун ва шакл бирлиги. "Адабиёт назарияси". Икки томлик. 1-том. Адабий асар. Т., 1978, 44-101; 406-415-бетлар.

Иззат Султон. Драма. Жинслар ва жанрларнинг нормативлиги ва тарихийлиги. Ижодий метод. "Адабиёт назарияси", икки томлик, 2-том. Адабий-тарихий жараён. Т., 1979. 6-20; 276-308; 398-434-бетлар.

Н.Гуляев, Н.Богданов, Д.Юдкевич. Теория литературы в связи с проблемами эстетики. Учебное пособие, М., 1970.

Эстетические позиции. М., 1989.

Эстетика и жизнь. Проблемы эстетического восприятия. М., 1988.

Гегель. Лекции по эстетике. Книга третья. Сочинения. Т.XIV. М., 1958.

Карягин А.А. Драма как эстетическая проблема. М., 1990.

ТОНГЛАР – ЁРУҒЛИК ЭНАГАСИ

Н.Р. — Мураккаб бир ўтиш даврида яшаймиз. Бу нарса адабиётнинг тақдирида ҳам кўринмоқда. Бир мафкурардан иккинчи бир мафкурага кўчаямиз. Шу шароитда адабиётнинг янги хусусиятлари майдонга келмоқда. Бу — қандай аломатлар, деб ҳисоблайсиз? Адабий жараёнда қандай ижобий хусусиятлару қандай манфий аломатлар намоён бўлмоқда?

И.С. — Бир қараганда, адабиётимизда турғунлик пайдо бўлгандек кўринади. Чунки, кўзга кўринган, йирик, одамларнинг диққат-этиборини жалб этган асарлар пайдо бўлгани йўқ. Замонамиз масалаларига жавоб тариқасида ёзилган асарлар юзага келганича йўқ. Масалан, нимадан кечдик ва қаёққа кетаямиз? Танлаган йўлимиз тўғрими ёки нотўғрими? Яъни, биз бозор иқтисодига кўчаямиз. Ҳуқуққа асосланган фуқаролик жамияти қураямиз. Лекин бу жамият қанақа бўлади? Ҳозирги баъзи аломатлари бизни анча чўчитади. Бозор ва инфляция... Бозор ва маънавият масалалари кўпчиликни ўйлантириб қўйди. Ахлоқий, фалсафий ва ижтимоий муаммоларга бағишланган фильмлар кўринмаяпти. Одамлар енгил адабиётни ўқиш билан овора. Шу вақтгача ман этилган ахлоқсиз чет эл адабиётига одамлар ўзини урди. Ҳатто ўзимизда ҳам чет эл адабиётига тақлидан асарлар пайдо бўлаяпти. Бу, даврга зидгина эмас, маънавиятимизга ҳам зиддек кўринаяпти.

Н.Р. — Аммо, адабиётимиз ҳувилаб қолгани йўқ. Сиртдан шундай туюлиши мумкин. Аслида, мустақиллик шарофати билан насрда ҳам, назмда ҳам назарга тушган асарлар юзага келди. Одил Ёқубовнинг "Адолат манзили", Ўлмас Умарбековнинг "Фотима ва Зухра", Ўткир Ҳошимовнинг "Тушда кечган умрлар", Шужур Ҳолмирзаевнинг "Динозавр", "Олабўжи", Мурод Муҳаммад Дўстнинг "Лолазор", Эркин Самандарнинг "Тангри қудуғи", Омон Мухторнинг "Минг бир қиёфа", "Кўзгу олдидаги одам", Муроджон Мансуровнинг "Жудолик диёри", Тоҳир Маликнинг "Шайтанат", Ҳожиакбар Ислош Шайхнинг "Туташ оламлар", Тоғай Муроднинг "Отамдан қолган далалар", Асад

Дилмуроднинг "Маҳмуд Торобий" ва ҳоказо яна кўп адибларимизнинг эпик жанрдаги изланишларини таъкидлагим келади. Мустақиллик даври романчилиги ҳали ўз тадқиқотчисини топгани йўқ. Улар, аввало, оламни, одамни, руҳият иқлимларини янгича идрок ва ифода этишига қаратилган. Уларнинг шаклий тузилиши, тил хусусиятлари, тафаккур тарзининг янгича экинлари жаҳон романчилигининг анъаналарига бақамтими, миллий романчилигимиз қандай янги аломатлар ҳисобига бойияпти, бадиий тафаккур такомидаги асосий белгилар нималарда зоҳир бўлаётир?

Шу сингари кўп саволларга жавоб бериш, адибларимиз изланишларини атрофлича ўрганиш асосида чуқур илмий-назарий умумлашма хулосалар чиқаришга кейинги йиллар романчилигимиз маҳтал.

Ёки қиссачилигимизни олайлик. Зоҳир Аъламнинг "Жомбой ҳангомалари" бадеаси, Ш.Ҳамроевнинг "Қора кун", Н.Жалолиддиннинг "Ўлимнинг ранги", Н.Боқийнинг "Қатнома", С.Барноевнинг "Кичкина хўжа Насриддин" асарлари қиссачилигимизда ҳам шакл, ҳам мазмун жиҳатдан жиддий изланишлар кечаётганидан далолат беради.

Шеърӣ тафаккурда ҳам ўзбекнинг номини дунёга олиб чиқадиган, ҳавас қилгудек бадиий баркамол асарлар кўз очиб, оламни танимоқда. Рауф Парфининг "Тавба", "Минг йил сизни изладимми мен" туркумлари, Ҳалима Худойбердиеванинг "Сўзлар ердан чиқиб келгай тўсин тоғ бўлиб" туркуми, Абдулла Ориповнинг "Соҳибқирон" шеърӣ драмаси, Эркин Самандарнинг "Аждодлар қиличи" асарлари, Чўлпон Эргашнинг "Раҳмон вос-вос", "Раҳмоннинг қайтиши", "Ўлим сўроқ қилади", "Ажиналар ўйини", "Искабтопар чивинлар" туркум дostonлари, Икром Отамуроднинг "Сен", "Истарим" поэмалари эътиборга молик. Яна Ойдин Ҳоҗиева, Гулчеҳра Нуруллаева, М.Али, Абдулла Шер, Тоҳир Қаҳҳор, Матназар Абдулҳаким, Усмон Кўчқор каби ўнлаб шоирларимизнинг халқ севиб ўқиётган мажмуалари, туркумлари эълон қилинди. Улар шеърӣятимизда ижтимоий-психологик таҳлил маданияти такомиллашиб, чуқурлашиб бораётганидан, фалсафӣ мушоҳада-

корлик ҳам ушбу ўзанда кўламли ва теран оқимга айланганидан бир нишона.

И.С. — Сиз қайд этаётган ютуқларга яна адибларимизнинг театр, кино, телевидение, радио ва эстрада учун ёзган кўпгина асарларини ҳам кўшиш керак.

Н.Р. — *Истеъдодлар мудрагани, пинакка кетгани йўқ. Лекин шу билан бирга адабиётимиздаги бир тамойилга эътиборингизни қаратмоқчи эдим. Бу — саноқда бору, сонда йўқ асарларнинг болалаб кетаётганлиги. Мустақилликнинг умумбашарий моҳияти ҳақида кўпроқ ўйлаш керак, чамаси. Узум шарбати мусалласга айланиши учун маълум муддат қайнаши керак бўлганидек, чинакам санъат асари туғилиши учун ҳам муайян муҳит тақозо этилади, шеклли.*

И.С.— Бунинг учун одам табиатидаги синдирилган одамийликни юзага чиқариш, жамиятни соғломлаштириш, шахслар руҳиятида бўғилган хусусиятларни тарбиялаб, камол топтириш керак бўлади.

Айрим одамлар сал нарсага бой бўлиб кетаяпти. Порахўрлик болаламоқда. Президентимиз, давлатимиз шуни йўқ қилиш, ҳаётимизни изга солиш ҳаракатини қилаяпти.

Халқ аста-секинлик билан аҳволини яхшилаяпти. Биз ўйлаган савияга етишимиз ҳали қийин. Мана шундай бир шароитда маънавийни гап билан, шиор билан эмас, амалда тараққий эттириш вазифаси долзарб муаммо сифатида турипти.

Биринчи маънавий суянчиғимиз сифатида мозий маданият мероси ҳозирги ҳаётимизда маҳкам ўрин тутмоқда. Баҳоуддин Нақшбанд, Имом Бухорий, Аҳмад ал Фарғоний юбилейлари — ҳаммаси, қадимий меросимизга асосланиш натижаси бўлаяпти. Бу холис йўналиш тўғри. Лекин унинг аниқ ютуқлари оз ҳали.

Н.Р. — *Ўтиш даври учун хос хусусият бўлса керак, маданият ҳаётимизда бир-бирини кўрса нафаси қайтадиган ҳодисалар ёнма-ён яшаяпти. Хусусан, буюк — Имом Бухорий, Сулаймон Боқирғоний, Сўфи Оллоёр, Аҳмад Яссавий мероси, тасаввуфий қадриятларнинг тикланиши, бир неча*

минг йиллик тарихий ҳамда маданий мероснинг юзага чиқиши — бир томонда. "Замон зўравонники" сингари ғояларни тарғиб этувчи босқинчилик, қотиллик, ришват-порнография адабиёти — иккинчи томонда. Отган ўлдирган, олди қочди видеофильмлар кўп. Юз минглаб чоп этилган кўнгилочар китоблар расталарда саржин-саржин.

Нималарнидир ўқишни тайинлаш ва таъқиқлаш мунаққиднинг ҳам, адибнинг ҳам вазифасига кирмайди. Аммо санъаткор билан мунаққид миллат диди, давр диди ва жамиятнинг эстетик савияси учун ҳамшиша масъул.

Биз жаҳон халқлари маданияти тарихининг нодир намуналари фазилатларини кўрсатиш, кўнгилочар енгил адабиётнинг эса, башарий қадриятлардан, бадииятдан йироқлигини таҳлил этиш ва исботлаш асосида ўқувчилар дидини тарбиялашимиз керак.

И.С. — Жамият тараққиёти тарихида, одатда, бир босқичдан иккинчисига ўтаётган пайтда салбий аломатлар кўзга қадок бўлиб кўринади. Улар устунлик қилади. Токи, ижобий нарсалар ғалаба қозонгунча янги ғоялар яккаланиб, етим бўлиб туради. Бизда ҳозир шундай ҳолат. Лекин, олға қараб силжиш ҳам кўзга ташланаётир.

Энди адабиётдаги аҳволга келсак, адабиёт ҳаётдаги янгиликлар устида бош қотириши керак. Ёзувчи янгиликни, янги воқеликни ўзлаштириш учун ўз ички дунёсини янгилаши керак. Бусиз мумкин эмас. Мана, менинг ўзимни олсак. Мен капитализмни кўрдим, 1910 йилда туғилганман. Октябрь инқилоби юз берганда етти яшар эдим. Кейин то НЭПгача капитализмга қарши кураш даври бўлди. НЭП — капитализм билан маълум даражада муросага келиш босқичи. Тахминан, беш йилликлар учун кураш бошлангунча мен капитализмни кўрдим. Қулоқни биламан. Катта бойни биламан. Фабрикантни кўрганман, гаплашганман. Батракни кўрганман. Хуллас, иккала дунёни кўрганман.

30-йиллар аввалидан социализм учун кураш бошланди. Тахминан 70 йил. Буни ҳам кўрдим. Социализм барбод бўлганини ҳам кўряпман. Бу оламшумул воқеаларнинг ҳаммасини ҳазм қилиш керак.

Менимча, адабиётимиз олдида ҳозир бир-бири билан боғланган икки вазифа турибди. Бири (биринчиси эмас) — яқин ўтмишимиз, шўро даври ҳодисаларига холис ва чуқур баҳо бериш. Бу вазифаларнинг яна бири (иккинчиси эмас) мустақиллик даври ҳодисаларини бугун тарихий аҳамияти билан чуқур тушуниш ва бугунги ҳаётий жараёнга ҳамоҳанг, мададкор бўла оладиган асарлар яратиш. Бу икки вазифани адо этиш жараёнида, адабиётимизда ва, демакки, ўқувчилар оммаси онгида бир муҳим фикр маҳкам ўрин олиши керак; мустақиллик даврида ҳаётимиз азалий ва абадий изларга қайтди. Инсоният минг йиллар мобайнида ривожланиб келган қонунлар асосида янги тараққиёт ўзанига тушди.

Н.Р. — *Табиат ва жамият ҳаётининг ривожланиш қонуниятлари ҳам эврилишлар асосида майдонга келар экан-да. Шу ўринда нозик бир ҳолат борки, шу нарсага диққатингизни жалб қилмоқчи эдим. Инсон қандай ижтимоий тузумлар чиғириғи остида яшамасин, тегирмон тошидек айланиб турган мафкуралар исканжасида қолмасин, ҳаминиша бир нарса уни ёруғликка олиб чиқаверар экан. Бу — Имон, Эътиқод нури, маърифатга етакловчи, маънавиятни бойитиб, такомиллаштириб борувчи илоҳий Нур. Демак, инсон қояларга, оёқлар остидаги тупроққа занжирбанд этилган эмас. Доимо ўз-ўзини маънан ва фикран камол топдиришига қобил. Бу, назаркарда одамлар кўнглига жойланган илоҳий Нур шарофатидан.*

И.С. — Биласизми, бу ерда бир масала бор; ҳаёт кўрсатдики, тараққиётнинг тадрижий йўли революция эмас, эволюция. Биз инқилобни ҳам, оқибатларини ҳам кўрдик. Инқилоб амалга ошмайдиган идеални байроқ қилиб, шу вақтгача ҳеч кўрилмаган зулмни амалга оширди. Шунини кўрдик-да. Социализм даврида бўлган маънавий ҳамда жисмоний террорни инсоният кўрган эмасди.

Адолатнинг топталиши ва инсоннинг қадрсизланиши -социализм даврининг асосий аломати эди. Бу ҳақда кўп гапириш мумкин. Аммо баъзи тафсилотларни эслаш билан чекланаман. Абдулла Қодирий, Чўлпон, Фитрат суди ва ўлимининг протоколлари бор. Абдулла Қодирий

устидан суд ўн бир минут давом этган. Бир Шахснинг, буюк бир ёзувчининг тақдири ўн бир минутда ҳал бўлган. Аввал ҳамма нарса ҳал бўлгану, кейин у эълон қилинган, холос. Адолатсизликни қаранг.

Бу одамнинг буюклигини қаранг-ки, чиройли насталиқ хат билан протоколнинг бир чеккасига Абдулла Қодирий ёзиб қўйибди: "Айбномани ўқидим, ўзимни гуноҳкор ҳисобламайман". Бу хатига қараганда у ҳеч ўладиган одамга ўхшамайди. Кўряпсизми, қандай ирода бўлган бу одамларда. Чунки, адолат учун ўлишаётганини сезишган бўлса керак-да. Социализмнинг мана шунақа даҳшатларини инсоният унутмаслиги керак. Шунинг учун ҳам унутмаслик керакки, социалистик ғоя истиқболсиз буюк жозиба эди. Бизнинг авлодимиз шу жозибанинг қурбони бўлди. Шунақа фожеаларни кўриб туриб, барибир социализмга умид боғлаганмиз. Ишонганмиз.

Н.Р. — Ҳар қандай тамаддун юзага келтирган адабиёт ўша жамиятнинг тимсоли ва кўзгуси бўлиб қоларкан. Етмиш йиллик шўро жамиятининг идеали ҳам, адабиётининг идеали ҳам "Ҳақиқатлар замони ўтди, энди идеаллар даври бошланди" деган ҳикматни тасдиқлашга қаратилгандек туюлади. Халқ ҳаётининг тараққиёт қонуниятларига асосланамаганлиги, одамлар тақдиридан йироқ, ҳавойи ва тумтароқ бўлгани учун ҳам тузум билан бирга ёлғончи ғоялар ҳам барҳам топди. Ўша 30-йиллардаги коллективлаштириш, электрлаштириш ғоялари ҳам, аср адоғидаги қайта қуриш ҳам халқни, миллатларни ёруғликка олиб чиқишга бўйсиндирилган ғоялар эмас, аксинча, ўйлаб топилган, зўрма-зўраки ғоялар эди.

Аслида, ҳамма халқлар ва ҳамма замонлар учун бирдек тааллуқли "коммунизм қурувчисининг кодекси"га ўхшаши идеаллар кодекси — ягона идеалнинг ўзи бўлиши мумкин эмас. Ҳар бир давр, ҳар бир авлод, ҳар бир санъаткор идеали халқ ҳаёти ҳақиқатларини, ўтмиш ва бугунги кун ҳақиқатларини идрок этиши ҳамда эртанги кунга назар ташлаш асосида юзага келар экан-да. Яъни у хоҳ авлодларнинг бўлсин, хоҳ яқин шахсларнинг бўлсин, маънавий изланиш-

лари асосида бунёд бўларкан. Шу маънода, инсон ҳамиша орзу билан тирик. Ҳар қандай шароитда, ҳар қандай ижтимоий муҳитда ҳам инсон ёруғ умидлар билан ҳаётни безаб келган. Орзуга айб йўқ дейишганида одамларнинг буюклигию, ожизлиги мужассамлашган.

И.С. — Шуни айтаман-да. Биз энди азалий ва абадий тараққиёт изларига қайтганимизнинг қадрига етишимиз зарур. Инсониятнинг камолот йўли табиатда ҳам, жамиятда ҳам муштарак экан. Бу — эволюция йўли. Ницшеннинг шу хусусда яхши бир гапи бор: "Инқилоб — бу сиёсий каллакесарлар ўз гуноҳларини ювадиган қонли ҳавза". Бу фикрда жиндай муболаға бўлиши мумкин. Лекин, ҳақиқатан инқилоб шунақа. Эволюция -тараққиётнинг асосий қонуни эканини тушунганимиз бахт.

Умримдан, мураккаб замонда яшаганимдан чиқарган биринчи хулосам шу.

Иккинчи хулосам шуки, инсон қаердаки хор бўлса, ўша жойда тараққиёт сўнади. Ёки орқага кетади. Бош мезон — бу инсон. Ҳозир озод юртимизда инсон мавқеи баланд кўтариляпти. Ҳозирча инсоннинг бунёдкорлик салоҳиятини тўла-тўкис амалга ошира олганимиз йўқ. Аммо, инсоният салоҳияти учун зарур бўлган икки шарт бизда мавжуд: имон азизлиги ва мулк азизлиги.

Инқилоб ҳамиша нима атрофида кечган? Мулк атрофида. Шу ерда "Танҳоликнинг юз йили" номли машҳур роман эсимга тушади. Габриэл Маркеснинг асарда ифода этган оддий фикри шундан иборат: "Инқилоблар бўлавереди, инқилоб — моддий бойликларни қайтадан тақсимлаш жараёни. Ҳар бир тақсимлашда халқ чеккада қолавереди".

Инқилоб ҳар гал халқ номи билан "халқ манфаатлари" учун қилинганди гўё. Лекин ҳар гал ундан фақат бир гуруҳ фойдаланиб қолади. Халқ эса бир четга чиқариб қўйилади. Инқилоб фақат "юқори" учун фойдали. Халқ учун эмас. Революция халқнинг қўли, қони, жони билан амалга оширилади. Бироқ, охир-оқибат халқ четда қолавереди.

Мана, ҳозирги жамиятимиз тараққиётида Инсон,

Имон, Мулк муқаддас бўлди. Бу нарсага ҳали кўникканимизча йўқ. Чунки, социалистик даврда мулкка, мулкдорга нафрат руҳида тарбияландик. Бундан ташқари, мулкдорликнинг, хусусий мулкчиликнинг айрим салбий томонлари ҳам бор-да. Шунинг учун ўз вақтида хусусий мулкчилик олимлар томонидан ҳам ёмон нарса, деб эълон қилинган, қораланган. Маълум бўлдики, инсон хусусий мулксиз яшай олмайди. Демак, уч нарса: Инсон, Имон, Мулк муқаддас. Биз асрлар мобайнида кишилиқ жамиятини тебратиб келган шу тушунчаларга, тарихнинг қадимий ўзанларига қайтдик.

Ўйлайманки, ҳозирги йўлимиз истиқболли. Бу йўл адабиётимизда тасвир этишга лойиқ мўл масалалар беради. Унинг сермазмун, ҳаққоний ва таъсирчан бўлишига ишонч туғдиради.

Мустақиллик даври ҳақида йирик асарлар пайдо бўлиши учун ҳам маълум муддат, "масофа" керак. Бу муддатнинг тамом бўлаётганини кўрсатувчи аломат бор. Масалан, ҳикоячиликда диққатга сазовор асарлар пайдо бўлди.

Н.Р. — *Тўғри таъкидладингиз. Насрчиликдаги муҳим фазилатдан бири — бу ширин ёлғондан узоқлашиш, ҳаётнинг аниқ ва реал муаммолари хусусида мушоҳада юртиш. Адабиётимиз узоқ йиллар умумхалқ бахт-саодати ҳақидаги ваъдалар гирдобида куймаланиб, эланиб яшади. Бугун эса у ўз ривожини учун янги-янги манбалар изляпти, топаяпти. Адибларимизни жамият ва инсон табиатидаги номукамалликлар қизиқтираяпти. Ўзлигини таниб, билиб бораётган, эркин ва соғлом фикрловчи, сиёсатлашмаган индивидуал қаҳрамонлар образларини яратишга интилиш кучаймоқда.*

Бу борада Асқад Мухторнинг "Фано ва баҳо", Шукур Холмирзаевнинг "Ватанига сиғмаган инсон", Иброҳим Фафуровнинг "Мансуралар"и, Хушид Дўстмуҳаммаднинг "Бугун эрталаб", Сафар Барноевнинг "Ажаб дунё одамлари" туркуми, Учқун Назаровнинг "Ёнғин", "Илинж", Тилаб Маҳмуднинг "Ўтин", "Оқар дарё оқмасмиди жимгина" туркумларини, Назар Эшонқулнинг "Ҳаёл тузоғи" ва яна кўп адибларнинг ҳикояларини айтиб ўтгим келади.

Уларда олам ва одам сир-синаотларини, атроф-теваракни ўраган ижтимоий муҳитни фалсафий идрок этишига қаратилган фикр — Тафаккур бош қаҳрамонга айланиб бормокда. Уларда воқеалар, сюжет оқимлари қанчалик қизиқарли ва эътиборли бўлса-да, табиат ва жамият ҳодисаларини, одамлар феъли-фаолиятини баҳолашда, бадиий-эстетик умумлашма хулосалар чиқаришда ўқувчига ҳам фикрлаш учун кенг имкониятлар, майдонлар очиқ қолдириляпти. Бу — кенг китобхон оммасининг тафаккур маданиятини юксалтиришда ғоят муҳим омил.

Бу асарлардаги бир тамойил мени қувонтиради. Бозор иқтисоди шароитида одамларда пайдо бўлаётган баъзи иллатларга қарши қаратилган. Пул пулни топади, нодон кетмон чопади, деган янги мақолбон гаплар пайдо бўлди. Бу бели оғримай, пешона тери тўкмай, енгил-елти йўллар билан бойлик орттириш одатий бир ҳолга айланиб бораётганига ишора эмасми? Кунни кеча нонушта маҳали ойим тахи бузилмаган, теша тегмаган бир гап айтиб қолдилар: кеча юрган дарбадар, бугун бўлди тангадор.

Булар бежиз эмас. Ўтмишимизда мулкчиликнинг турфа кўринишлари бўлган ва унга халқ ўз муносабатини билдириб келган. Халқ — донишманд. У ҳаётда кечаётган жараёнларни ҳам, одамларнинг феъл-атворию босган изини ҳам, хатти-ҳаракатию миясида ғужғон ўйнаган хаёлларини ҳам кўриб-билиб, ҳаққоний баҳосини беради. Адабиёт кўнгил хуши эмас, кўнгил иши. Ахир, инсон қалби адабиёт қозони-ку.

И.С. — Сиз айтган мулкчиликнинг турфа кўринишларига халқимиз онгида бўлган салбий муносабат, аслида, умуман мулкчиликка ва мулкдорларга эмас, балки фирром йўллар билан топилган мулкдорликка, ноинсоф мулкдорга тааллуқлидир. Аслида, халқимиз мулкни муқаддас, бировнинг ҳақини ейишни гуноҳ деб ҳисоблаган. Ҳозир ҳам шундай.

Юқорида қайд этганимиздек, адабиётимиз жамиятда шаклланаётган ҳозирги инсоний муносабатларга қувват бериши керак. Бу — бир. Икинчидан, яқин ўтмишимизга ҳаққоний баҳо беришимиз лозим. Сабаби, ҳали ҳам яқин

ўтмишни орзиқиб қўмсаётганлар бор. Ўша даврни тўғри акс эттириш керак.

Адабиётимизнинг муҳим вазифаларидан бири социализмнинг ички қарама-қаршиликларини очиш. Бу зиддиятлар нимадан иборат? Хусусан, одамни маънавиятдан маҳрум қилиш, худодан ажратиш. Инсон бир нимага имон келтириши лозим. Бўлмаса, ҳеч иложи йўқ. Бу — христианлик бўладими, буддачилик бўладими, ислом-мусулмончилик бўладими, бунинг ҳеч қандай аҳамияти йўқ. Инсон бир нимага қаттиқ ишониши, эътиқод қўйиши керак.

Демак, эътиқодсизлик социализмнинг салбий, ожиз томонларидан бири эди. Инсон имонсиз яшай олмайди. Имон инсон ҳаётида асосий рол ўйнайди. Ахир мияда аввал бирон-бир фикр туғилади. Кейин у инсонни фаолиятга ундайди. Бировни фалокатдан қутқармоқчи бўлсам, у аввал фикр тарзида миямда пайдо бўлади. Бировнинг турқини кўрмай десам, у ҳам дастлаб мияда шаклланади. Ҳар қандай муддао аввал фикр тариқасида мияда пайдо бўлади. Сўнг вужудимизни, қўлимизни фаолиятга ундайди. Шундай эмасми?

Имон — миянинг бош штаби. Виждон деймиз, имон-эътиқод деймиз. Буларсиз мумкин эмас. Иккинчидан, инсон ўзи азизланиши керак. Инсон хор этилган мамлакатда ҳеч қандай тараққиётнинг бўлиши мумкин эмас. Бунда инсон ўз маслак-интилишларини рўёбга чиқариш имкониятидан маҳрум бўлади. Учинчидан, инсон мулк эгаси бўлиши керак. Мулк бўлмаса, инсон ўзига муносиб ҳаёт кечира олмас экан. Ўз эзгу орзуларини рўёбга чиқара олмас экан.

Н.Р. — *Мулоҳазаларингиз Берунийнинг "Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар" асаригаги ғоят ибратли бир гапни эслатди. Мутафаккирнинг ёзишича, ўтган замонда бир донишманд: одамнинг одамлиги икки энг кичик аъзоси — тили ва дили билан, дебди. Бир ақлли кишининг: одамлик унинг икки танга пули билан, деган сўзини эшитдим. Икки тангаси бўлмаган кишига, ҳатто хотини ҳам қарамайди, хўрлигидан таҳқирланади.*

Беруний бу фикрнинг амалий тасдиғи сифатида ўз бошидан кечган воқеани келтиради. Хусусан, бир илмий баҳс ҳақида ёзади: мен олий даргоҳдан узоқлашиб, шарафли хизмат саодатидан маҳрум бўлган кунларимда Рай шаҳрида илми нуҷум олимлари қаторида саналувчи бировни кўрдим. Мазкур киши мени менсимай бурнини юқори кўтарди, аммо билган нарсаларида мартабаси мендан паст эди. У сўзимни ёлғонга чиқарди, мени ҳақорат қилди ва менга бўйсунмади. Ваҳоланки, орамизда фақат бойлик ортиқчалиғи ва мақтовларни ёмонликларга, фахрларни айбларга айлантирувчи камбағаллик бор эди, холос...

Шоир Асқар Маҳкам "Таважжух" шеърини қиссасида ёзганидек:

*Кўрдимки, борларнинг песи ҳам ҳолдир,
Ўзимдек бир ҳақир топмадим, бирок...*

Кун ёнида тун, яхшилик ёнида ёмонлик, саодат ёнида қабохат ёнма-ён яшагани сингари мулкдорлик қашшоқликни ҳам туғдирар экан-да. Лекин моддий қашшоқлик ётпасига маънавий қашшоқлик туғдирмасмикин, деган хавф ҳам бор. Юпунлик, муҳтожлик маънавий комиллик кушандаси эмасми?

И.С. — Ҳозирги пайтда бой бўлиб кетган бир одам ўзаро суҳбатда шундай деди: мулксиз туғилгандан кўра туғилмаган яхши. Бу ерда муболаға бор. Лекин, барибир, инсонда манфаатдорлик бўлмаса тараққиёт рўёбга чиқмайди.

Лекин мулкнинг муқаддаслигига одамларни кўндира олганимиз йўқ. Шу боис одамларни худа-беҳуда ўлдириб кетишяпти. Кунини кеча радиодан эшитиб қолдим. Россия нефт компанияларидан бирининг президентини отиб кетишибди. Бу -шўро давридаги ҳукмрон мафкура сарқити. Бу мафкура одамни мулк ва мулкдорга нафрат руҳида тарбиялар эди.

Социализмнинг яна бир ожиз томони имонсизликда кўринади. Имонсизлик шу даражага етган эдики, биз Павел Морозовни — ота қотилини қаҳрамон қилиб кўтар-

дик. Максим Горький бир йиғинда Павел Морозовни ёқлаб, оқлаб гапирди. Шунда, жуда яхши эсимда, Абдулла Қаҳҳор айтдики, Горький инсоният олдида катта жиноят қилапти. Отани болага қарши қўйиш мумкин эмас, деди. Бу оилани барбод қилади, оилани йўқ қилади.

Имонсизликка барҳам бериш тамойили бугунги ҳаётимизнинг энг самарали хусусиятларидан биридир.

Н.Р. — Бу тамойил диний ахлоқнинг ҳаётимизда ва адабиётимизда борган сари кенгроқ, чуқурроқ илдиз отаётганида ҳам намоён бўлади. Кейинги йилларда маънавий сарчашмаларимизга — Аллоҳнинг китоби муборак Қуръони Каримга, Муҳаммад Мустафо с.а.в. суннатлари — Ҳадисларга мурожаат этиш алоҳида тамойилга айланди. Ушбу йўналишда А.Ориповнинг "Ҳаж дафтари" туркумини, Асқар Маҳкамнинг "Нақшбандия" достони билан "Таважжуҳ" ва "Ишқ" шеърӣ қиссаларини, Сирожиддин Саййиднинг "Қирқ ҳадис" ҳамда Шукур Қурбоннинг "Унутмадим адолат расмин" (шеърға тушган ҳадислар) шеърӣ туркумларини, Саъдулла Сиёевнинг "Ясавийнинг сўнгги сафари" романи билан ҳожи Эминжон Усмоннинг "Муножот" эссесини алоҳида таъкидлаш жоиз.

Авалло, улар одамдаги одамийлик хислат-фазилатларини кашф этиш орқали шахс ва жамиятни комилликка чорлаш моҳияти билан эътиборли. Ахлоқий поклик, маънавий покдомонлик хусусиятларини кўнгилларда тарбиялашга, шахсиятларда шакллантиришга йўналтирилган янги бадиий талқинлари, нуқтаи назарлари, қарашлари билан аҳамиятли.

А.Ориповнинг элик ҳадисдан иборат "Ҳаж дафтари" ҳазрат Алишер Навоийнинг "Арбаин ҳадис" асарларидаги фалсафӣ-ахлоқӣ қарашларни янги воқелик, янги ҳаёт материали асосида давом эттиради. "Арбаин" асарларидаги фалсафӣ-ахлоқӣ ғоялар Муҳаммад с.а.в. нинг "Кимки умматларимга дин хусусидаги қирқ ҳадисни етказса, Тангри Таоло уни қиёмат кунда фиқҳ билимдонлари, олимлари тўдасига қўшади" ҳадиси асосида юзага келган. Бугунги кунда шоирларимизнинг бадиий-эстетик изланишларида-

ги "Қирқ ҳадис" намуналари инсон ахлоқи, одоби, руҳий покланиши ва маънавий камолоти жараёнида Раббимни улуғлашга, Муҳаммад с.а.в. суннатларининг қимматини тарғиб этишга қаратилган.

Башарий қадриятларнинг моҳиятини англаш — бу ўзликни билиш сари қўйилган собит қадам. Раббимни танишдан бўлак маърифат ва Аллоҳни унутишдан ортиқ жаҳолат йўқ. Офтоб нури— Қодир Эгамнинг назари. Буни билмасликка ҳеч кимнинг ҳаққи йўқ. Шахс ва жамият ўзини инсоний хислат — фазилатлар билан янада гўзаллаштириш учун ҳамиша янги-янги имкониятлар излайди. Адабиёт ана шу жараёни бадиий идрок ва ифода этишининг янги йўллари қидиради. Диний меросга таянган маърифат йўли эса, инсон руҳияти бутунлигини, имон-эътиқод саломатлигини таъминлаш омилidir.

И.С. — Ислонда одамга муносабат бағоят баланд. Шу мафкура бизда нечоғлик чуқур мустаҳкамланса, шунча яхши. Ўйлайманки, имонсиз соғлом жамият қуриш мумкин эмас. Ахир сен бойсан, деб мулкдорга тиг кўтариб чиқиш, ўлдириш — турган битгани гуноҳи азимда. Шу муносабат билан бир воқеа эсимга тушиб кетди. 1925 йиллар эди. Газетада ишлардим. Марғилондами, Намангандами, ҳозир яхши эсимда йўқ. Батрақлар байроқ кўтариб, ер ислоҳотига қарши чиқишган. "Нега биз бировнинг ерини оламиз" деб. Шундан кейин мен хизмат қилаётган газетанинг биринчи бетида фатво чиққан. Диний назоратимиз ижозат берган: ким меҳнат қилса, ер шуники, деган мазмунда. Шунинг учун олаверинглар, деган. Ана шундан кейин ер ислоҳоти бошланиб кетди.

Н.Р. — *От кимники — минганники, нон кимники -тишлаганники, қабилда бўлган экан-да.*

И.С. — Бизда мулкка ана шунақа катта ҳурмат бор эди. Совет даврида ана шу туйғу маданияти йўқ бўлиб кетди. Шуни биз тиклашимиз лозим. Мулкдорликка муносабатни шакллантиришимиз керак. Демак, ҳозирги адабиётимизда инсон -муқаддас, имон — муқаддас, мулк — муқаддас, деган ғоялар устун туриши керак.

Уларни қандай ифодалаш ҳар кимнинг имон-эътиқо-
дига боғлиқ...

Тадбиркор деҳқонларни олинг. Далада етиштирган
маҳсулотини бозорда сотади: Бизнинг ҳам дастурхони-
мизни тўкин-сочин, ўзининг ҳам рўзгорини бут қиляп-
ти. Ҳаётда тадбиркорнинг аҳамияти жуда катта. Меҳнат-
кашлар жамоасидаги оқил раҳбарни ҳам тадбиркор қато-
рида кўраман. Раҳбар тадбиркор бўлмаса, раҳбар эмас.
Алишер Навоийнинг раҳбар ҳақида бир гапи бор. Бир
парча ёғочни ўтга ташласангиз, ундан шуъла чиқади.
Лекин у хонадонингизни чироқ мисоли ёрита олмайди.
Чироқ керак, дейди. Раҳбарни буюк тафаккур шамчи-
роғи, деб атайди.

Тадбиркор нажоткоримиз, шамчироғимиз. Шунинг
учун адабиётимиз тадбиркорларга муҳим ўрин ажрати-
ши керак. Қишлоқ ҳужалиги, саноат, фан ва диплома-
тия соҳаларида бўладими, тадбиркорларни адабиётга
олиб кириш, даврнинг етакчи қаҳрамонлари қилиб
кўрсатиш керак.

Н.Р. — *Адабиёт қаҳрамонларини маълум бир тоифа -
тадбиркорлар билан чеклаш ва, айниқса, қаҳрамонни бир
ёқлама, идеаллаштириб кўрсатишдан ҳам қочиш керак.*

И.С. — Албатта.

Н.Р. — *Бир сўз билан айтганда, тирик инсон образини
кўргимиз келади. Мана, ўзингизга яхши таниш Шекспир
қаҳрамонларини олиб кўрайлик. Ҳеч бирини на салбий, на
ижобий қутбга ажратиб бўлмайди. Ҳаётдагадек ҳақиқий
одамлар.*

И.С. — Албатта-да. Бусиз мумкин эмас. Ўзбек тадбир-
корларининг тўрт хусусияти бор. Биринчиси — бу, ал-
батта, унинг ақллилиги. Аҳмоқ одам тадбиркор бўлол-
майди. Иккинчиси — бу маърифатлилиги; у ўқимишли
одам. Учинчиси — бу ғайрат, шижоатлилиги. Тўртинчи
белгиси — бу омадли, Аллоҳ ёрлақанган одам. Омаднинг
ҳам аҳамияти беқиёс. Мана шу тўрт хусусиятни ўзида
муҳассамлаштирган қаҳрамонлар адабиётимизда пайдо
бўлиши керак. Лекин фақат шулар ва шу сифатлар би-
лан чекланиб қолмаймиз. Маънавий вазифаларимиз кўп.
Лекин ҳозир шуларни долзарб, деб биламан.

Н.Р. — Бундан ўн, ўн беш йил бурун ва, ҳатто, аввалги босқичларда ҳам ҳаётда пайдо бўлган ҳар бир янгилик албатта адабиётда акс этмоғи керак, дейиларди. Хусусан, нега космонавтлар образи адабиётда йўқ? Нега коммунист ишчилар, революционерлар, чўлқуварлар, пиллакашлар... ва яна алақанча ҳаёт қаҳрамонлари адабиётимизнинг ҳам қаҳрамонларига айлантирилмаяпти, деган ижтимоий буюртмалар кенг палак ёзиб, илдиз отган ва адабиёт бундан катта зарар кўрган эди. Сиз тадбиркор образини яратишга урғу қиляпсиз. Бу нарса бадиий тафаккурда яна стереотипларни, муайян қолипларни, тайёр андозаларни вужудга келтирмасмикан?

И.С. — Йўқ. Ҳамма вақт жамиятнинг тақдири учун ҳал қилувчи рол ўйнайдиган ғоялар ва уларни ташувчи кишилар адабиётнинг марказида бўлган. Ҳозирги кунда ҳаёт тадбиркорни ўртага ташлаган экан, уни орадан чиқариб юборолмаймиз. Пиллакорлар, пахтакорлар ҳақида асарлар ёзиш керак, деганда биз кўзда тутаётган етакчи хусусиятлар назарда тутилмас эди-да. Ўшанинг касри. Ишчини кўрсат, дерди. Тадбиркор ишчини эмас. Асли тадбиркор ҳаётнинг ўзида мунозарали, унга турли хил қарашлар кўп.

Тадбиркор орасида қаллоблик йўлини тутганлар ҳам бўлиши мумкин. Ҳаромхўр тадбиркорлар ҳам бўлади. Тадбиркорлик -катта ва мураккаб оқим, гўё — дарё. Дарё гоҳ лойқа, гоҳ тиниқ оқади. Тиниқ оққанда сувини ичамиз. Лойқа — бўтана аралаш оққанда, бор, тиниқ тортиб, сувингни тозалаб кел, дея олмаймиз-ку. Иккаласига ҳам чидашга мажбурмиз.

Мен энди адабиётимиз учун муҳим бир масалага диққатингизни тортишни лозим топаман. Бу — ҳаётни адабиётда қандай тасвир этиш масаласи. Адабиёт ҳаётнинг фото нусхаси эмас. Адабиёт — бадиий образлар олами, "иккинчи воқелик", яъни ёзувчининг ҳаёт ҳақидаги тасаввуридир.

Ижоднинг яна бир муҳим талаби — ёзувчи қаҳрамонларни, персонажларни ўз маънавияти билан бойитиши ва қуроллантириши керак. Бу — персонажлар ёзувчи

гояларини ифода этувчи "рупорга" айланиши, деган сўз эмас. Ёзувчи персонажни, айниқса ижобий қаҳрамонни ўз маънавий хазинаси ҳисобига бойитиши лозим. Бадиий асарда тасвир этилган ҳаёт — оддий кундалик турмуш эмас, бу — ҳаётнинг мағзини чаққан, унинг моҳиятини тушунган санъаткор тасаввурида пайдо бўлган ҳаёт манзарасидир. У оддий ҳаётга ўхшайди ҳам, ўхшамайди ҳам. Ўхшашлиги унинг ҳаётгийлигини, ўхшамаслиги унинг бадиий таъсирчанлигини таъминлайди.

Суҳбатимизни шундай яқунласак булар экан: адабиётимиз қайтадан туғилиш ва кўтарилиш арафасида турибди. Янги даврдаги салоҳиятини кўра билиш, унинг ютуқларига мадад бериш керак. Орамизда тарвузи қўлтигидан тушиб, иккиланиб ўтирганлар ҳам йўқ эмас. Бу — танлов даври. Кимки, янги, мустақиллик даври мафкурасини тубли тушунмаса, уни қалбининг ҳароратига айлантирмаса, адабиётдан тушиб қолаверади. Бунга афсусланиш ҳам керак эмас. Чунки, адабиётимизнинг салоҳияти зўр. Унда замонлар синовидан ўтганлар бор. У янги куртакларга, қобилиятли шахсларга бой.

Н.Р. — *Самимий ва мазмундор суҳбатингиз учун раҳмат. Тонглар — ёруғлик энагаси-ку.*

И.С. — Суҳбатимиз эркин бўлди. Менимча, бу унинг камчилиги эмас, фазилати. Шу билан бирга эркин суҳбатда чала ифода этилган фикрлар, такрорлар, баъзан асосий мавзудан узоқлашиброқ "ўтлаб кетиш"лар бўлиши табиий. Суҳбатимиз шу каби камчиликдан холи бўлма-са керак. Аммо уни тузатмасдан, "пардозламасдан" эълон қилган маъқулроқ.

Н.Р. — *Бу гапингиз менга ҳам маъқул. Бу — бизнинг самимийлигимиздан яна бир нишона бўлади.*

Саволлар ва топшириқлар:

1. Замонавийликни адиб қай тахлит тушунтиради? Бугун адабиётимиз олдида қандай вазифалар муҳим, деб билади?

2. Адибнинг ҳаётий ва ижодий тажрибасига асосланиб, адабиётнинг бош қаҳрамони кимлар ва қандай кишилар бўлиши мумкинлиги ҳақидаги нуқтаи назарини айтиб беринг.

3. Ёзувчи маънавий-интеллектуал салоҳияти билан ўз қаҳрамонларини бойитишини қандай тушунасиз? Иззат Султон ижодий тажрибаси ёки бошқа сўз санъаткорлари асарларидан мисоллар келтиринг.

4. Умумбашарий маънавий-интеллектуал қадриятларга мисоллар айтинг, моҳиятини тушунтиринг.

Адабиётлар:

Иззат Султон. Азиз остонада сўз. "Ўзбекистон адабиёти ва санъати" ҳафталиги, 1990, 21 декабрь.

Иззат Султон. Талантнинг бирлаштирувчи қудрати. "Ўзбекистон адабиёти ва санъати" ҳафталиги, 1991, 29 март.

Иззат Султон. Биз кўчув давридамиз. Т.Юнус билан суҳбат. "Шарқ юлдузи" ж. 1993, 3-4-сонлар, 148-152.

Иззат Султон. Дам бу дамдир, дам бу дамдир, дам бу дам... Шоир А.Шер билан суҳбат. "Соғлом авлод" ж., 1996, 1-сон, 20-23-бетлар.

Иззат Султон. Қайта туғилиш арафасида. Нўъмон Раҳимжонов билан суҳбат. "Ўзбекистон адабиёти ва санъати" ҳафталиги, 1999, 19 март.

Барабаш Н.А. Условность в драме и театре. Монография. Т., 1991.

"АБДУЛЛА ҚОДИРИЙНИНГ ЎТГАН КУНЛАРИ". ИЖОДКОРНИНГ ҒОЯВИЙ-ЭСТЕТИК МУНОСАБАТИ ВА МОЗИЙНИ БАДИИЙ ЎРГАНИШ ХУСУСИЯТЛАРИ

Тарихий шахслар қисматида мозийнинг уч таркибий қисми — ўтмиши, бугуни ва келажаги бир бутун уйғунликда яшайди. Халқимиз тарихида қомусий олимлар, машҳур саркардалар, давлат арбоблари, донишманд мунавварлар кўп ўтган. XX аср ўзбек адабиётида ижодкор тарихий шахслар ҳаёти ва фаолияти асос қилиб олинган асарлар турли жанрларда яратилди. Улар маълум даражада миллат маънавий эҳтиёжини қондиришга хизмат қилади. Ойбекнинг "Навоий", Собир Абдулланинг "Мавлоно Муқимий", Комил Яшиннинг "Ҳамза", Ҳамид Фуломнинг "Машраб", Пиримқул Қодировнинг "Авлодлар довони" ("Ҳумоюн ва Акбар"), "Юлдузли тунлар" романлари, Омон Мухторнинг Султон Жўра ҳақидаги "Учқур поездлар", Ҳайридин Султоннинг Бобур ҳақидаги "Саодат соҳили", Саъдулла Сиёевнинг "Аваз Ўтар" қиссалари, Комил Яшиннинг Амир Умарий билан биргаликда яратган "Ҳамза", Уйғун ва Иззат Султоннинг "Алишер Навоий", Ҳошимжон Раззоқовнинг "Нодирабегим", З.Муҳиддиновнинг "Бобур", Лазиз Қаюмовнинг Ҳамза ҳақидаги "Қалдирғоч", Бобораҳим Омоннинг "Навоий бирла Ҳусайний", Иззат Султоннинг "Абдулла Қодирийнинг ўтган кунлари", Тўлан Низомнинг "Чўлпон", Усмон Азимнинг Чўлпон ҳаёти ва тақдирига бағишланган "Кундузсиз кечалар" драмаларини таъкидлаш жоиз. Бу рўйхатга лиро-эпик жанр намуналарини, эсселарни ҳам қўшадиган бўлсак, бадиий сўз маданиятида катта тажриба орттирилганини кузатишимиз мумкин.

Устоз Иззат Султон ўтмиш воқелигига мурожаат этиб, Алишер Навоий, "Номаълум киши", "Донишманднинг ёшлиги", Кумуш шаҳар маликаси" каби бадиий кўркем тарихий драмаларини яратди. 80-йилларнинг охирида буюк ёзувчи Абдулла Қодирий ҳақида "Абдулла Қодирийнинг ўтган кунлари" драмасини ёзди. Шу нарсани

таъкидлаш жоизки, "Абдулла Қодирийнинг ўтган кунлари" пьесаси юқорида санаб ўтилган тарихийлик таъмоили етакчилик қилувчи асарлардан маълум маънода фарқ қилади. Хусусан, "Абдулла Қодирийнинг ўтган кунлари" асарида ёзувчи Абдулла Қодирий сиймосини саҳнада гавдалантиришдек мураккаб, лекин хайрли ишга қўл уриш билан бирга, халқимиз бошидан кечирган "энг кир, қора" замонлардан, қатоғон даврлардан бугунги кунимиз билан ҳамоҳанг, замондошларимиз учун ибрат бўларли адолатпарварлик, ҳалоллик каби маънавий-ахлоқий қадриятларни қаламга олган. Драматург ёзувчи асарларидан фойдаланган ҳолда, воқеалар ривожини кўзда тутиб зарур илова ва ремаркалар билан таъминлаган. Конфликт ва қаҳрамонлар кўнглида кечаётган туйғулар коллизияси, ҳаракатлар талаби доирасида драма воқеаларини таранг тортиш, эпизодларни янада тасирчан этиш ниятида матнни мукамал шеърӣ мисралар билан бойитган. Бунини "Кумушнинг ўйлари", "Отабекнинг ўйлари", "Отабек ва Кумуш мушоираси" каби саҳналарда кузатишимиз мумкин. Бу мисралар жозибали; уларда ўзига хос ташбеҳ, нисбатлар мавжуд. Дил мавжи, қалб ҳарорати сезилади. Иззат Султон мазмунли лирик кечинмалар билан йўғрилган поэтик матнларни саҳна асарига сингдира олган.

Драматург Абдулла Қодирий ҳаётида юз берган икки фактни пьесага асос қилиб олади. Асар йигирманчи йиллар ўртасида Абдулла Қодирийнинг қамоқдан бўшатилиши саҳнасида бошланиб, 1937 йилда яна қамоққа олиниши, "халқ душмани" деб эълон қилиниши билан якунланади. Асар ёзувчининг ўн икки йиллик ҳаёти бадалида кечган гирдибодли воқеаларни қамраб олиши мўлжалланган. Яна адиб қисмати орқали "халқлар доҳийси"га омма этиқодининг фожиали оқибатлари, талотўпларнинг бошланиши ёритилиши керак эди.

Устоз кўнгилаган режаларини амалга ошириш учун ҳаётӣ факт ва бадиий тўқима асосида маъноли ривоят яратади. Хусусан, Абдулла Қодирий қамоқдан чиққач, яқин дўсти ўқитувчи Азиз ўғлини уйлантириши муноса-

бати билан фотиҳа зиёфатига таклиф этилади. У зиёфатда эски қаҳрамонлари, ёзилажак асарларининг бўлажак қаҳрамонлари билан учрашади. Тўйга тўёна қилиб янги битилган "Ўткан кунлар" романининг қўлёзмасини олиб келганлигини маълум қилади. Жамоатчилик томонидан романга қизиқиш ортади; Абдулла Қодирий роман мавзуи "яқин мозийдан қисқа ҳикоя, зарур сабоқ эканини" таъкидлаб, уни саҳнада жонлантириб бермоқчи бўлади ва асар воқеаси романга кўчади. Отабек ролини Абдулла Қодирийнинг ўзи ижро эта бошлайди. Вақти-вақти билан романнинг баёни бўлиниб, асар хусусидаги муҳокамага кўчилади. Баҳсда адибнинг дўстлари, мухлисларидан шаҳар ижроқўмининг раиси Очил Сафаров, ўқитувчи Азиз Ёдгоров, ёзувчи Ойбек, Абдулла Қодирийнинг тенгдоши, ёзувчи Содиқ Жабборов ва ҳ.к. иштирок этади. Асар Абдулла Қодирий ҳаётига алоқадор бешта саҳнада, "Ўткан кунлар" билан боғлиқ ўн саккизта актдан иборат. Бу ўринда Абдулла Қодирий билан "Ўткан кунлар" асарини драманинг бош қдҳрамони сифатида кўрамиз.

Жаҳон адабиётидаги мавжуд бадиий тажрибадан устоз И.Султон ҳам самарали фойдаланган. Хусусан, асар ичида асарнинг берилиши, муаллиф ва қаҳрамон муносабатларининг янгича кўринишларини Иззат Султон "Абдулла Қодирийнинг ўтган кунлари" драматик асарида ифодалашга жазм қилган. Адабиётимизда бу услубнинг ўзига хос намунасини яратишга ҳаракат қилган.

1928-37 йилларда халқимизнинг асл фарзандлари қатори Абдулла Қодирийга ҳам таҳдидлар бўлганлиги ҳозир барчага маълум. Абдулла Қодирий изтироблари, "Обид кетмон" қиссасининг туғилиш "дарди", ёзувчининг Сулаймон Хўжаев, Алижон домла сингари қатор суҳбатдошлари билан мулоқотлари, Самарқанд дарвоза, Каттабоғ, Камолон маҳалласидаги кечмишлари кўплаб ривоятларга асос бўлиши мумкин эди. Лекин Иззат Султон бош манбани ёзувчи асарлари, хусусан, "Ўткан кунлар"дан излайди. Отабек образини Абдулла Қодирийга қиёс этиб иш тутмоқчи бўлади. Драматург ниятига кўра Абдулла Қодирий билан Отабек орасидаги

умумийлик ва ўзига хосликни талқин қилиш, кўрсатиш зарур эди. Бунинг учун Абдулла Қодирий ва Отабек образларини бир шахс тимсолида талқин қилинишини назарда тутди. Бунда муаллиф ва қаҳрамон муносабатлари кузатилиб, қаҳрамон маълум маънода муаллифнинг ўзи эканлигига урғу берилади. Бу ҳолни асарда бир персонаж тилидан "Гамлет ким ўзи? Шаҳзода тўнин кийган Шекспир!" деган эътирофида ҳам кузатилади. Амалда роман воқеаси асардан мустақил ўрин олиб, пьеса тўқимасига сингмайди ва ундаги ҳодиса худди романдагидек бошланиб, давом этаверади. Драматургнинг Абдулла Қодирий билан Отабек орасидаги умумийлик ва ўзига хосликни таърифлаш ғоясига биноан зиёлига хос хусусиятлар ҳар икки образ асосини ташкил этади. Бу сифат Отабек образини бойитади, айтилиши вақтда эса унинг ошиқлигини очиб беришда ижрочи олдида маълум даражада психологик тўсиқни юзага келтиради. Пьеса матни билан танишар эканмиз, Абдулла Қодирий ва Отабек, Жабборов ва Ҳомид, Кумуш ва Муҳайё роллари икки қиёфада чиқувчи бир артист томонидан ижро этишга мўлжалланган, дейилган. Аммо сахнада буларнинг ҳаммаси ҳам икки қиёфада чиқмайди. Бу эса ўз навбатида асарни "томоша ичида томоша" услубида мужассам этишда муайян камчиликларни келтириб чиқарган. Драматург мозий билан замонавий кечинмаларнинг айрим эпизодлари борасида (Муҳайё билан Маҳкам фотиҳасининг бузилиши, Муҳайё билан Кумушнинг умумийлик ва ўзига хослигини кўрсатишда, Адолат луқмасининг келтиришда) синтезга эриша олмаган бўлса-да, аммо бир қатор образлар яратишда жиддий ютуқларни қўлга кирита олган. Ўз даврида бу асар атрофида жиддий баҳслар бўлди. Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасида "Абдулла Қодирийнинг ўтган кунлари" асари бир неча марта муҳокама қилиниб, кўпчилик унинг оригиналликка шубҳа билдирди. Адиблар ва баъзи танқидчилар "Абдулла Қодирийнинг ўтган кунлари" асари воқеликни бузиб тасвирлайди, атоқли адибимизга туҳмат деб чиқдилар. Классик санъаткорнинг меросхўрлари эса бу асарни бутунлай инкор қилишди.

Драматург Машраб Бобоев спектаклга ўзининг салбий муносабатини билдириб, уни мужмал асар сифатида баҳолайди:

"...Спектаклни кўриб, бу асарга боғлаган умидларимиз оқланмаганлигидан ранжидим... Абдулла Қодирийдек классигимизга мурожаат қилганимизда маънавийят билан масъулиятни унутмаслик яхши бўларди" деб муаллифни ҳам, асарни саҳнага қўйган режиссёрни ҳам қаттиқ қоралайди. Санъатшунос профессор Тошпўлат Турсунов эса "Абдулла Қодирий саҳнада" номли мақоласида спектаклни ижобий баҳолайди, уни саҳнамизнинг ютуғи сифатида талқин қилади. "Мазкур асар "Ўткан кунлар" романининг инсценировкаси эмас, балки Абдулла Қодирийнинг ёзувчилик ҳаёти, эътиқод ва иродаси, ижодий олами, фожевий қисмати ҳақида оригинал бадиий асардир".

Асарда бадиий-мантиқий жиҳатдан асосланмаган драматик воқеаларнинг мунтазам ривожланмаган ҳолатлари сингари етишмовчиликлар бор. Оқибатда драматик характернинг яхлитлигига шикаст етиб, композицион фаромушлик кўзга ташланади. Аввало, бир артист ҳам Отабек, ҳам Абдулла Қодирий ролини ўйнаши мумкин; лекин ўрталарида тафовутлар борлиги сезилиб туриши лозим. Спектаклда эса Отабек бўлиб турган одам бир дақиқада Абдулла Қодирийга айланади қолади. Бу ҳол томошабинларни чалғитишидан ташқари спектаклнинг реаллигига соя ташлаб қўяди; асар воқеаларининг ҳаққонийлигига шубҳа солади. Ахир, Абдулла Қодирий билан Отабекнинг дунёқарашлари, ҳаёт муаммоларига ёндашишларида анча яқинлик бўлса-да, лекин Абдулла Қодирий ўз қиёфаси ва билими билан қаҳрамонидан юқори туриши шубҳасиз-ку! Булар ўртасидаги фарқли жиҳатлар бир шахс орқали ифодаланиши туфайли деярли ёритилмай қолган. Бу ўринда драмага хос шартликдан фойдаланилган эса-да, у воқеани кучайтириб, бўрттириб асослаш учун қўлланиши талаб қилинади.

Драматург романнинг қисқача мазмуни билан томошабинни таништириш орқали Абдулла Қодирий обра-

зини ёритиш йўлидан борган. Чунки ёзувчининг шуҳрати ҳам, фожеали қисмати ҳам ана шу асар билан чамбарчас боғлиқ. Драматург Абдулла Қодирий образини очиб беришда қаҳрамонга ўз асари мазмунини сўзлаб бериш усулидан фойдаланади. Асарда кўзланган бадий ният муаллифнинг ўз тили воситасида амалга оширилган. Асар ичида асар бериши, қаҳрамон билан муаллиф муносабати масалалари адабиётда мавжуд бўлган усул; бу А.Штейнинг Блок ҳақидаги, О.Семёновнинг Маяковский тўғрисидаги асарларида қўлланилган. Драматургнинг "Абдулла Қодирийнинг ўтган кунлари" асаридан кўзланган асосий мақсади — ўтмишдан сабоқ олиш ва разолатга йўл қўймасликдир. Инсоннинг ҳақ-ҳуқуқлари паймол этилмасин, Худоёрхон ва Азизбеклар даврида ҳам бўлган, шахсга сиғиниш йилларида ҳам қўлланилган адолатсизликлар сира қайтмасин деган ниятдир.

* * *

— XX асрнинг 90-йил ўрталарида Тошкентдаги Максим Горький номли рус драма театри драматург Л.Андреевнинг "Шапалоқ ейдиган одам" ("Тот, кто получает пощечину") номли пьесасини саҳналаштирди, — дея сўз бошлайди устоз И.Султон. — асарда ҳикоя қилинишича, бой-бадавлат бир зиёли одам маънавий жиҳатдан қанот топмасдан, ўз муҳитининг ахлоқий принципларига қўшилмасдан, худбинлик, мунофиқлик, манфаатпарастликка чидай олмасдан бош олиб кетади. Бориб, циркда қизиқчи-масхарабоз бўлади. Қизиқчи бўлганда ҳам энг "паст" масхарабоз. Пьесанинг номи ҳам шунга мувофиқ "Шапалоқ ейдиган одам" деб аталади.

Бир қизиқчи иккинчи бир масхарабозга шапалоқ қўйиб юборади; у ўз бахтини шу жойда, шу касбдан, тарсаки ейишидан топади. Яъни, ўзига тўқ, тўкин бой бир зиёли одам ўз муҳитининг паст-баландликларига, қинғир-қийшиқларига чидай олмасдан юз ўгиради. Уни чиркин ва бадбин, деб билади. Оддий ва жўн ҳаёт кечираётган цирк артистлари муҳитидан паноҳ топади. Уларнинг тирикчилик тарзини ўзига манзур кўради. Шу жой-

да ўзини бахтли ҳис этади. Самимийликни туяди; муҳаббат ва эътибор топади. Фақат бунинг учун минг марта шапалоқ ейишга ҳам тайёр.

Ҳаётда айнан шундай воқеа содир бўлмаслиги мумкин. Бу санъаткор ижодий фантазиясининг, бадиий тафаккурининг қудрати самарасидир. Драматург оддий бир ҳолатдан теран маъно топа билган. Унда чуқур фалсафа бор. У ёқдаги роҳат-фароғатдан кўра, бу ёқда, шапалоқни маъқул кўради. Бу катта ижодий топилма.

— XX аср адабиётида одамларни салбий ва ижобий тоифаларга ажратиб, ўзаро олиштириб қўйишга ўрганиб қолинган эди, — дейман устоз фикрларини қувватлаб. — Чунки бу мафкура манфаати учун керак эди. Анча жўн, примитив, даққиюнусдан қолган (схема) андозалар бичимидан бош кўтариб чиқиб кетолмаяпмиз. Биров ҳукмрон мафкура йўриғига мойил, биров "тепанинг" чизиб берган йўл-йўриқларига қарши. Энди, ҳукмрон мафкура — партия йўлига қарши чиққан одам — ёмон, уни ёқлаган одам — яхшими?! Ахир, ҳаёт бунчалик схемалардан, ўйлаб тўқилган қолиплардан иборат эмас. Жудаям кенг, катта, оппозиция ёмон, партия йўли тўғри, дейишга ўрганганмиз-да.

— Ҳақ гап. Ёки, жаҳон классикаси намуналарига мурожаат қилиб кўрайлик, — дея изчил фикрида давом этади устоз. Жаҳон бадиий-эстетик тажрибасига таяниб мушоҳада юритиш Иззат Султоннинг шахс ва санъаткор сифатидаги етакчи хислат-хусусиятларидан бири эди.

Шекспирнинг Отеллоси кимга қарши курашади? Ҳеч кимга қарши курашмайди. Ёки, Гамлет-чи? Ёки Чеховнинг "Уч опа-сингил" асарида ким-кимга қарши курашади? Ҳар ким ўзига қарши курашади. Ўзини ўзи енгади. Мана шу, инсоннинг энг катта фожеаси — бу ўзи билан ўзининг курашгани ва энг катта бахт — ана шу курашда ўзини ўзи енгиб чиққани. Отелло ана шундай муҳорабада ғолиб чиқади. У ҳалок бўлса-да, асар фожеали яқунланса-да, унинг учун идеал муҳим. Эътиқод ёруғ.

Санъатнинг, бадиий ижоднинг асл табиати шу тахлит кенг; ҳар қанақа принциплардан, ҳар қанақа қолип-

лардан устун экан-да. Адабиётимиздаги етишмовчиликлардан бири ҳам ана шундай қолипга солинган принципларда кўринади. Бу, айниқса, ўтмишга, тарихга, буюк аждодларимиз ҳаётига муносабатда яққол сезилади. Синфийлик, партиявийлик, ғоявийлик, типиклик, воқеликни революцион тараққиётда акс эттириш сингари принциплари адабиёт бошига кўп офатлар келтирди.

Ҳаёт — кўп қиррали. Тарих ҳам шунақа — кўп қиррали. Бизга аксарият бир томонни, бир қиррасини кўришни ва кўрсатишни ўргатишди. Ҳаёт — синфий кураш жараёнидан иборат, дейилди. Ваҳоланки, синфий кураш, ғоявий кураш қай даражада бўлмасин, жамиятдаги умумий жараён давом этаверади. Капиталист ишчини қанчалик қисмасин, эзиб сувини ичмасин, ишчи унга қарши курашмасин, улар бир-бири билан боғлиқ. Жамиятдан ташқарига чиқиб кетолмайди. Жамият ҳам оёғи осмондан бўлиб тўнтарилиб кетмайди, фақат у доимо ўзгариб туради.

— Демак, ижодкор ҳаётнинг ана шу кўп қирралилигини, жамиятдаги ана шу ўзгаришларни кўрсатиши керак, — устоз диққатини бевосита ижодий жараён ва санъаткор дунёқараши масаласига қаратади. — Мустамлака ҳақида гап кетганда, баъзан бир хил гапни такрорлашадди: Александр Македонский бостириб келди, халқимиз унга қарши қаттиқ курашди; араблар бостириб келди, халқимиз унга қарши ҳам қаттиқ олишди; руслар қилич ялонғочлаб, замбарагидан олов пуркаб ёпирилди, халқимиз бу офатга, ўрис чоризми балосига ҳам қарши курашди ва ҳоказо. Маълумки, Навоий "Садди Искандарий" достонида Искандарни қаҳрамон қилиб олган. Тарихий Македонский босқинчи бўлса, нега уни Алишер Навоий ижобий қаҳрамон қилиб тасвирлайди? Чунки, шоирнинг мақсади адолатни куйлаш, адолатли шоҳ образини яратиш.

Алишер Навоий нуқтаи назарига кўра Александр Македонскийнинг келиши — Шарққа юнон маданиятининг келиши эди. Шоир достонида Самарқандда, Хўжандда сўғдийлар Искандарга қарши қандай курашганини кўр-

сатмайди-ку. Демак, шоир тарихий жараённинг охириги натижасини олган. Уруш ва зулмнинг ёмонлигини, адолатнинг яхшилигини ифодалаган. Жараённинг ўзи ҳар хил бўлиши мумкин. Хулоса шуки, Искандар Шарқ халқлари адабиётида ижобий қаҳрамон бўлиб қолди. Унинг ёнида устози Арасту (Аристотель) Шарқ адабиётининг ҳам ижобий қаҳрамони.

Масаланинг ҳар икки томонини кўрсатиш керак. Урушнинг даҳшатию натижалари: қаршилиқлар, курашлар қаттиқ бўлган. Бу шаксиз жараён. Ҳаётнинг ўзи шунақа мураккаб-да. Қонлар кечиб тараққий қилади.

Бугун қайси йўлдан бориш керак? Хилма-хил эркин қарашларни шакллантириш лозим. Энди, синфий қарашлардан, мафкуравий қолиплардан қутилгандан кейин, биз учун энг муҳими умуминсонийлик. Яъни, умуминсоний қадриятларга асосий диққат-эътиборни қаратишимиз лозим. Умумбашарий қадриятлар бош мезон.

Ҳаётимизда ҳам шундай. Дейликки, бугун кимни олиб, (порахўрними? Қаллоб раҳбарними? Манфаатпарастними?) салбий қаҳрамон қилиб кўрсатишим мумкин. Масалан, бозордаги олиб-сотарларними? Ваҳоланки, бозор ана шундан бошланади. У бекордан-бекорга олиб-сотарлик қилаётгани йўқ. Эрмак ёки ўзини овутиш, қиларга иши йўқлиги учун эмас. Тирикчилик учун қилаяпти. Бу ҳам, аслида, ҳаётдан ўз ҳаққини юлиб олиш шаклларида бири. Қийин бир иқтисодий шароитда жон сақлашнинг усулларида бири бўлаяпти.

Энди, бу идеал эмас, ривожланиш йўли эмас. Ҳаётни бор мураккабликлари, зиддиятлари билан кўрсатсак, маъкул бўлади. Бир ёқламаликдан қутиламиз.

— Сиёсатнинг адабиётга таъсири масаласи ҳам муҳим, — устоз диққат-эътиборини мафкура ва ижод эркинлиги, санъаткор шахси ва ижод жараёни масаласига тортаман.— Ёзувчи сиёсатдан ҳоли ташқарида бўлиши мумкинми? Асло. Сиёсатдан айри нафас олиши мумкин эмас. Чунки, сиёсатда жамиятнинг асосий эҳтиёжлари марказлашади. Сиёсат — бу жамиятни қандай қилиб идора этиш масаласи. Қаёққа олиб кетиши масаласи. Демак,

жамиятнинг ҳаёти масаласи. Шундай бўлгандан кейин сиёсатдан қочиб қутилиб бўлмайди. Ёзувчининг вазифаси эса сиёсатнинг югурдагига айланмаслик. Адолат ва халқ томонида туриш. Мана шу сиёсий вазиятда халқ учун нималар фойдали? Қандай ҳодиса фойдали? Буни санъат билан ифодалаш бугунда ҳам ҳар бир ижодкорнинг бурчидир.

— 20-йилларнинг иккинчи ярми, 30-йилларнинг бошида бизда маданий меросга сиёсатнинг муносабати салбий булди, -устоз мафкура ва адабий ижод масаласини ижтимоий воқелик, ҳаёт билан вобаста идрок ва ифода этади. — Пушкинни ҳам дворян шоири, деб четга чиқариб ташлашди. Чеховни ҳам, Лев Толстойни ҳам аллам-балолар, деб чиппакка чиқариб кўйишди. Достоевский бўлса ҳар хил туҳматлар остида қолиб кетди. Бу 1930-35 йиллар оралигида, айниқса қаттиқ авж олди. Кейинрок, меросга, шу жумладан Пушкин ва бошқа классикларга муносабат ўзгаргандан кейин тарихий-маданий меросимизга, ўтмишимизга мурожаат қилиш, қатламларини ўрганиш имкониятига эга бўлдик. Шунинг учун ижодни сиёсатдан ажратиш қийин.

Жамиятнинг эҳтиёжлари бу масалага қарашимизга боғлиқ. Жамиятнинг эҳтиёжлари шундайки, бир пайтда гуманизмни тарғиб қилиш керак бўлади; бир маҳал маърифатпарварликнинг ташвиқи етакчилик қилади. XX аср бадий тафаккури Навоийдан ана шу фазилатларни олиб келди. Илмимиз Алишер Навоий ижодидан ана шундай маъноларни топишга, халққа кўрсатишга, тарғиб-ташвиқ қилишга интилди. Шу ўринда академик адиб Иззат Султон билан кечган кўпдан-кўп суҳбатларимиздан айрим нуқталарини эслаш фойдалидир.

— Уйғун билан биргаликда ёзилган "Алишер Навоий" пьесасининг қай тариқа рад этилганини ҳам айтиб берсангиз,-дея устозга мурожаат қиламан.

— Рад этилишига сабаблардан биттаси, Навоий мистик шоир сифатида кўрсатилмаганлигида эди. Ваҳоланки, Алишер Навоийни мистик шоир сифатида кўрсатмаслик ўша пайт учун керак эди. Мана энди ҳозир унинг

мистик томонини ҳам акс эттириш мумкин. Ўша пайтда эса сиёсий вазият шундай эдики, мистик ижодкорнинг жиҳатлари керак эмасди. Лекин диндор эканлиги айтилади. Ҳар қадамда "ё раббим, ё раббим", деб туради.

Мана энди мистиканинг ўзи ҳам ижобий рол эканлиги маълум бўлаяпти. У вақтда фақат салбий эди. Мана, кўраяпсизми, жамиятнинг эҳтиёжларига қараб бирда кўтарилиб, бирда пасайиб юрар экан-да.

Устоз Фарб ва Шарқ бадииятининг ғоят теран билимдони эди. Ҳар бир фикрини улкан адиблар ёки олимлар асарларидан намуналар келтириш билан тасдиқлашни хуш кўрарди. Бир куни уйларига борганимда немис мутафаккири Гердернинг рус тилида "Инсоният тарихи фалсафасига оид ғоялар" ("Идеи к философии истории человечества"), Аникстнинг "Аристотелдан Лессингача бўлган драма назарияси" ("Теория драмы от Аристотеля до Лессинга"), "Фарбдаги драма назарияси – XIX асрнинг биринчи ярми" («Теория драмы на западе – в первое половине XIX века»), "Пушкиндан Чеховгача бўлган даврда Россияда драма назарияси" ("Теория драмы в России от Пушкина до Чехова") китобларини совға қилди. "Кўп вақтингизни наср ва назм назариясига бағишлаганлигингиз суҳбатларимиздан кўриниб турибди. Энди, драма назарияси билан машғул бўлинг. Бу асарлар Сизга асқотади", деган эди устоз ўшанда.

Мук тушиб ўқишга, ўрганишга тутиндим. Улар Фарб драматургиясининг тарихи ва назариясига оид беназир асарлар эди. Кўз ўнгим чарақлаб, фикрим ёришиб кетди. Фарб драмаси бадииятининг янги-янги саҳифаларини намоён этишига кўра онг-шууримни, тасаввурларимни беҳад бойитиб юборган эди...

Иззат Султон билан кечган суҳбатимиз асносида Гердернинг бир фикри ёдимга тушди. Шунини устозга эслатдим.

– Немис файласуфи Гердернинг "Инсоният тарихи фалсафасига оид ғоялар" деган салмоқли асари бор, -устозга мурожаат қилдим. -Унда яхши бир фикр айтилган экан. Бу, фақат археологлар учун эмас, умуман мозийга

муружаат этувчиларга тегишли. "Кавлашдан олдин, ер юзасидан нима ахтаришни билиб олгин. Нимаки ахтарсанг, ўшани топасан", дейди Гердер. Тарихда ҳамма нарса бор. Боиси ҳамма нарса такрор бўлади.

Классик адабиётимизда чархпалак образи бор. Бир баланд кўтарилади, бир пастга тушади. Демокчиманки, хоҳлаймизми-хоҳламаймизми, сиёсат бари-бир ижодингизга таъсир кўрсатади. Шунинг учун унинг югурдагига айланмаслик керакки сиёсат бугунги куннинг эҳтиёжларини акс эттиради. Санъат узоқроққа назар ташлаши, кўра билиши ва баҳолашга интилиши керак. Бу -умум-башарий қадриятлар демакдир. Ҳар қандай масалани, ҳар қандай мавзунини умуминсоний қадриятлар нуқтаи назаридан ўрганиш ва кўрсатиш барча ижтимоий мафкура-лар, сиёсий-иқтисодий даврлар учун бирдек устивор вазифа бўлган ва шундай бўлиб қолаверади. Алишер Навоий шахсияти ва фаолиятидаги инсонпарварлик, миллатсеварлик хусусиятлари ана шу башарий қадриятларнинг ёруғ бир қирраси демакдир.

— XX аср ўрталарида Алишер Навоийни феодал шоир, сарой-аристократлар шоири, деганлар ҳам бор эди, — дейди устоз Иззат Султон.—1948 йили Ждановнинг машҳур докладыдан кейин, Алишер Навоий кўчасига номни ким қўйган; "Алишер Навоий" пьесасини ким саҳналаштирди, нега қўйилди, деган савол берувчилар ҳам кўп эди. Тарихга, шахсларга муносабат ўзгарган эди-да. Биз, барибир, Навоий гуманизмини ёқлаган эдик.

Энди, бошқачароқ бўлиши мумкинми, йўқми? Мана, бугун эллик йилдан бери пьеса қўйилиб келаётир. Мен ўтмишга, Навоий образига нисбатан бошқача ўзгаришларни сезмаяпман. Асосан шундай, лекин, Ҳусайн Бойқарога нисбатан, давр тақозосига кўра, сиёсий тазйиқ бор; сиёсий яқинлашиш, ёндошиш бор. Чунки, Ҳусайн Бойқаро подшоҳ эди-да. Биз подшоҳларни ёмон кўрар эдик. Подшоҳлар сиёсий душманларимиз эди-да. Шунинг учун ана шу сиёсий-мафкуравий тазйиқ таъсири билан ва яна иккинчидан, Бобурнинг характеристикаси таъсири билан "Бобурнома"да Ҳусайн Бойқаро фаолияти-

нинг, подшоҳлик даврининг иккиичи қисми жудаям қоралаб берилган, Хусайн Бойқаронинг роли етарлича тасвирланган эмас.

Энди, "Бобурнома"да нима учун бундай бўлганлигини биз кейин билдик. Жудаям кўп манбаларни, кўп тарихий солномаларни ўрганиб чиққанимиздан кейин, албатта. Бобур Ҳиротга Алишер Навоийнинг ўлимидан икки-уч йил кейин келган. Ҳамма ахборотни, маълумотларни икки шаҳзода -Бадиуззамон билан Музаффардан олган. Ҳар икки шаҳзода шерик бўлиб ҳамкорликда подшоҳлик қилишарди. Уларнинг отасига муносабати ёмон бўлган. Чунки улар давлатдан ажралиб чиқиб подшоҳлик қиламан, деганда босиб турган. Давлатнинг, мамлакатнинг бутунлигини сақлаб, маҳкам ушлаб турган. Ёш шаҳзодалар ўзи алоҳида ажралиб чиқиб, ўзга ўлкаларга подшоҳлик қилишга эришса, отага, катта тахтга даъвогарлик қилиб бош кўтариб чиқиши мумкинлигини сезган, олдиндан билган.

Шунинг учун "Алишер Навоий" пьесасида, асосан, Хусайн Бойқаро характеристикасида "Бобурнома"га суяниланган. Бундан ташқари, Бобур Шайбонийхон билан курашда Хусайн Бойқарони кўмакка чақирган. Бу эса, нима сабабдандир, бормаган. У ўз мамлакатини нотинч этишни истамаган, албатта. Икки одам тахт талашяпти. Бобур Самарқанд тахтига қанчалик ҳақли бўлса, Шайбонийхоннинг ҳам шунчалик ҳаққи бор. Биздаги тасаввурлар бир ёқламали, нотўғри. Хусусан, Бобурнинг подшоҳликка ҳаққи бору, Шайбонийхон ноҳақ деган қарашлар чекланган. Ҳар иккиси бирдек ҳақли. Чамаси, икки буюк шахс тахт учун тортишаётган маҳалда Хусайн Бойқаро Хуросондан лашкар тортиб келиб, мамлакатни урушга киритишни лозим топмаган бўлса керак.

Бу ўринда Бобурнинг Хусайн Бойқарога муносабатида аламзадалик ҳам бор. Хусусан, ўзи ҳам шундай гапирадию: Темурий темурийзодани ёрдамга чақирса, у эса бормаса, бу қандай бўлди. Бу олам бузилиб кетибдида, деган мазмунда. Мана шу омиллар таъсирида Хусайн Бойқаро образи тарихий сиймосига, тарихда тутган мав-

қеиға нисбатан пьесада бошқача, бир ёқлама тасвирланган. Назаримда, Ҳусайн Бойқаро ҳақида ўзи алоҳида бир асар яратилиши лозим. Алишер Навоий муносабати билан айтилган гапларни такрор қилмасдан, унинг ижтимоий-маданий ҳаётдаги ўрни ва ролини тарихан объектив тасвирловчи қандайдир бир ракурс топиб, акс эттирган маъқул.

Мен ўзим автор сифатида Алишер Навоий образини қайтадан кўриб чиқишни лозим топмайман. Лекин Ҳусайн Бойқаро образига тузатишлар киритиш керак. Кўрсатганда ҳам олдин томошабинга шуларни айтиш зарур.

Устоз пьеса қаҳрамонларининг яратилиши билан боғлиқ ҳолатларни эслар экан, "Алишер Навоий" пьесасидаги чиройли бир детал хаёлимга келди. Бу Гулининг туш куриши билан боғлиқ. У ёруғлик ва зулмат ўртасидаги курашни акс эттириши билан ҳам характерли. Ана шу фикрнинг фалсафий мағзи дейиш мумкин. Туш детали драматургнинг ижодий тўқимаси, албатта. Туш детали санъаткорнинг воқеликни бадиий-эстетик ўрганиш, ўзлаштиришни тасдиқловчи бир бадиий усул. Устоз Иззат Султондан шу хусусида сўраганимда қуйидаги мазмунда жавоб берган эди:

– Янги "Қақнус" пьесамнинг ўртасига боргунча охирини нима билан якунлаш мен учун қоронғу эди. Бадиий ижод сирли бир жараён. Бу ерда, русча айтганда, "подсознание", деган нарса бор. Бунинг фалсафий номи ҳам бор. Унинг икки жиҳатини таъкидлаш жоиз. Оддий гапларни илми зоҳир дейилади. Зоҳирда аён бўлмаган сеҳрли нарсаларни илми ботин дейилади. Сирли бир ҳаёт бор-да. Худо кўнглимга солди, деган гап бор-ку. Чайковскийдан "Пиковая дама" операси ёзилишидан олдин, "Бу асарингиз қандай бўлади", деб сўрашганида, "Худо кўнглимга нима солса, шу бўлади", дебди. Ижод – стихияли нарса. У илмда ҳали чуқур ўрганилмаган. Уни айтиб бериш қийин. Ўйлайманки, ёзувчининг ёзувчилиги ана шу ерда кўринади. Яъни, подсознаниеда. То асарингиз подсознаниенинг маҳсули бўлмагунча бадиий бўлмайди. Токи

фантазия, тўқима дейилганда атайин қилинган нарса деб тушунилади. Лекин, "атайин қилолмайсиз".

Устоз Иззат Султон ҳикояси ҳамиша янги-янги фикрлар уйғотиши билан нажиб салоҳиятга эга. Дарҳақиқат, Оллоҳ-таоло бандасининг кўнглига қай йўсинда эзгу амаллар солса, шу нарса юзага чиқади. Ундан ортиқ ҳам, кам ҳам бўлмайди. Ижодкор, аслида бир жиҳатдан Оллоҳ иродасининг вожиб этилишида воситачидек бир гап. Шунинг учун ҳам Худо инсонни ердаги халифам, ўринбосарим, ёрдамчим дейди. Тўқима — онгимиздан ташқари руҳиятимизда кечувчи шундай бир психологик жараёнки, у ғайриихтиёрийликдан сизиб чиқмагунча аҳамият касб этмайди. Бундай таъсир кучи ҳам бўлмайди. Бадиий ижоднинг сирларини ўрганганда мана шу томонларига алоҳида диққат қаратишимиз лозим.

— "Қақнус" асарининг якуний қисми тушимда зоҳир бўлгани йўқ, — дея давом этди устоз Иззат Султон, — лекин бир ухлаб турсам, кўнглим тиниқ, чароғон. Ёзув столига ўтирсам фикр ўзидан ўзи қуйилиб келаверди. Яъни, Бобо билан набира ўртасида жанжал бўлаяпти. Охири нима билан тугайди? Набира масалани ижобий ҳал этиш учун тайёр эмас. Ёш қизган, жўшқин; кейин атроф муҳитнинг таъсири кучли. Бобо эса бир умр одамларга яхшилик қилишдек олижаноб ниятлар билан яшаб келяпти. Икки ўртада зиддият вужудга келган заҳоти ҳаёлига биринчи келган нарса набирамга қандай яхшилик қилсам экан, деган ўй бўлади. Жиққамушт бўлиш ўрнига шундай бир китоб ёзайки, набирамга қўлланма бўлсин, дастуриламал сифатида кунларига ярасин деган фикр кўнглига ҳам қувват, ҳам таскин беради.

"Дастурни қаердан оласиз", деб сўрайди қизи. Бобо: "Дастурни ҳаётнинг ўзи яратади. Мен котибликка ярасам бас", деб жавоб беради. Бош қаҳрамоннинг кўнглида, онгида бўлган бутунлай янгича тўнқарилиш, бу — номатлуб жиққамушт олишувни тўхтатиб, ижобий иш қилиш керак деган фикр. Кейин буни томошабин учун асослаш керак. Шунда Бобо бир ҳикояни мисол тариқасида келтиради. Бир деҳқон қоқ пешин маҳали бўлса ҳам

қўш ҳайдаётган экан. Офтоб тиғи бошидан ўтиб, жизғанақ қилгудек куйдиради. Бўйрадек ерини ҳайдаши, мола босиши, ариқ олиши, эгат тортиши, экин экиши керак. Ўйлаган сари юраги орқасига тортиб увишади. Хуноби ошиб, дод деб юборгудек фиғонидан тутун чиқибди.

"Э, Худойим мунча қийнамасанг, ҳолдан тойдим-ку, олар бўлсанг омонатингни ол", дебди нола чекгудек бўлиб. Деҳқон шундай дейишга дебдию, кўрқиб кетибди. Қараса, зумда ёнида Азройил турган эмиш. Нима гап, ҳадик-хавотир аралаш сўрабди деҳқон. "Ҳозиргина ўзинг чақиртирибсан-ку. Жонингни олгани келдим", дебди Азройил. "Ҳа, йўқ, ҳазиллашиб ҳам бўлмайдами? Лабим бичилган экан, хуштак чалолмаяпман. Отимга чу, деб юбор, деб чақирган эдим", дебди деҳқон.

Устоз И.Султон ушбу ҳолатни қуйидагича асослайди: Бобо, айтади, "Мен жонимни беришни истамадим, нега энди набирамни бериб қўйишим керак экан? Буни далиллаш, мотивировка дейилади. Бобо бесамар даҳанаки олишувга чек қўйиб, фойдали иш қилишга қарор беради.

"Қақнус"нинг бадийий ечими туш орқали воқиф бўлмаган эса-да, ухлашга ётишдан олдин шу масалани қаттиқ ўйлаганлигим боис бўлса керак, уйғонганимда осон ёзилиб, ўзидан-ўзи аёнлашди-қолди, — дея тушунтиради устоз И.Султон. — Уйқуда эса-да, мия иш фаолиятини давом эттиради. Пьеса воқеалари XX аср охирлари, хусусан, 1987-88 йилларда кечади.

"Подсознание"га ўтмагунча, онгда шакланмагунча асар бадийий бўлмайди. Яна ўша Л.Андреевнинг "Шапалоқ ейдиган одам" пьесасидаги бадийий ечимни олайлик. Зиёли одам ўз муҳитидан қочиб, циркка-олдий одамлар орасига боради. Чиркин муҳитда яшагандан кўра ҳар куни театрда шапалоқ ейишни маъқул кўради. Буни драматург маҳоратининг маҳсули деймиз. Бу ҳам, аслида, подсознаниенинг иши. Шунинг учун ҳам бадийий асар бирданига ўсиб кетади. Қанот чиқариб кўкка кўтарилади. Ижод -ғайриихтиёрий, илоҳий бир жараён. Тушунтириб бериш қийин. Шоирлик ҳам авлиёликка яқин бир нарса.

"Алишер Навоий" пьесасида тарихий шахслар бади-

ий талқинида ижтимоий муҳит ва мафкура тазйиқи, санъаткор онги-дунёқараши ва тарихий факт-маълумотлар талқини, тарихий шахслар ҳаёти, тақдири ва бадиий идрок масалалари шууримда жонланади. Энди, орада эллик йилдан ортиқ кечган салкам ярим асрлик масофа бор-да, айтишга осон. Шу нарсани ҳийла истиҳола билан айтаман. Асарда Навоийнинг Биноий билан муносабатларида, Хожа Аҳрорга муносабатида синфий ёндошувнинг таъсири сезилади; бу нарса бадиий талқинларда кўринади. Шу хусусда сўраганимда: "Йўқ ундай эмас, — дейди устоз И.Султон. — Пьесада Хожа Аҳрорга муносабатнинг йўқлиги, ҳеч уялмасдан айтиш мумкинки, менинг хизматим. Бартольд талқини бўйича Хожа Аҳрорни реакцион руҳоний дейилган. Пьесага Хожа Аҳрорни салбий образ сифатида киргизишга қарши бўлганман. "Алишер Навоий" фильми устида ишлаганимизда эса менга, айниқса, Шкловский катта ёрдам берди. У тажрибали одам-да. Йўқ, у кишига тегмаймиз, деди. Уни салбий руҳоний сифатида киритмаслик учун далил топиш керак эди-да. Далил шундан иборат бўлдики, Хожа Аҳрорни салбий, Навоийни ижобий деймиз. Навоий Хожа Аҳрорнинг муриди-ку, шогирди-ку. Қандай қилиб шогирд ижобий баҳо оладию, устоз салбий бўлиб қолади? Тўғри эмас.

Кейин Мақсуд Шайхзода "Мирзо Улуғбек" трагедиясига, шу асар асосида ишланган фильмга Хожа Аҳрорни салбий тип сифатида киргизиш юборди. Бошида бунга қарши бўлгандик. Тарихий асардаги тарихийлик принципи шундан иборатки, биз тарихий фактдан ташқари чиқиб кетмаслигимиз керак. Лекин шу билан бирга тарихий фактга ўралашиб кетмаслигимиз лозим. Бу хусусда мен бундоқ деган бўлардим. Агар ўқувчига тарих керак бўлса, тарих китобини ўқисин. Агар тарихга муносабатни билмоқчи бўлса, ёзувчи асарларини, бадиий китобларни ўқисин. Фактлар келаверади, фактлар билан олишиш керак. Энди, мана шу фактларга асосланиб Бартольд Хожа Аҳрорга салбий баҳо берган-да. Ўша вақтда Вяткин, Семёнов сингари шарқшунос олимлар унга

қарши чиққан. Уларнинг асослари бошқа. Авлиёларга тег-маслик керак, дейди Вяткин билан Семёнов.

Демак, устоз Иззат Султон билан Уйғун ва Мақсуд Шайхзода тажрибасидан англашиладики, тарихийлик деган сўз, тарихий фактлар моҳиятини очиш керак, демакдир. Ахборот сифатида келтириладиган факт бадий асар учун керак эмас. Яна шуни ҳам билиш керакки, бадий асарда ёзувчи ўқувчи ихтиёридан ташқари, биз хоҳлаймизми, йўқми, тўқима қилишга мажбур. Алишер Навоий олтмиш икки йил яшаган. Агар, умрининг ҳар йилини пьеса қилсангиз, олтмиш иккита асар ёзишга тўғри келади. Демак, бунинг учун ёзувчи нима қилиши керак?

— Тарихий шахслар ҳаёти ва тақдирига тегишли йирик-йирик фактларни қозиқ мисоли қоқиб оламиз, — дейди устоз ўз ижодий тажрибасини тушунтирар экан.— Сўнгра улар ўртасидаги боғловчи ҳалқаларни ўзимиз чиқарамиз. Лекин бир шарт билан: "қозиқ"лар ўртасида тўқима руҳан, маънан тарихий фактларга зид бўлмаслиги керак. Бундан бошқа иложи йўқ.

Демак, энг муҳим ҳаётий фактларни таянч сифатида олиб, орасини ўзимиз тўлдирамиз. Ундан ташқари, драматургиянинг ўз қоидаси, қонуниятлари бор. Яъни, драмадаги ҳаёт аслидагидан кўра ўткирроқ ва кескинроқ тўқнашувлардан иборат бўлади. Шунинг учун ҳам уни драма деймиз-да. Ҳаётда бир текисда бўлган нарсани моҳият жиҳатидан олинган; масалан, пьесамизда Алишер Навоий саройни ташлаб кетади. Факт жиҳатидан олганда бу нотўғри. "Ташлаб кетаман", деб айтмаган. "Нафратланаман", демаган. Ундан кейин, Астрабоддан келаётганда, хатларида "Мен ҳеч қачон энди саройга қадам босмайман. Ўз ижодимни қиламан", деган гаплари шунга асосланган. Ўша нуқтаи назарни ўткирлаштириш натижаси. Халқимга, ижодимга кетдим, деган гапнинг асоси шу. Демак, унинг фактик асоси бор. Яъни, фактнинг мағзи очилган.

Энди, ундан ташқари, хоҳласангиз ҳам, хоҳламасангиз ҳам халқ ўз ўтмишини турли даврларда ҳар хил ту-

шунади. Бусиз ҳеч иложи йўқ. Масалан, Алишер Навоий вафот этганига неча асрлар бўляпти. Лекин ўша давр воқеаларини қандай тушуниш керак? Таъбир жоиз бўлса, айтиш мумкинки, ўша XV асрдан бизга эфир тўлқинлари келади. Агар, приёмнигимиз ўша тўлқинга тўғри бўлса, тутуди, тўлқинлари тўғри келмаса, тута олмайди. Айтайлик, приёмнигимиз қисқа тўлқинга мўлжалланган. Фақат ўша мозийдан келаётган қисқа тўлқинларнигина тута олади. Бошқасига қурби етмайди.

Ўтмишдан олинган таассурот маълум даражада онгимиз элаги орқали ўтади. Шунда нимадир тушиб қолади, нимадир ўткирлашади. Энди беш юз йилнинг пардаси орқасидаги гап-да. Биз уни ҳеч қачон тўлиқ ҳолда кўролмаймиз. Хира ҳолда кўрамиз. Силуэтини кўрамиз. Бу силуэт бизга ҳар сафар ҳар хил бўлиб кўриниши мумкин.

Дарҳақиқат, мозийни қандай кўриш ва тушуниш учун ҳам одамдан маълум савия, сажия талаб қилинар эканда, -устоз Иззат Султон мушоҳадалари кишини ўйга толдиради. Бугун, тарихни ўрганиш, тарихга ёндашиш масаласида турли хил интилишлар кўп бўляпти. Француз мутафаккири Вольтернинг шу хусусида ғоят ибратли бир гапи бор. У: "Француз халқининг тарихини ўрганиш учун йигирма минг ноёб ёзма манбалар бор, дейди. Хали уни ўзлаштирсак, бадий тадқиқ этсак, беҳад бойликка эга бўлишимиз мумкин", – дея чексиз ифтихор туйғуларини изҳор қилади. Шу жиҳатдан халқимизнинг тарихи ниҳоятда бой. Биргина ЎЗР ФАнинг Шарқшунослик институти фондида эллик мингдан зиёд нодир ва ноёб қўлёзмалар бор. Уларни бир чеккадан ўқиб ўрганиш, бадий тадқиқ этиш ижодкорлар учун адоқсиз имкониятлар очади. Уни ўрганган сайин тарихий ҳақиқат шунчалик ёрқинроқ намоён бўла боради. Равшан тортаверади. Шу маънода, тарихни бадий ўзлаштиришнинг бугунги аҳволи, бугунгача кечган ҳолати бизни қаноатлантирадими? Яна унинг қайси қирраларига, қатламларига чуқурроқ назар ташлаш керак?

Масалага янгича қарашни ўзимиз англаб олишимиз

керак. Бир нарса ҳозирча аниқ. Биз, тарихни кўп қиррали ҳодиса сифатида олишимиз лозим. Бу – бир. Иккинчидан, ўтмишга баҳо берганда келажакни кўзда тутиш керак. Кеча мустамлакачи рус менга зулм қилган эди, деб ўзимни ўч олишга йўналтирсам, бу -реакцион нуқтаи назар. Мени рус подшоҳи эзди, энди менга ҳам навбат келди. Унинг бурнини бир ерга ишқалаб қўйишим керак десам, янглишаман. Эртаги кунни ўйлаб яшаш керак. Шунинг учун ўтмишни кўп қиррали ҳодиса сифатида, яъни фақат салбий, ёки фақат ижобий тарзда ўрганиш эмас, мураккаб, серқирра моҳияти билан ўрганишимиз, кўрсатишимиз зарур.

– Бир дарё оқади, – дейди устоз фикрини образли ифодалар экан. – Унинг секин оқадигани ҳам, нишаби тез, шиддат билан оқадиган жойлари ҳам бор. Сиртдан қарасангиз, тиниқ ва сокин, тагини қарасангиз, лойқа, бўтана, ўликлар ётган бўлиши мумкин, ўлик чиқиши ҳам мумкин. Кимдир ўзини ташлаган бўлса. Тарихда ҳам шундай. Биринчидан, мозийнинг кўпқиррали эканлиги ва иккинчидан, унинг келажак учун фойдали қатламлари доимо диққатимиз марказида турмоғи лозим.

Халқ – жулаям доно. Халқимиз шуларни кўзда тутди. Биз ҳозир тарихни кўп гапиряпмиз. Халқимиз, хўш, бугун нима бўлади, эртага нима бўлади, деб сўрайди. Энг муҳими – шу. Унда ўтмиш ҳам, бугун ҳам, келажак манфаатлари ҳам кўзда тутилмоғи шарт. Учинчиси, Гёте ҳақида Тургеневнинг ибратли, ажойиб бир гапи бор: Немислар ўз Гётеси билан ҳаддан ортиқ ғурурланади. Халқ ўз ўтмиши билан мунчалик узоқ фахрланиши яхши эмас. Чунки у тараққиётга тўғаноқ бўлиши мумкин, дейди.

Иззат Султон бир зум сукут сақлайди. Жўшқин ўйларини тизгинлаб олгач, шундай давом этди:

– Ўз ўтмишингга маҳлиё бўлсанг, ривожланиш бўлмайди. Ҳамма ўз ўтмишига маҳлиё бўлсаю, янгилик яратмаса, таназзулга юз тугилади-ку. Форобий юнон тилини, араб тилини ўрганиб шунақа боқий асарлар яратибди, дейиш билан чеклансагу ўзимизни овутиб, кўкрагимизни кериб юравериш билан иш битмайди. Ўтмиши-

мизни эъзозлаймиз ва лекин, шу билан баробар, янгилик йўллари ахтарамиз.

— Демак, учта омилни уйғун ҳолда олиш, ўрганиш ва баҳолаш зарур эканда, дейман устозга фикрларига тасдиқ истаб.— Биринчиси, ўтмишни кўпқиррали ҳодиса сифатида ўзлаштириш; иккинчиси, келажак манфаатлари нуқтаи назаридан баҳолаш; учинчиси, ўтмишга ортиқча маҳлиё бўлмасдан, уни эъзозлаш ва унга таяниб янги тараққиёт йўллари излаш.

Ва янаям муҳими, буюк аждодларимиз маънавий меросининг умумбашарий қадриятлар сифатида касб этган моҳиятини очиб бериш йўлидан бориш. Ўйлайманки, бизнинг Беруний, Ибн Сино, Форобийларимиз бор. Фалон халқларнинг кими бор, дегандай носоғлом фикрларга берилмаслик, чалғимаслик керак.

— "Номаълум киши" пьесасининг тажрибаси шуки, биз ўтмишни олганда, умумий қонуниятларни очишга ҳаракат қилишимиз зарур, -фикр-мулоҳазаларини босиқ, хотиржам, сокин ифодалашда давом этади устоз.-Масалан, Номоз ботирнинг кимлиги, қанақа одамлигини кўрсатсам, бу бир справка бўлиб қолади. Бунинг ўрнига бошқа нарсани кўрсатдим. Номоз майдонга чиқади (песада Ниёз деб берилган). Ҳалок бўлаётган, қатл этилаётган Номоз: "Мен Номоз эмасман, асл Номоз энди келаяпти", дейди. Мана шу нарса мен учун энг муҳими. Яъни халқнинг эрки, озодлиги учун кураш — абадий ҳодиса. Мана шу тахлит умумий қонуниятларни очишимиз керак. Номоз менга ана шу бош ғояни айтиш учун керак.

— Номоз шунақа мард, курашчан, яхши одам бўлган экан, халқ деган гап масаланинг бир қисми: энг муҳим қисми эмас. Бу бир баҳона бизга, — устоз Иззат Султон изланишларига адабий тасдиқ топгандек бўламан. — Айтишларича, Абдулла Қодирий Номоз ҳақида асар ёзмоқчи бўлган экан. Шу мақсадда Самарқандга ва Номоз туғилиб ўсган қишлоққа бориб, унинг ўшанда тирик бўлган опаси Улуғой билан учрашган, ундан кўп нарсаларни сўраб олган. Адибнинг ўғли Ҳабибулла Қодирийнинг

эслашича, адиб Номозни саводли, билимли ва довюрак бир қасоскор қилиб кўрсатиш фикрида бўлган ("Отам ҳақида". Хотиралар. Т., 1983, 217-218-бетлар). Ўшанда Абдулла Қодирий Номоз шахси ва фаолияти орқали халқнинг миллий-озодлик ҳаракати феноменини, қонуниятини ўрганганида ажойиб бир асар майдонга келган бўларди.

— Ёзувчи фактлар асоратида қолмаслиги керак,— дейди устоз бадий ижоднинг бош масалаларидан бирига, ёзилмаган қонуниятларидан муҳимига диққатини қаратар экан.—Менинг ўзим ўн битта Номоз борлигини аниқлаганман. Бири ўғри, иккинчиси босмачи, учинчиси — халқ кўзғолонининг йўлбошчиси, халқ эрки учун умрини бағишлаган, бошини тиккан. Одамни ҳайратга солган нарса ҳам шу бўлдики, бири ўлса, иккинчиси бош кўтариб чиқаверади. Балки, исми бошқа бўлгандир, лекин Номоз номи билан чиқиши, унга нисбатан эл-юрт ишонч-эътиқодини оширган, душманлари юрагига сўнгсиз ваҳима ва гулғула солган. Янги Номоз аввалги Номознинг шуҳратини, кураш йўлларини, усулларини давом эттиради.

Халқнинг ўз озодлиги учун курашининг абадийлиги — мен учун рамз, символ. Назаримда Абдулла Қодирий ўша вақтда жиндаккина сиёсат таъсирига тушиб, номаълум Номоз ҳақида асарни қўй, деб йиғиштирмаганда, гениал бир асар майдонга келган бўлурди.

Ҳар бир Номозни алоҳида-алоҳида ўрганиб чиқдим. Тошкендаги Номоз суд бўлган. У қамалган вақтда Номоз ўғри бўлган. Бу, энди, 1905 йил инқилоби таъсирида бўлган нарса. Турмада ётганда айтибдики, "бизга бўйра беринглар, ҳайит намоз ўқиймиз", деб. Катта уйни энлайдиган бўйрани олиб келишибди. Ўн беш-йигирма киши сиғадиган каттагина уй экан. Улар бўйранинг тагидан лаҳм қазий бошлашибди. Тупроқни эса, чўнтагига солиб, ҳожатга чиққанда олиб бориб ташлаб келаверишибди. Охири турма ташқарисидан тешиб чиқиб, қочиб кетишибди.

Исми Номозлигига сабаб шуки, жойнамоз учун бе-

рилган бўйра остидан лаҳм қазиб, озодликка чиққанлиги, турмадан қочиб кетганлиги учун айтишади.

Мен ўтмишдан мавзу танлаганда фактларга эмас, ана шу қонуниятга эътибор бераман, амал қиламан. Мабо-до, Муқанна ҳақида асар ёзадиган бўлсам, арабларга қарши курашди, деб ёзмас эдим. Чунки арабларнинг келиши қонли ҳодиса ва шу билан баробар, ижобий ҳодиса бўлган. Яна, бундан ташқари, Муқанна ҳақида хунук, жуда ёмон гаплар ҳам бор. Хусусан, тоғ оралиғи-да бир сарой қилиб, шу ерга бир неча юз аёлни олиб бориб маишатини сурган ва ҳоказо гаплар.

Устознинг ижодий фикрлари адабиёт илмидаги ноёб асарларни ёдимга солади. Муқаннанинг ҳаёти, шахси ва фаолияти ҳақида Берунийнинг "Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар", Наршахийнинг "Бухоро тарихи", Садриддин Айнийнинг "Муқанна қўзғолони тарихи" номли асарларида қимматли маълумотлар муфассал берилган. Ҳамид Олимжоннинг "Муқанна" шеърый драма-сида араб босқинига, араб истилосига қарши кураш орқали миллат эрки масаласи бадиий ўрганилади. Бу, Ва-тан уруши муносабати билан айтилган гап. Ватан озод-лиги масаласи ҳам ана шу Улуғ Ватан уруши даврининг тақозоси.

— Мабода Муқанна ҳақида ёзадиган бўлсам, мени кўп-роқ бошқа нарса қизиқтиради, — фикрида давом этади устоз. — Хусусан, бу пайғамбарлик даъво қилган одам. У нима қилган? Тенгликни киргизган. Яъни, ҳаётда бўла-ётган тенгсизликни, адолатсизликни йўқотмоқчи бўлган. Лекин, замона шундайки, буни амалга оширишни бил-майди. Хотинларни умумий қилган. Аёлларни ўртага таш-лаган, умум мулки қилган.

У ўз даври адолатсизликларини кўрган. Жамиятнинг иккига бўлинганини кўрган. Ҳамма даврдагига ўхшаш — кўпчилик оч-ялонғоч, юпун, озчилик эса, бой-бадав-лат. Ана шу ноҳақликни, адолатсизликни, тенгсизлик-ни тенглаштирмоқчи бўлган. Ва лекин, давр шу масала-ни ҳал қилишга имкон бермайди-да, шунинг учун ўзини ўтга ташлаган. Ёниб турган тандирнинг ичига кириб ке-

тиши — бу оддий одамнинг қўлидан келадиган иш эмас. Буюк бир иродали одам бўлган, Муқанна оловга кириб куйиб кетган.

Менинг тасаввуримда Муқанна халқининг ғамида, адолатсизликларга қарши кураш ўтида куйиб, ёниб кетади. Ноҳақликларни, тенгсизликларни кўриб била туриб, чорасини топа билмайди. Бу — инсониятнинг адолатсизликларга қарши абадий кураш йўлларида бири. Мана шу тариқа олинса, назаримда, Муқанна шахси ва фаолияти янада юксакроқ кўтарилиб кетарди. Уни халқ ғами курашга ундаган. Унинг ана шу интилишлари, курашию эътиқоди оммага ёққан. Лекин замонасига сиғмаган одам у.

— Назаримда, башарий қадриятлар — эзгулик, адолат, гўзаллик сингари умумий идеализмизни тасдиқ қилиш йўлидан бораверишимиз керак, эканда. — Кўнглимга келган ва пишиб турган мушоҳадамни айтаман. — Муқаннанинг олов оғушига кириб кетиши билан ҳаётий эътиқоди ўртасида муштараклик бор. Оташпарастликда олов култи ғоят баланд. Унга ҳам сиғинилган, ҳам эътиқод қилинган. Тарихий манбаларда айтилишича, оташпарастлик даврида тенглик бўлган. Кишилик жамияти бойлару камбағалларга бўлинмаган. Муқаннанинг оловга қайтиши унинг оташлардан паноҳ излашию ором топиши шаҳодатидир. Қолаверса, бу — бир ибодатдек ҳам туюлади. Лекин Наршахий (XI аср) "Бухоро тарихи" асарида Муқаннага жуда ёмон характеристика берган. Ичкиликбоз, хотинбоз, дейди. Лекин катта бир ҳаракатнинг бошлиғи бўлиб, тарихда ёмон отлиғ қолиш, ажабтовур ҳодиса.

— Буюк шахсларни ҳар тарафлама олиш керак, — дея алоҳида таъкидлайди устоз Иззат Султон. — Уни ўз даври тушунмаган бўлиши мумкин.

Амир Темур актив сиёсий ҳаётга 1360-65 йилларда келади. У маҳалда сарбадорлар ҳаёти ва ҳаракати мамлакатдаги граждандар уруши ўттиз йил давом этади. Мамлакатда тинчлик ўрнатиш учун сарбадорларнинг ўзини чеклаш керак эди. Аслида, уларнинг ҳаракати ижобий эди; муғулларни ҳайдагач, ўзаро низога, курашга бери-

либ кетадилар. Халқ ҳаёти издан чиқади. Бунинг учун Амир Темур қаттиққўл сиёсатини, тартибларини жорий этиш зарур эди. Амир Темур фаолиятининг яхши томонлари ҳам кўп. У қайсики мамлакатга борса, оқил-доно одамларни давлат теппасига кўтарган. Бу — мустамлакачилик, забт этиш эмас. Агар шундай бўлганда, ўз ўғилларидан ёки набираларидан подшоҳ кўтариб, тайинлаб кетаверган бўларди. Турк султони Боязидни енггандан кейин ҳам ўрнига Боязиднинг ўз ўғлини шоҳ тайинлаб келган. Чингизхонга ўхшаб, босиб олган ерларини тўрт ўғлига-тўрт улусга бўлиб бермаган-ку.

Дарҳақиқат, устознинг нафақат ижодий тажрибаси, яна шунингдек, адабий-эстетик қарашлари ҳам бирдек азиз ва мукарамдир. Тарих ва адабиёт, тарих ва адиб, тарихий-бадиий адабиёт ва замона, деган мавзуларда тадқиқотларни йўлга қўйиш керак. Яна шуни айтиш мумкинки, маънавий—интеллектуал камолот учун бадиий адабиёт билан тарих баб-баравар керак. Лекин бадиий адабиётдаги тарих билан тарих фани ўртасида катта фарқ бор. Тарих фани фактларга асосланади. Ва фактларнинг ўзига яраша илмий таҳлилларини беради. Энди, бир кўп ўқувчиларнинг чалкаш тасаввури шундан иборатки, улар бадиий адабиётдан тарихий аниқ маълумотлар талаб қилишади. Бу бадиий адабиётга қўйилиши мумкин бўлмаган талаб. Агар адабиёт тарихий факт ва маълумотларнинг шарҳидан — иллюстрациясидан иборат бўлса, бундай бадиий адабиётнинг кераги йўқ.

Фитрат, Абдулла Қодирий, Ойбек, Мақсуд Шайхзода, Миркарим Осим, Одил Ёқубов, Пиримқул Қодиров, Ёвдат Илёсов, Ҳайриддин Султон, Зоҳир Аълам, Хуршид Дўстмуҳаммад, Маҳкам Маҳмуд ва бошқа бир неча авлодга мансуб адибларимиз ижодий тажрибасидан биламизки, тарих бадиий адабиётда икки хил йўл билан ўз аксини топади. Биринчиси шуки, замона талабига мувофиқ олис мозийдан буюк шахслар тақдири, миллат ва Ватан тақдири билан боғлиқ воқеа-ҳодисалар ва факт-маълумотлар танлаб, саралаб олинади. 1917 йилдан 1935 йилгача XX аср шўро адабиёти ва мафкурасида

ўтмишга салбий муносабат ҳукмрон эди. Шунинг учун ўтмишдан бадиий адабиёт учун материал ахтариш ёки тарихий шахслар тақдирини ёритиш камдан-кам воқе бўладиган ҳодиса эди.

— Агар биз "Ўткан кунлар"ни оладиган бўлсак, кўпчилик уни тарихий асар, деб ўйлайди, — Устоз назарий қарашларини адабий фактлар асосида исботлай бошлайди. — Йўқ, у тарихий асар эмас. Абдулла Қодирий ўз олдига халқимиз тарихининг XIX аср биринчи ярми воқеаларини тасвирлаб беришни мақсад қилиб олган эмас. У ўз олдига бошқа вазифани қўйган. Шу билан бирга замонавий роман ёзиш. "Модомики, биз янги даврга оёқ қўйдик, бас, биз ҳар бир йўсинда ҳам шу янги даврнинг янгиликлари кетидан эргашамиз ва шунга ўхшаш дostonчилик, романчилик ва ҳикоячиликларда ҳам янгиаришга, халқимизни шу замоннинг "Тоҳир-Зухро"лари, "Чор дарвеш"лари, "Фарҳод-Ширин" ва "Баҳромгўр"лари билан таништиришга ўзимизда мажбурият ҳис этамиз" дейди адиб. Шунинг учун адиб бадиий асар яратмоқчи бўлган. Шу муносабат билан тарихга мурожаат этган. Ва замонавий бир асар яратган. Замонавий, дегани шу маънодаки, бош қаҳрамон рус мустамлакачиларининг йўлига чиқиб, шуни тўсиш билан ҳалок бўлади. Шу маҳалда Туркистоннинг ва кейроқ Ўзбекистоннинг мустақиллиги кун тартибига қўйилиб, Москва томонидан рад этилаётган бир пайт эди. Миллат ва Ватан мустақиллиги учун кураш даври эди.

Кўқон мухториятидан бошлаб 1920 йил ўрталарига-ча давом этган граждaнлар (босмачилар) уруши мустақиллик учун олиб борилган кураш эди. Ана шу кураш ғоясини акс эттирадиган ёрқин бир асар керак эди. "Ўткан кунлар" ана шу катта маънавий эҳтиёж тақозоси билан майдонга келди. Мустамлакачиликка қарши кураш мавзуи романда жуда оз сатрларда ифода этилади. Юсуфбек ҳожининг рус қўшинлари бостириб келиши муносабати билан айтган гаплари; бошимизда шундай кулфат турибдики, унга қарши чиқишимиз керак, деган маънода. Иккинчиси, Отабекнинг рус колонизаторларига қарши

жангда ҳалок бўлганлиги хусусида келган кичик бир хабар; лекин ана шу бир энлик хабар учун роман ёзилган. Ёзувчи айтмоқчики: Мана шундай ажойиб бир инсон ҳаётини нимага бағишлади? Муҳаббат йўлида, мамлакат йўлида интилишлари, ҳаракатлари муваффақиятсизликка учрагач, ўз жонини фидо қилиб, Ватан учун ҳалок бўлади. Мана шуни намуна тариқасида юзага чиқариш керак эди. Замонавийлик шундан иборат.

Шу билан бирга яна умуминсоний муҳаббат можароси, мамлакатни идора қилишдаги адолат масаласи, феодализм замонида муҳаббатнинг, шахснинг яқсон қилиниши умуминсоний йўналишда бадиий ечимига келган. Биринчи ўзбек романи давр талаби билан майдонга келган. Даврнинг ижтимоий ривожига тақозосига кўра. Мустақиллик ғоясига одамларни сафарбар этиш учун ёзилган. Демак, ҳар қандай асар замонанинг талаби билан майдонга келади.

– Бу, гарчанд, тарихий асар бўлмаса-да, тарихий асарлардан ҳам тарихан мос фактларни ахтармаслигимиз керак, -дега таъкидлайди И.Султон. Тарихнинг руҳига мосликни ахтаришимиз лозим. Тарих доирасидан чиқиб кетиш мумкин эмас. Одамлар психологияси, ижтимоий тараққиёт нуқтаи назаридан. Лекин шу доирада фактларни такрор этиш адабиётнинг вазифасига кирмайди. Шу маънода бир даврга қараш, бир халқгина эмас, ҳатто давр одамларининг нуқтаи назари ҳар хил бўлиши мумкин. Масалан, Ойбек "Навоий" номли роман ёзди. Биз Уйғун билан бирга "Алишер Навоий" пьесасини ёздик. Атайин бир куни Ойбекни спектаклга олиб бордим. Кўрсинчи, нима дер экан, деб. Кўргандан кейин ғазаб билан айтди: "Ёлғон, ҳаммаси ёлғон!"

Ойбекнинг оғзидан бундай гап эшитиш!.. Лекин мен бунга ажабланмадим. Уйғунга айтган эдим, у кулиб қўйди. Чиндан ҳам пьесада ёлғон борми? Бор, нега ёлғон бўлмасин. Масалан, айтайлик, "Хамса" 1483-85 йиллар оралигида ёзилган. Бизнинг пьесада айтилишича, 1489 йилда Астрободда ёзилади. Чунки бадиий асар сюжетининг ривожига уни бошқа жойга қўйиш имкони бўлмади. Бу,

тарихий фактни очикдан-очиқ бузиш. Ёки, айтайлик, "Олтин қафасда қизил гул битса, булбулга тикондек ошиён бўлмас эмиш". Буни Навоий Астрободда, 1489 йилда айтади. Бу шеър шоирнинг илк девонига кирган. Биз айтгандан 20-25 йил олдин ёзилган. Илк девони эса, 1460 йилда эълон қилинган. Демак, бу шеър 1465 йилдан илгари эълон қилинган. Бадиий асарда бунақа хронология бузилишлари учраши табиийдир.

Ойбекнинг ўзида шу нарса йўқми? "Ёлғон" йўқми? "Ёлғон"ни тирноқ ичига оламиз-да. Ёлғон бор. Тўлиб ётибди. Мана, мисоллар: тарихий манбаларнинг биронтасида Тўғонбек деган бек ўтганлиги қайд қилинмаган. Ёзиб қолдирилмаган. Лекин "Навоий" романида марказий фигуралардан бири Тўғонбек. Бу -тўқима образ. Биздаги, яъни, "Алишер Навоий" пьесасидаги Гули образига ўхшаш. Ойбекнинг романида ҳам, пьесада ҳам вазир Мажиддин салбий қаҳрамон қилиб кўрсатилган. Тарихий ҳужжатларнинг биронтасида ҳам бундай гап йўқ. Салбий эмас (масалан, "Бобурнома"да).

Икки вазир — Мажиддин билан Навоий тўқнашувларда кўрсатилади. Қалтис ва нозик ҳолатларда Мажиддин тadbиркор, уddaбурон вазир сифатида Ҳусайн Бойқаронинг ишончи ва ҳурматига кўпроқ сазовор бўлади. Лекин тарихий манбаларда бирон ерда салбий шахс сифатида айтилмайди. Бу шахснинг вафоти ҳам ўзига хос. Подшоҳдан рухсат олиб, ҳажга кетаётган маҳали йулда ўлади.

"Алишер Навоий" пьесасида Ҳусайн Бойқаро Навоийга қарата айтади: Мажиддиннинг калласини олдим, деб. "Навоий" романида ҳам бош вазир Мажиддин салбий қилиб кўрсатилади. Мана, тарихий фактни бузиб талқин қилиш. Демак мумкин экан-ку. Демак, зарур, керак.

Ёки Ёдгор образини олайлик. Пьесада Ёдгор кўринмайди. Лекин фильмда бор. Тахминан, 35-40 ёшлардаги хунук одам. Тарихий манбаларда Ёдгор 19 ёшларда эди. Ва жудаям чиройли йигит бўлганлиги айтилади. Хондамир уни тасвирлайди. Ниҳоятда гўзал йигит эди, дейди. Шун-

дай чиройли одам ўлдирилибди, дея куйиниб ёзади. Мана, фактлар ўртасидаги ўзаро фарқлар. Тарихий манбалар билан бадий асарлардаги талқинлар орасидаги номутоносибликлар. Бизга битта Ёдгор керак эмас эди. Балки Ҳусайн Бойқаронинг ҳамма душманларини ва шу тариқа Ёдгор образини жамлаган умумлаштирувчи образ керак эди. Ва биз уни жудаям нодон қилиб кўрсатмаганмиз.

Жангда Ҳусайн Бойқаро қўлига тушганда қандай қилиб қутилади? Ҳусайн Бойқаронинг ожиз томонидан фойдаланади. "Сиз подшоҳ эмассиз. Навоий подшоҳ", дейди. "Сиз менинг тақдиримни ҳал қила олмайсиз. Навоий менинг тақдиримни ҳал этади. Сиз нима қилсангиз, Навоий ишини адо этган бўласиз". Ҳусайн Бойқаро шунинг аксини қиламан, дейди-да, Ёдгорга озодлик беради. Уни қуйиб юборади. Энди унинг ақлини қарантки, қочиб кета туриб, Ҳусайн Бойқаронинг юрагига гулгула солиб қўяди. "Сенинг атрофингдаги сарой аёнлари орасида душманинг бор", дейди.

Ҳусайн Бойқародек катта бир шахсга қарши туришга қодир бир одам. У жудаям ақлли гаплар гапирди. "Сизнинг Навоийингиз бор, менинг Навоийим йўқ", дейди. Битта камчилигим шу, демоқчи. Мана шунақа, жуда мураккаб образлар. Бу гапларнинг ҳеч қайсиси тарихда йўқ. Агар Ёдгор шахсиятини оладиган бўлсак, Хондамир тасвирига биноан у 19 ёшларда, чиройли, хушчақчақ маишатни яхши кўрадиган бир одам бўлган. Шунинг учун одамлар уни ёмон кўрган, хуш кўрмаган. Ёш маишатпараст бир йигит қандай қилиб давлатни бошқариши мумкин, дегандек.

Демак, пьесада ҳам, фильмда ҳам акс эттирилган Ёдгор тарихий, фактик Ёдгор эмас. У умумлаштирилган образ.

Яна бир нарсани Сизга айтай, Ҳусайн Бойқаро Ҳиротга қайтаётганида Мўмин Мирзо у билан бирга келади. 16 яшар бола. Энди, ўлдириляётганда, аслида, Мўмин Мирзо 40 яшар эди. Орадан 23 йил вақт ўтади. Бадий асарнинг, жумладан фильмнинг бош аломатига келсак, кўримлилик — унинг асосий хусусияти. Мўмин Мирзо-

нинг қатл этиш манзарасини суратга олинишини эслайман. У пайтда киностудия директори эдим. Қарасам, 35 ёшлардаги бир кишини суратга туширишяпти. Қатл этишга олиб кетишяпти. Бу ким, деб сўрадим, "Мўмин Мирзо", дейишди. "Унинг Мўмин Мирзолигини қаёқдан биламан. Ўша Мўмин Мирзони сақланг", дедим. "Ахир, орадан йигирма йил ўтдию", Йигирма йил ўтганлигини ҳеч ким билмайди. Ўлдирилаётган Мўмин Мирзо бўлганлиги боис ўша ёш, навқирон Мўмин Мирзони шунинг ўрнига, 35 ёшлардаги кишининг ўрнига олиб келиб қўясиз, дедим. Бу тарихий ҳақиқатни, тарихий фактни бузиш-ку, дейишди. Ҳеч зарари йўқ, бу ерда томошабин, ўша Мўмин Мирзо ўлдирилаётганлигини билиши керак. Энг муҳими, томошабинга ишонч ҳиссини уйғотиш, дедим. Ўн тўққиз яшар бегуноҳ бир боланинг калласини олиш бошқа, ўттиз беш-қирқ яшарлик рақибнинг бошини кесдириш бошқа нарса. Томошабинда бутунлай бошқача ҳиссиёт уйғотади. Эмоционал ҳолатнинг маъноси чуқур. Ҳиссий таъсир қуввати кучли.

Режиссёр дастлаб фикримга қўшилмади. Ҳар икки вариантни суратга олди. Бадиий кенгашда қиёслаб кўрилди. Менинг фикримни маъқул топишди. 19 ёшлик Мўминнинг ўлдирилиши тарихий ҳақиқатга зид. Ёлғонми, ёлғон!

Яна бир нарсани айтай. Уни ўша маҳалда Михаил Ильич Роммга айтганимда, у ҳам ўз тажрибасида кечган ҳудди шундай бир вазиятни айтиб берган эди. "Мен ҳам шундай ёлғон ишлатганман, — деди у. — Агар, асардаги образнинг тадрижи жараёнида қўлланилса, образнинг психологик ҳолатдаги вазият маъносини чуқур очишга хизмат қилса, томошабин ишонади: бу тахлит нозикликларга аҳамият бермайди. Бадиий яхлитликни таъминлаш ва сақлаш учун ҳам у ўзини оқлайди. "Ўн учлар" деган бадиий фильм ишлаганмиз. Ҳамма нарса тайёр. Ўн учта персонажни суратга олиш керак эди. Ўн иккита персонажга характеристика тайёр бўлди. Ўн учинчиси йўқ, лекин фильми "Ўн учлар" деб бошлаганмиз. Нима қилиш керак? Ўн иккиликча қолдиравердим. Номи ҳам ўзгармади. Сабаби, одамлар А.Блокнинг "Ўн иккилар" по-

эмасининг экранлаштирилган варианты, деб ўйлаши мумкин эди. Шунинг учун "Ўн учлар" номини аслидагидек қолдирдик. Фильм ўн икки қаҳрамондан иборат. Номланишда эса "Ўн учлар". Бундаги маънонинг ўзи томошабинни жалб этади. Уни бахтсиз рақам ҳам дейишади. Тарихийликдан ташқари мана шунақа деталлар ҳам бўлади.

Бадиий асардан тарихий фактга тўғридан-тўғри мутаносибликни талаб қилиш тўғри эмас. Агар шундай бўлса, бадиий адабиётнинг умуман кераги йўқ. Бадиий адабиёт тарихга, тарихий воқеликка муносабатни ифодалаши керак. Мана, бизнинг Навоийга бўлган муносабатимиз. Ўзимиздаги иссиқ меҳр-муҳаббатни акс эттирар эканмиз, ана шу ҳиссиётни томошабинга ҳам юктириш мумкин. Ана шу асарнинг бадиий салоҳияти ҳам юқори бўлади.

Устоз Иззат Султон тарихий асарда факт ва маълумотларга қанот беришда, жон бағишлашда бадиий тўқиманинг ўрни-аҳамиятига катта маъно юклайди. Бу борада психологик далиллаш — ўқувчини "ёлғон"га ишонтириш санъати демакдир, мазмунида фикр билдиради.

— Мана, Алишер Навоий 1441 йилда туғилди, деган аниқ факт. Шу гапни, шу маълумотни эшитган китобхон ҳеч қанақа ҳаяжонга тушмайди. Ёки 1469 йилда бош вазир бўлди. Хўп, шу гапни эшитган пайтда ҳеч ҳам ҳаяжонга тушмайсиз-ку. Ёки, 1501 йилда ўлди, деган маълумотдан томошабин ҳаяжонга берилмайди. Бу қуруқ ахборот. Бизнинг вазифамиз, аксинча, ана шу уч факт ичидаги воқеаларни бадиий акс эттира билишдан иборат. Ва улар нафақат шоир ҳаёти ва тақдирида, шу билан баробар, халқ ва Ватан, миллат тақдиридаги ўрни ва ролини кўрсатувчи маъно-моҳияти билан ҳам эътибор уйғотади, ҳам ҳаяжон кўзғайди. Шундагина шоир туғилганидан шодланасиз, вазир бўлганидан кўнглингиз кўтарилади. Ўлганидан ғам-кайғуга ботасиз. Ана шу кечинмаларни бадиий асар кўзғай олиши керак.

Бунинг эса, ўз воситалари бор. Ана шуларга таяниб олис ўтмишнинг бир бўлак эса-да, ҳақиқатини ўқувчи

кўз олдида жонлантириш ва шу асосда, яна фикр ва ҳиссиёт, кечинма уйғотиши лозим. Тўқимадан қанчалик яхши фойдаланилса, у шунчалик ўқувчида ҳиссиёт ва фикр уйғотади.

Устознинг тарихий ҳаётий факт ва бадий тўқима муносабати билан айтган фикрлари рус мутафаккири Берлинскийнинг жуда характерли бир гапани эсимга солади. "Бадий тўқима фактларга нисбатан ҳақиқатни теранроқ очиб беради", дейди у. Гўё, факт ёлғону, тўқима унинг сиртидаги қобиғини олиб ташлаб, мағзини бизга тақдим этади. То қобиғи олиб ташланмагунча мағзи қанақа эканлигини билмаймиз. На тусини, на таъмини биласиз. Фактдан қобиғни олиб ташлаш керак. Шунда маъно-мундарижаси чиқади: очиқ-ойдин кўринади.

Устоз И.Султоннинг юқоридаги мулоҳазаларидан аёнлашяптики, бир даврдаги бир миллат одамларининг тарихга муносабати ҳар хил бўлар экан ва у турлича ифода этилар экан. Ойбекнинг "Ёлғон, ёлғон!" деган "Алишер Навоий" пьесаси эллик йилдан бери, XX асрнинг 40-йилларидан 90-йилларигача сахнадан тушмай келди. Яна, худди шу номдаги фильмга ҳам асос бўлди. Пьеса адабиётимизни қардош халқларга ҳам танитди. Озарбайжон, Тожикистон, Олмаота ва Тошкентда қўйилди. Фильм эса, Голливуд томонидан сотиб олинган ва жаҳон киномотографиясининг гўзал, нодир намуналари қаторига қўшиб қўйилган. Голливуднинг олтин фонидан жой олган. "Фильмнинг Голливуддаги муҳокамаси матни, стенограммаси бизда бор, деган эди устоз. — Киночилар уюшмасида ҳам бор. Фильмга юқори баҳо берилган".

— Мана, нима учун бу бир одам нуқтаи-назаридан ёлғон, — дея мулоҳаза юритишда давом этади устоз Иззат Султон, ва лекин биз адиблар учун рост. Биз шундоқ самимий тушунганмиз; самимий қабул қилганмиз. Масалан, ғализлиги, ёлғонлиги, айёрлиги йўқ тарих бу. Шундай тушунганмиз ва тасвирлаганмиз. Биздан кейинги авлод уни яна бошқача тушунар, талқин этар. У ҳам бадий ишонтириш қувватига эга бўлса, шаксиз муваффақият қозониши табиий.

Энди, бу гаплар, бир мамлакатдаги, бир авлоднинг бир тарихий фактга ва унинг бадиий талқинига нисбатан бўлган муносабати. 1960 йиллар бўлса керак. Мамлакатимизга Туркия Президенти Инўну келди. Делегация билан келишди. Ҳамза (ҳозирги Миллий Академик драма) театрида "Алишер Навоий" пьесасини кўришди, жудаям хурсанд бўлишди. Саҳна ортига ўтиб, Алишер Навоий ролини ижро этган Олим Хўжаевни қучиб қутлагани ҳали-ҳануз кўз олдимда. Кейин муаллиф сифатида мен билан суҳбатлашишди.

Жуда одоб билан бу асарни ёқтирмаганликларини айтдилар. Инўнунинг ўзи айтди: "Биз Навоийни яхши биламиз, — деди. Сиз тасвирлаган Навоий билан биз билган Навоий ўртасида фарқ катта". Фарқлар нимадан иборат, деб сўрадим. "Биз Навоийни биринчи галда мутасаввуф сифатида биламиз", деди. Шу билан суҳбатимиз тугади.

Энди тасаввур қилинг. Пьеса 1941 йилда ёзилган. Социализм кураётган бир мамлакатга уни мутасаввуф сифатида олиб чиқсам, уни ким тушунади? Томоша залининг, халқнинг муносабати қанақа бўлади? Нима учун пьесани ҳам, фильмни ҳам халқ қабул қилди? Сабаби — янги жамият кураётган халққа ўтмишдаги буюк аждоди ҳамкор сифатида пайдо бўлиши керак эди. Раҳнамо сифатида пайдо бўлиши лозим эди. Шу нарсага асослар борми? Бор. Қирралари очилган. Хусусан, адолат поймол бўлганда адолат учун курашади. Нодонлик, жоҳиллик юзага чиққан пайтда маърифат учун курашади. Халқ учун курашади. Каналлар куради. Гуманизм бор.

Демак, нима бўлади? Бизнинг вазифамиз, хоҳласак — хоҳламасак, уни махсус вазифа қилиб қўймаганмиз, албатта, ўша замонда Навоий қиёфасида ўзимизга яқин қирраларини топиб, ўшаларни ёритиш эди. Уни гуманист сифатида, маърифатпарвар сифатида халққа олиб келдик.

Тўғри, бошқа томони олинса, мутасаввуф бўлади-да. Чунки у Хожа Аҳрорнинг муриди; Жомийнинг муриди, Нақшбанд-нинг энг катта ихлосманди ва тарғиботчиси.

У Нақшбандни мақтаган. Энди, Навоийнинг мутасаввуфлиги Туркияга керак экан.

Демак, ҳар бир даврда, ҳар бир халқ бугунги эҳтиёжлари нуқтаи назаридан тарихга яқинлашар экан. Шундай бир қоида бор; уни ким ёзганлигини билмадим. Бугунга яхши хизмат қиладиган асар, ўтмишдан келажакни топа билиши керак. Яъни, келажакнинг ҳаётбахш хусусиятларини толиши лозим. Чунки жамиятни ўтмишга тортиш эмас, келажакка бошлаш, етаклаш лозим. Ўша ўтмишда, адолатнинг, бунёдкорликнинг бўлиши ҳаммаси бугунги кунимиз учун асқотадиган, эртанги кунимиз учун ҳам ярайдиган гоёлар.

Энди, ўйлайманки, юз йил ўтар, икки юз йил ўтар, Навоий бизга мутасаввуф сифатида керак бўладими? Менимча, буни ҳали келажак кўрсатади. Навоийнинг мутасаввуф эканлигини биз айтганмиз. "Ё раббим", дейилади ҳар қадамда. Оллоҳ эсида, Оллоҳ кўнглида. Ҳамма ўлчовлари Оллоҳ талаб қилган ўлчовлар. Адолат – бу Оллоҳнинг талаби, камбағалпарварлик – бу Оллоҳнинг талаби, мамлакатнинг ободлиги, фаровонлиги – булар ҳам Оллоҳнинг талаблари. Лекин ҳаётингни фақат Оллоҳ таолога ибодатга бағишла, деган нуқтаи назар тантана қилмаса керак. Шунинг учун Алишер Навоий мутасаввуф бўлгани ҳолда, диндор бўлгани ҳолда, маърифатпарвар, халқпарвар одам – Куръондаги адолат гоёлари учун курашаётган одам бизга ҳар кун керак.

Энди, қарангки, мана шундай нуқтаи назар, яъни, халққа бугун нима зарур бўлса, шуни адабиёт акс эттириши керак, деган гапни Усмон Юсупов фаолиятида кўрдик. Масалага икки хил қарашни олайлик. Туркия президенти Инъуну биздан мутасаввуфликни талаб қилди. Спектаклни кўрган комиссия эса (улар орасида академик ҳам бор эди), бутунлай бошқача фикрда бўлди. Алишер Навоийни жудаям замонавийлаштириб юборилибди. Райкомга чақириб, партия билетини топширишгина қолибди, деди. Райком секретари ҳудди шундай деди.

Хўш, энди Усмон Юсуповнинг фикрини қаранг. Усмон ака келиб кўрди. Кейин "Пьесани халққа кўрсатинг-

лар. Агар халқ маъқул топса, кўрсатаверинглар", деди. Масалани мураккаблаштириб ёки ўта жўнлаштириб юбориш ҳам керак эмас. Негаки, ҳар бир давр тарихий воқелиги кўп қиррали. Уни ўша рангин қирралари билан кўра олиш, кўрсата билиш лозим. Кейин, ҳар бир замон тарихга ўз эҳтиёжлари, манфаатлари нуқтаи назаридан мурожаат қилади.

Ўтмиш воқелигига баҳо берганда тарихийлик нуқтаи назаридан ёндашиш лозим. Тарихий материалга, асарларга баҳо беришда яна бир муҳим жиҳатига эътибор бериш керак. Яъни, қайси жанрда ёзилишига боғлиқ. Нима учундир музикали спектакл кўриб ўтирган томошабин сахнада рол ижро этаётган актёрнинг ашула айтишига чидайди. Ваҳоланки, ҳаётда одамлар бир-бирига ашула айтиб, муомала қилишмайди-ку. Нима учундир, Шекспир драмаларига борган одамлар англиз драматургининг қахрамонлари шеърӣ йўсинда гапиришини оддий, нормал, одатдаги табиӣ бир ҳол сифатида қабул қилади. Лекин баъзи томошабинлар ва ҳатто айрим ёзувчилар ҳам драма асарининг ортиқча драматик ҳолатлардан иборат эканига эътироз билдиришади.

Ойбек "Навоӣ" романини ёзган. Уйғун билан мен "Алишер Навоӣ" драмасини яратдик. Роман бошқа гапу драма бошқа гап. Романдан кўра драмадаги воқеалар ҳаётдагидан ортиқроқ драматиклаштириб акс эттирилади. Ҳаётнинг зиддиятлари ортиқроқ бўрттирилиб кўрсатилади. Ва мен ўйлайманки, Ойбек бизнинг пьесани кўргач, "ёлғон, ёлғон" дейишлигининг икки сабаби бор. Биринчиси, ҳаётда Алишер Навоӣ билан Ҳусайн Бойқаро ўрталаридаги муносабат драмадагидек кескин ва қалтис тусга кирмаганлигини Ойбек яхши биларди. Драмада ўша ҳаётдаги бор, бошланғич кичик бир тарзда бўлган зиддиятларни драма атайин ўткирлаштириб, кескинлаштириб, қабартириб тасвирлайди. Ва аксинча бўлса, драма чиқмаслигини Ойбек эътиборга олмаган. Айниқса, Гули образининг киритилиши унинг учун жудаям ёт. Бу ерда драма учун хос бўлган яна бир муҳим элемент эътиборга олинмайди. Ҳар бир сахна асарида албатта муҳаббат

можароси бўлиши керак. Романда эса муҳаббат можароси йўқ. Навоийнинг муҳаббатини кўрмаймиз. Ваҳоланки, драмага шу нарса керак. Шунинг учун халқ томонидан яратилган афсонанинг драмага киритилиши табиий бўлган. Бундай журъатга Ойбек бормаган. Романда ҳам лирик оқим бўлиши керак эди. Лекин романдаги етишмовчиликлар шундаки, унда лирик оқим йўқ. Билингки, Навоий биринчидан, тўрт жилдлик лирик асарнинг муаллифи, уларда ишқий тематика шундаям қуюқ. Лекин ана шу ҳиссий теранлик, лиризм романда йўқ. Шу жиҳатдан роман ютқзади. Драманинг халқ орасида ниҳоятда машҳур бўлиб кетиш омилларидан бири ҳам лиризмнинг қуюқлигида бўлса керак, деб ўйлайман. Бошқа асарларда ошиқ-маъшуқлар тақдирида Навоий маълум рол ўйнайди. Уларнинг бахтли ҳаёт кечирishiга таъсир кўрсатади. Ва лекин ўз тақдирида муҳаббат линиияси йўқ.

Яна бир детал. "Абдулла Қодирийнинг ўткан кунлари" пьесасини ёздим. Шунда Абдулла Қодирий билан Отабек ролини ижро этишликни бир актёрга топширдим. Нега? Отабекнинг аёлга муносабати, бу — Абдулла Қодирийнинг аёлга муносабати эди. Бу бир; иккинчиси, Абдулла Қодирий биографиясида ишқий можаро бўлган эмас. Спектаклга эса, ишқий можаро керак. Уни қаердан оламан? Абдулла Қодирий асарларидан олдим. Аксар ёшлар буни қабул қилмади, тушунишни ҳам истамади. Бу албатта, ёшларнинг иши. Муаллиф ҳар бир томошабиннинг олдига бориб, ўз муддаосини тушунтира олмайди. Томошабин хоҳласа — пьесадаги бадиий талқинни қабул қилади. Хоҳламаса йўқ.

Устознинг мушоҳадалари, дил изҳори бугунги бозор адабиётидаги нохуш ҳолатларни ёдимга солади. Қарангда, ҳозирги пайтда детектив адабиётни уриб ўқиб ётишибди. Кўча-кўйдаги расталарда ҳам енгил, кўнгилочар адабиётнинг бозори чаққон. Аксарият ёшлар Бальзакни, Шиллерни, Жек Лондонни ўйлашга хуши йўқ. Аксар классикларнинг асарлари эса китоб дўконларида чанг босиб ётибди. Мана шу бирёқлама, чекланган муноса-

батга қараб, ўша асарларнинг яхшилиги ёки ёмонлиги хусусида бир нарса дейиш қийин.

Мана, Фарбда ҳозир абсурд театри айниқса машҳур. Абсурд театрининг ўзи абсурд. Сабаби улар ҳаётнинг ўзи абсурд эканлигини исботлаш билан банд. Ҳаёт ҳақидаги тасаввуринг тўғрими, нотўғрими, ифода йўлини топган асар бадиий бўлади.

— "Алишер Навоий" пьесасидаги Хусайн Бойқаро образига келсак, тарихий асар бу справка эмас, — ўз нуқтаи назарини қатъий ифодалайди устоз. — Шунинг учун Хусайн Бойқаро образида тарихий Хусайн Бойқаро сиймосини ахтариш керак эмас. Энди, Хусайн Бойқаро образининг ўша вақтда томошабин талаб қилгандек, истагандек тарихий ҳақиқатга муносиб ижобий эмаслигига сабаб — жанр талаби эканини айтиш лозим.

Дарҳақиқат, бадиий ижод ғоят сирли, мураккаб жараён. Биз ўқувчини ҳам, томошабинни ҳам ўз тасаввур ва тушунчаларимиздаги ҳаётни тушунишга ўргатишимиз керак. Энг муҳими, бадиий адабиёт тарих фанининг такрори эмас. Бадиий адабиёт тарихий воқеаларнинг, муаллифнинг ва шунинг баробарида ўз замонасининг муносабатини билдиради. Олис ўтмиш воқеаларининг бадиий талқинини беради. Муаллиф ўзи яшаган даврнинг фарзанди экан, демак ҳар бир даврнинг маънавий-интеллектуал эҳтиёжлари тарихга бўлган муносабатда ҳам ўз ифодасини топади. Ана шундай ҳолатда муаллифнинг дунёқараши, бадиий маҳорати ўзлигини намоён этади. Замоннинг буюртмаси, ҳукмрон мафкура йўриғи сезилиб туради: аксарият ҳолларда ҳал қилувчи рол ўйнайди.

Бу ерда бир нарсани эътибордан четда қолдириш керак эмас. Яъни, тарих туйғуси, меъёр туйғуси, меъёр масаласи. Тарихий шахслар ҳаётини, олис ўтмиш воқелигини замонавийлаштирмаслик лозим. Акс ҳолда тарихий материал ўзининг ижтимоий-эстетик қимматини йўқотади. Гарчанд, тарих ҳақида гап борса-да, бугунги куннинг нафаси, одамларнинг овози, ижтимоий-сиёсий муҳитнинг ранги шундоққина кўриниб туради. Гарчанд,

қўполроқ бўлса-да, ушбу ҳол, айтайлик, XV аср одамларининг катта стол атрофида жамулжам бўлиб, пивою саmogон ичиб, частушка-лапарлар айтиб ўтиришига ўхшаб кетади.

Тўғри, замона руҳини эътиборга олиш лозим. Ҳалиги таъкидланганидек, Туркия Президенти Инъуну айтганидек, Навоийни мутасаввуф қилиб тасвирлаганда ҳам, улуғ гуманист қилиб кўрсатилганда ҳам, ҳар икки ёндашувда, ҳар икки нуқтаи назарда тарих туйғуси асосий мезон, бош меъёр вазифасини ўтайди. Энди, бир одам чиқиб, Навоийни фақат мутасаввуф қилиб кўрсатса, бу ҳам бирёрқламалиқдир. Тўғри, у мутасаввуф бўлган. Лекин у ёлғиз мутасаввуф бўлмаган-да. Ёки, айтайлик, Навоийни фақат гуманист сифатида кўрсатилса, бу ҳам чекланганлиқдир.

Демак, ушбу жараёндан бир қонуният юзага чиқаётир. Яъни, ўтмишда кечган воқеликнинг бирон-бир қиррасини танлаб олишга ҳақли эканмиз. Ёки ўтмишда ўтган сиймоларнинг бирон қиррасини бош хусусият сифатида танлаб олишга ва унга эътиборни қаратиш ҳуқуқига эга эканмиз. Лекин, шу билан баробар, бошқа қирраларини ҳам инкор эта олмаймиз. Ана шу қирраларнинг турли хусусиятлари, аломатлари тўғрисида ўқувчига, томошабинга тасаввур беришимиз керак. Шундагина ўша бадий асар ўқувчи кўнглига йўл топади. Пишиқ-пухта бўлади.

— Лекин шу билан бирга, — дея давом этади устоз Иззат Султон, — ҳеч қачон, ҳеч бир даврда яратилган тарихий асар ўша ўтмиш воқелигини энг ҳаққоний ва холис акс эттирган асар сифатида даъво қилиши мумкин эмас. Замона тез, муттасил ўзгариб боради. Ўзим гувоҳи бўлиб турибман. Тошкентга биринчи келганимда кўрган нарсам шу бўлгандики, Марказий хиёбонда генерал Черняевга ҳайкал ўрнатилган эди. Маҳобатли от устидаги қиёфаси акс эттирилганди. Инқилобий руҳнинг таъсири шунда бўлгандики, узоқ вақт от ҳайкали ерда йиқилиб ётди. Ҳеч ким йиғиштириб олишга журъат этмаган бўлса керак-да. Орадан анча фурсат ўтиб йиқил-

ган ҳайкалнинг бўлақларию труба чалиб турган ҳарбий-нинг "оёқ-қўллари"ни йиғиштириб олишди.

Кўп ўтмади. Шу жойда Сталиннинг улуғвор ҳайкали қад ростлади. Сталин вафот этгандан кейин, 60-йиллар ўртасида шахсга сифиниш қораланиб, Сталин ҳайкали ҳам йиқитилди. Ўрнида жаҳон ишчи-деҳқонлар ҳаракатининг дохийси Карл Маркс ҳайкали ўрнатилди. Социалистик система барҳам топиб, ўн бешта қардош республикалар мустақил мамлакатларга айлангач, Карл Маркс ҳайкали ўрнида Амир Темурнинг улуғвор ва гўзал ҳайкали кўзларни қувонтира бошлади. Мана, дунёнинг ўз ўтмишига муносабати.

— Шу ўтмиш адабиётда ўз аксини топар экан-да,— муносабатимни билдиришга чоғланаман. — Фалсафада Гегель томонидан айтилган ибратли бир гап бор: "Ҳақиқатни тушуниш, уни англаш тўғри йўлдан бормайди, аксинча, спиралсимон тарзда кечади". Инсоният вужудга келибдики, доимо ҳақиқатнинг атрофида айланади. Ва ҳар бир давр одамлари ўз меҳвари доирасида ҳар гал айланганда, ҳақиқатнинг у ёки бу қиррасини кашф этади. Дунёнинг мағзи, тирикликнинг маъноси, ҳаётнинг боқий гўзаллигини бир чимдим эса-да, англагандек бўлади. Бу -ўша давр одамлари ўз умри бадалида англаб етган ҳақиқатлари. Ана шу босқичларнинг ҳаммаси ўз ранги ва маъноси билан бадиий адабиётда ўз аксини топади.

Дарахтни кесганда, унинг бағрида пайдо бўлган айланаларга эътибор қаратишар экан. Ана шу доираларни саналса, дарахтнинг неча ёшда эканлиги маълум бўлади. Таъбир жоиз бўлса, айтиш мумкинки, ана шу спиралсимон чизиқлар жамиятнинг пешонасидаги ажинлар. Шунга қараб, жамиятнинг ёшини аниқлаш мумкин. Ҳар бир давр авлодининг маънавий эҳтиёжлари ана шу муносабат ва бадиий талқинларнинг моҳиятини белгилаб беради.

Шу билан бирга, ҳар бир даврнинг авлоддан-авлодга ўтадиган боқий маънавий-интеллектуал қадриятлари бўлади. Ҳақиқат турибди-да, ўртада. Даврдан даврга ўтадиган

адабий қадриятлар мағзини эса, ўша давр авлоди англаб етган ҳақиқатлар ташкил этади. Ҳар даврда аниқланган ҳақиқатларнинг маълум бир қисми инсониятнинг маънавий хазинасига қўшилади.

— Мана шу қонуниятлар адабиётдан ҳоли эмас, — дейди Иззат Султон ўз табиатига монанд назарий умумлашма хулосаларга бериларкан. — Бадиий адабиётнинг ҳам мағиз-мағизини белгилайди. Мана, жанр масаласини олайлик. Ўқиш учун пьесалар бор, саҳналаштириш учун асарлар ёзилади. Ўқиш учун ёзилган пьесани ҳам қиссага ёки романга ўхшатиб ёзиш мумкин. Мана, Достоевскийни олайлик. Диалоглар асосига қурилган романи ўқишга мўлжалланган. Лекин саҳнага қўйиш учун у фақат кўримлилик хусусиятларига эга бўлиши керак. Бу ерда фарқ нимада? Фарқи шундаки, романдаги қаҳрамонлар фикрласа, драмадаги қаҳрамонлар мушоҳада юритишдан аввал ҳаракат қилади. Хатти-ҳаракати билан онги-руҳиятини, кўнглини намоён эта боради.

Чунки спектакл — бу томоша. Саҳнадаги воқеаларни томоша қилишимиз керак. Томоша қилиб туриб фикрлашимиз зарур. Ҳаракатсиз, томошасиз фикрлашимиз сувсиз чўмилишдек бир гап. Улар бир қилиқдан иккинчисига, сўнгра учинчи ва тўртинчи қилиқларга ўтиб боришлари керак. Бугун хотинини яхши кўриши керак; эртага ўртада жанжал чиқиб, қўйиб юбориши ва яна индинига, агар можаро давом этаверса, сўйиб юбориши керак. Бизнинг кўз олдимизда тўхтовсиз қадамлар босилиши керак. Ҳаракатлар мантиқан бир-бирини асослагани ҳолда, бир-бирининг табиатини ҳам кўрсата бориши лозим.

Ўқиш учун ёзилган пьесаларни ҳам саҳналаштириш мумкин. Фақат бунинг учун режиссёрнинг саҳнавий талқинлари бадиий асарнинг фалсафий мағзини ёрқин очадиган бўлиши керак. Негаки, режиссёр қаҳрамонлар онгидаги фикрларни хатти-ҳаракатларга айлантиради. Драманинг спецификаси шундан иборатки, у тинмай хатти-ҳаракатдан нафас олади. Шу хусусда В.Г.Белинский: "Одамларнинг тақдирида нимаики бўлса, бизнинг кўз олдимиздан ўтиши керак", — дейди. Қандайдир бир

қисми ўтмиш бўлиши мумкин. Ўтмишда "дум" бўлиши мумкин. Айтайлик, бир одам турмадан чиққан бўлсин. В.Шукшиннинг киноси ҳам бор-ку, "Қизил бодрезак" деган. Унинг қаҳрамони қамоқдан чиқиб келади. Ҳаёти-ни қайтадан бошлайди. Шунга ўхшаш.

Кино қаҳрамони қамоқдан чиқиб келади. Ўзининг айбсиз айбдорга айланишида сабабчи бўлганлар, бирга жиноят содир этганлар ундан ўч олади. Ўлдириб кетади. Бу ерда ҳам, гарчанд қамоқда эса-да, ҳаётининг бир бўлаги қолган. Ўша қисм умрининг келгусидаги жараён-ларига ҳам таъсир кўрсатиб туради. Қаҳрамон ўз ўтмиши билан курашда ҳалок бўлади.

Яна бир асар. Қаҳрамон бугун қамоқдан чиқиб келади. Қамоқхона кийимида. Эртага эса, башанг кийиниб олган. Уни ўғирлаб олганми, сотиб олганми, автор бунга изоҳ бермайди. Шунақа, қаҳрамон гарчанд, ўз ўтмишини яширса-да, барибир у қаҳрамоннинг юриш-туришига, яшаш тарзига ўз таъсирини ўтказар экан.

Шунинг учун пьесани ўқиш ва саҳналаштиришга мўлжалланган хилларини жанр спецификаси нуқтаи назаридан эътиборга олмаслик мумкин эмас. Жанр табиати энг муҳим. Масалан, Шекспир трагедияларида асосий қаҳрамонларнинг ҳаммаси асар хотимасида ўлиши керак. Бу — фожеанинг жанр табиати.

Мендан кўп марта сўрашадик, ўзингиз асарларингиздан қаноат ҳосил қиласизми, йўқми, деб. Бу саволга икки хил жавоб бериш мумкин. Хусусан, кўзга кўринган драматург, хизмат кўрсатган санъат арбоби унвонини оқлайдиган бўлсам, асарларимни "яхши", дейишим керак. Ва лекин, самимий, сидқидилдан айтадиган бўлсам, ҳеч қайси асарим ўзимни қаноатлантирмайди.

Тўғри, ҳар бир асар — бир фарзанддек гап. Ҳар бирида ўзига хос ижобий томонларни кўраман. Масалан, "Алишер Навоий", "Имон", "Номаълум киши" ва ҳоказо, уларнинг ҳар биридаги ижобий фазилатлар саҳнада кўпроқ яшаб келаётганлигини таъминлаётган омиллардан бўлса керак. Лекин ҳеч бири юз фоиз қаноатлантирмайди.

Хусусан, "Алишер Навоий" пьесасини олиб кўрай-

лик. Гарчанд, эллик йилдан бери саҳнадан тушмай келишига қарамай, қайсидир жиҳатларидан барибир кўнглим тўлмайди. У соф драма эмас, аксинча. Драматик поэма. Хўш, бундан нима зиён кўради? Поэма бўлгандан кейин унинг ишонтириш шарти пасаяди. Ҳиссиёт кўп-да. Алишер Навоийнинг шундай бир вазиятда гапираётганлигини биласиз; лекин ифода ўша ҳиссий-эмоционал поэтик йўсинда бўлганлиги учун реалистик таъсир кучини, ишонувчанлигини камайтиради. Бу нарсани бир неча марта синаб. синовдан ўтказганман ва ишонч ҳосил ҳам қилганман.

Ҳалил Раҳматуллин деган академик бор эди. Москва Давлат Университети профессори, икки марта Давлат мукофотини олган. Меҳнат қаҳрамони эди. Шуни бир неча марта таклиф қилиб, спектаклларга олиб борган эдим. Бир мактабда ўқиган эдик. Спектаклнинг бошидан охиригача ҳаяжонланиб ўтирди. Кейин, "Шу гапларнинг ҳаммаси тўғрими?", деб сўради. Яъни, саҳнадаги ҳаёт — воқеликнинг поэтик қайта ишланган бир шакли эканлигини билиб туриб, яна ҳаётнинг ўзи эмаслигига ҳам шубҳа туғилади-да.

Демак, поэтик шаклнинг ортиқ даражада истифодаси натижасида драматик элемент, ҳаётийлик элементи сусайган. Гўё биз тайёр бир темага дoston айтаётгандекмиз; драма драматик дostonга айланган. Агар шуни ёзиш керак бўлса, ҳозир ўша пардадан, оҳангдан, тональностдан тушган бўлардим.

Демак, драматизмда поэтик, лирик линиянинг меъри сақланиши лозимлигини тушунибман-да. Лирик оҳанг меъри сақланмаса, асар драмадан чиқиб, поэмага айланиб қоларкан. Жанр доирасидан чиқиб кетилар эканда. Ҳудди шундай кам-кўстларни ҳар бир асаримдан топишим мумкин.

Яна бир кўнглимга яқин "Номаълум киши" асарим. Унда халқпарвар, халқ қаҳрамони Номознинг кураши тарихини, жасоратларини кўрсатиш бош муддао эмас. Гарчанд унинг ҳаёти ва тақдиридаги адолатпарварлик биринчи планда турса ҳам, бош мақсад ўзгача эди. Яъни,

Номозлар ўлса ҳам халқнинг адолат учун кураши абадий, у ўлмайди; халқнинг бахтини барқарор этувчи миллатпарвар кучлар ҳамиша уйғоқ, ҳамиша тирик, деган гоё. Шунинг учун Номоз ўлаётиб, мен асл Номоз эмасман, у эл орасида, у йўлда келаяпти, дейди. Асл Номоз халқнинг ичида дейди.

Энди "Имон" пьесаси хусусида. Асар йигирма беш йил саҳнадан тушмади. Масалан, қўлёманинг ўғил томонидан яшириб қўйилиши — бу аслида автор томонидан беркитиб қўйилиши демакдир. Бу нарсани атайин автор қилганлиги сезилиб туради. Ваҳоланки, у сира сезилмаслиги керак эди. Қўлёмани юзага чиқарилмай туриши фақат муаллифнинг иродаси эканлигини пайқаш қийин эмас. У, аслида, муаллифнинг эмас, персонажларнинг иродаси сифатида намоён бўлиши керак. Бадиият шуни тақозо этади. Демак, яна ўша ишонч элементи кучайтирилиши лозим. Ҳар бир асардан шу хилдаги кўнгил тўлмаган кемтикларни топиш мумкин. Ҳамма асаримда бу нарса истаганча бор.

Лекин адабиётшунослик томонидан кам баҳоланган, бироқ ўзим учун қадрли бўлган "Донишманднинг ёшлиги" пьесам бор. Танқидчилик уни қадрламади. Ёшлар-ўсмирлар театрида қўйилганлиги боисми, эътибор кам бўлди. Асарда яхши бир фикр айтилган. Улуғ олимнинг кредоси нима, деб сўралганда, ҳар бир инсон аввало инсониятга, сўнгра эса ўзига мансуб, деб жавоб беради. У Ибн Синонинг 20-25 ёшлик даври воқеаларига бағишланган. Бухородан Урганчга кетаётиб, Нисо шаҳрида вабо касали пайдо бўлганлиги, қаттиқ хуруж қилаётганлиги ҳақидаги хабарни эшитиб қолади. Вабодан одамлар қочаётган бир пайтда Ибн Сино Нисога йўлини буради. Аввало, нияти одамларга ёрдам бериш, муолажа қилиш. Иккинчидан, вабо касали ўзи нима, деган саволга жавоб топиш эди. Ибн Синодаги илмий қизиқиш ҳар қандай шахсий истак ва майллардан юқори туради.

Бу, назаримда, ҳар бир асардан кейингисига ўтилганда муаллиф ҳам фикран, ҳам эмоционал жиҳатдан ўсиб борса керак. Яъни, маҳорат ортади.

Бу нарсани илмий ишда ҳам синадим. Евгений Эдуардович Бертельс илмий раҳбарим эди. У банкетда бўлмади. Орадан уч-турт ой ўтгандан кейин бир-икки шиша кўтариб уйига бордим. Ҳийла ичкиликдан татиб, майшат қилдик. Шунда: "Ёш доктор ўзини қандай ҳис этапти", деб сўраб қолди Евгений Эдуардович. "Ёмон, — дедим. — Диссертация ёқлашга ёқланди-ю, лекин уни қандай ёзиш кераклигини энди ҳис этипман, англаяпман". "Бу яхши аломат, — деди Евгений Эдуардович, — бу нарса сизнинг ҳақиқий фан доктори эканлигингизни кўрсатади".

Одам ўзининг аввалги ишларидан, ўтмишдан қаноатланмаслиги, янги кашфиётлар, янги асарлар яратишга иштиёқмандлиги табиатидаги, илмий шахсиятидаги ёруғ хусусиятлардан бири бўлса керак. "Бундан кўра гўзалроқ бир асар ёзай, бундан кўра мукамалроқ асар яратай", деган ижодга доимий чанқоқлик. Ижодга ҳамиша ташналик ижодкорликнинг бош белгиси, аслида. Мен бир фан докторини биламан. У докторлик диссертациясини ёқлади-ю, ғирт оми бўлди-қолди. Ҳеч нарса ўқимай, ўрганмай қўйди. Сабаби, боя айтганимдек, маънавий эҳтиёжи йўқ маънавий зарурияти йўқ.

Мана шу эҳтиёж, заруриятни кўнгилдаги нурга қиёс этгулик. Кўнгилда зиё бор экан, эҳтиёж сўнмайди. Одамларни маърифатли қилиш иштиёқи, ўз кўнглини ҳам янада маърифатли эта билиш зарурияти ижодкорнинг, шахсининг яшаш тарзига, тириклик тарзига айлансагина, эл-юрт назарига молик бирон эйтиборли, назаркарда асар ярата олади. Бу, ижоднинг ёзилмаган бош қонуни. Агар, мабодо, Ойбекдан ўз асарларингиздан қаноат ҳосил қиласизми, деб сўралса, қандай жавоб бериши мумкин эди? Гарчанд ўзим ундан сўрамаганман; лекин қаноат ҳосил қилмаган бўлса керак, деб ўйлайман, ҳатто "Навоий" романидан ҳам.

Шунинг учун бир нарсадан кўрқаман. Ёзилган асарларни идеаллаштирмаслигимиз керак. Ёзилган мавзуларда ҳам бошқалар янги асар ёзиши учун имконият бериш керак. Масалан, одамлар ўйлайдики, Ойбекдек бир адиб

Навоий ҳақида асар ёзибди; энди, ундан ўтказиб бир нарса ёзиш қийин. Қогоз қоралашнинг ҳожати йўқ, деб ўйлашади. Бу, назаримда, қисқа ва қалта фикрлаш оқиба-тидан. Ваҳоланки, Алишер Навоий ҳақидаги тасаввур ва тушунчаларимиз ниҳоятда бойиди, кенгайиб кетди. Шунинг учун ҳам Навоий шахсияти ва дунёқарашининг янги-янги қирраларини ёритишга қаратилган янги асарлар яратилишига халқимиз илҳақ. Бу бир.

Иккинчидан, давр бошқа, талаблар ва эҳтиёжлар, ўқувчилар бошқа. Ундан ташқари, санъатнинг санъат турларига таъсири ҳам ортиб борапти. Хусусан, кино таъсирида бўлса керак, шубҳасиз, театрларимиздаги спектакллар ҳам қисқа, ихчам ва мўъжаз бўлиб қолди. Авваллари беш актли пьесалар бўларди. Икки-уч марта танаффусга чиқиб келинарди. Ҳозир ким кўради дей-сиз беш пардали пьесаларни. Ҳозир пьесалар бир та-наффусли бўлиши ёки умуман танаффуссиз якунига етиши лозим.

Демак, драманинг жанр табиатида кескин ўзгариш-лар кечаяпти. Ҳозир, оммавий санъат — кинонинг таъ-сири барча жанрлар таркибига ўзгаришлар олиб келаяп-ти. Кино ва телевидение драматургияси ҳақида алоҳида тадқиқотлар яратилиши керак. Ва шу билан баробар, ўтмишга мурожаат этилган, бадиий ўрганилган мавзу-ларга бугунги кун эҳтиёжлари нуқтаи назаридан қай-тиш, қайтадан унинг янги жиҳатларини бадиий ўзлаш-тириш лозим.

Шу муносабат билан бир нарса эсимга тушади. Бир киши кашф этган янги образни иккинчи киши давом эттириши қийин. Ойбекнинг "Қутлуғ қон" романидаги Йўлчи образини давом эттириб, бир нарса ёзмоқчи бўлдим. Ойбек домла, "Йўқ керакмас", деди. "Мен сиз-дай ёзолмайман. Лекин янги ҳаётий шароитдаги Йўлчи образининг давоми тариқасида бўлса", десам, "Йўқ мум-кин эмас. Керак эмас", деди кескин равишда Ойбек. Кейинроқ англадимки, бунинг кераги йўқ экан. Нега-ки, агар Йўлчи образини ўзим яратган бўлсам ва уни давом эттирсам, бошқа гап. Йўлчини Ойбек яратган-да.

Бадиий ижодда бу хилдаги тажрибалар бор. Мана, "Унесенное ветром" – "Шамоллар олиб қочган" асарини муаллиф розилиги билан бошқалар давом эттирган. Биринчи асар – бу биринчи олий нафас, у – кашфиёт. Кейинги бошқа муаллифлар томонидан давом эттирилган вариантлари, кўринишлари эса, шўрванинг шўрвасидек бир гап.

Энди, бошқа бирон-бир автор Ойбекнинг образини яратиб кўрсин-чи. "Ўткан кунлар"ни бошқа ёзувчи давом эттириб ёзса, у Абдулла Қодирий романичалик бадиий қувват ва ҳиссий-эмоционал таъсир кучига эга бўлармикан? Чунки бизнинг онгимизни, тафаккуримизни Абдулла Қодирийнинг Отабеги ва унинг ёруғ чехраси эгаллаган. Энди, уни ситиб чиқариш учун эса, жудаям катта куч керакки, у нарса борми-йўқми, билмадим.

Устоз Иззат Султоннинг ғоятда маъноли, нодир фактларга, ўғитларга бой бу суҳбатидан шундай хулосалар чиқаришимиз мумкин: Ижод сирли, сеҳрли жараён. Умуман, бадиий асар уч нарсанинг маҳсули экан. Биринчиси – талант, иккинчиси – меҳнат, учинчиси – омад.

Саволлар ва топшириқлар:

1. Драмага Абдулла Қодирий ҳаётининг қайси даври асос қилиб олинган?

2. Асар жанри ёзувчининг ижоди мотивлари ва ҳаёти фактлари асосида ёзилган драматик ривоят, деб белгиланган. Жанр табиатини тушунтириб беринг.

3. Тарих нима, бошдан кечган ўтмишми, хотираларми ёки миллат ва Ватан тақдири билан боғлиқ ижтимоий маъно касб этган воқеа-ҳодисалар силсиласими?

4. Халқ тарихи, миллат ўтмиши, буюк сиймолар тақдирини ўрганиш зарурати қандай омилларда кўринади?

5. Маънавий-ахлоқий эҳтиёж, маънавий-интеллектуал қадриятлар, деганда нималарни тушунасиз?

6. Абдулла Қодирий ҳаёти ва "Ўткан кунлар" романи пьеса мундарижасига қай тариқа сингдирилган?

7. Пьеса мазмунини сўзлаб беринг. Яна бадиий талқин хусусиятларига ҳам ўз муносабатингизни билдиринг.

Адабиётлар:

Абдулла Қодирий. Ўткан кунлар. Меҳробдан чаён. Рўмонлар. Т, 1994.

Иззат Султон. "Абдулла Қодирийнинг ўтган кунлари" пьеса.

Иззат Султон. Баҳовуддин Нақшбанд абадияти. Т., 1994.

Иззат Султон. Навоийнинг қалб дафтари. Т, 1969.

Гегель. Философия истории. Соч. т. VIII. М.-Л., 1935.

Гердер. Идеи к философии истории человечества. М., 1977.

Коллингвуд. Человеческая природа и человеческая история. Предмет истории. История и свобода. В кн.: "Идея истории". М., 1980. с. 195-321.

Иззат Султон. Тарих ва замонавийлик. "Гулистон" ж. 1981, 1-сон, 17-19-бетлар.

ХОТИМА ЎРНИДА

Устоз Иззат Султон асарларининг, ижодий меросининг ўзбек адабиёти тараққиётида тутган ўрни ва аҳамияти нечоғлик нуфузли эканлигини ҳис этиши учун XX аср классикасини бир қур эслаш ўринли бўлса керак. Устознинг изланишлари асосан, саҳна маданияти, кино санъати, адабиёт илми йўналишларини қамраб олади. "Алишер Навоий" (Уйғун билан ҳамкорликда яратилган), "Имон", "Кўрмайин босдим тиканни", "Номаълум киши" пьесалари, "Шоир қалби" опера-либреттоси, "Фидойи", "Қақнус", "Донишманднинг ёшлиги", "Ойдин кеча асирлигида", "Янги одамлар" саҳна асарлари, олий ўқув юртлари учун яратилган "Адабиёт назарияси" дарслиги, "Навоийнинг қалб дафтари" тадқиқоти, мумтоз адабиётимиз, XX аср бадиий-эстетик тафаккур тараққиётига бағишланган адабий-танқидий мақолалари, Абдулла Қодирий, Фитрат, Чўлпон, Ҳамза, Ойбек, Фафур Фулом, Абдулла Қаҳҳор, Чехов, Толстой, Пушкин, Достоевский ва ҳ.к. бадиий сўз усталари, сеҳргарлари хусусидаги мақолалари ўзининг илмий-назарий қувватига, салоҳиятига кўра XX аср бадиий маданиятида салмоқли ўрин тутади.

Энди, устоз эстетикасидаги реализм концепцияси, адабиётимизнинг ижодий методи, олис мозийни ва тарихий шахслар тақдирини бадиий тадқиқ этиши принциплари, тарих ва замонавийлик, ўзбек драматургиясининг ривожланиш хусусиятларига бағишланган тадқиқотлари илмий-назарий тафаккуримиз ривожда алоҳида саҳифани ташиқ қилади. Устоз Иззат Султон мумтоз адабиётимизни, халқ оғзаки ижодини, XX аср бадиий сўз маданияти, жаҳон адабиётини ниҳоятда нозик, фасоҳатли, заковатли билимдони эди. Шарқ ва Ғарб бадиий маданиятлари

синтезини бирдек ўзида мужассамлаштирган устози Фитрат, Ойбек, Фафур Фулом, Уйғун, Абдулла Қаҳҳор, Мақсуд Шайхзода сингари улкан адибларимиз қаторидан муносиб ўрин олган аллома санъаткор ҳисобланади.

XX аср драматургиямиз тарихини қайта эслайдиган, саҳифаларига кўз югуртирадиган бўлсак, Фитратнинг "Ўғузхон", "Хинд ихтилочилари", "Абулфайзхон", "Темур сағанаси", "Шайтоннинг тангрига исёни", "Чин севиш" драмалари, Ҳамзанинг "Майсаранинг иши", "Бой ила хизматчи", "Заҳарли ҳаёт ёхуд ишқ қурбонлари", "Ўч", "Тухматчилар жазоси", Баҳром Раҳмоновнинг "Юрак сирлари", Ойбекнинг "Маҳмуд Таробий", Ҳ.Олимжоннинг "Муқанна", Уйғуннинг "Абу Райҳон Беруний", Мақсуд Шайхзоданинг "Мирзо Улуғбек", "Жалолиддин Манғуберди" трагедиялари, Абдулла Қаҳҳорнинг "Оғриқ тишлар", "Тобутдан товуш", "Шохи сўзана" ("Янги ер"), пьесалари, Саид Аҳмад, Шукрулло, Ҳ.Фулом, Р.Бобожон саҳна асарлари, Э.Воҳидовнинг "Олтин девор", Абдулла Ориповнинг "Соҳибқирон", Ш.Бошбековнинг "Темир хотин", Ш.Холмирзаевнинг "Қора камар" драмалари ўзбек саҳна адабиётининг классикасини ташкил этади.

Устоз Иззат Султон асарлари қандай хислат-хусусиятлари билан ушбу силсиладан ўрин олади:

Биринчидан, бадиий адабиётнинг бош вазифаси инсонни улуғлаш, инсонни ҳимоя қилиш ва инсон манфаатларига хизмат қилиш, деган гуманистик инсонпарварлик ғоялари билан файзли ўрин тутади.

Иккинчидан, инсоннинг ўзи беназир, бебаҳо қадрият. Инсоннинг ақлий, маънавий-интеллектуал салоҳияти башарий аҳамиятга эга бўлган ноёб қадрият. Адиб драмаларида инсонпарварлик ғоялари башарий қадриятлар билан уйғунликда, боғлиқликда ёритилади.

Биргина "Алишер Навоий" драмасини оладиган, кузатадиган бўлсак, у элик йилдан ортиқ давр мобайнида саҳнамаизни безаб келаятганлиги бежиз эмас.

Учинчидан, ҳаётга, гўзалликка муҳаббат адиб асарларида бадиий-эстетик меъзон сифатида бўй кўрсатади, намоён бўлади.

Тўртинчидан, устоз драмаларида гуманизм ва ахлоқ — халқимизнинг маънавий-интеллектуал имкониятларини акс эттирувчи бош омил сифатида кўрсатилади ва улар халқимизнинг бадиий-эстетик дидини ўстиришига, ахлоқий маданиятини юксалтиришига хизмат қилади.

МУНДАРИЖА

Муаллифдан	3
Муқаддима	5

ИЖОДКОР ШАХСИ

Болалик боғларидан тақдир сўқмоқларига	13
Эстетик онгнинг шаклланиши ва бадиий туйғу эврилишлари	38

БАДИЙ ҒОЯНИНГ ТАРЖИМАИ ҲОЛИ

"Алишер Навоий" драмасининг яратилиш тарихидан	76
"Имон" пьесасининг саҳна талқинлари	104
"Ойдин кеча асирлигида". Маънавий-ахлоқий масала қирралари	134
"Қақнус". Ҳаёт ҳақиқати ва бадиий тўқима	164
Иззат Султоннинг адабий-эстетик қарашларига оид	174
Тонглар ёруғлик энагаси	195
"Абдулла Қодирийнинг ўтган кунлари". Ижодкорнинг ғоявий-эстетик муносабати ва мозийни бадиий ўрганиш хусусиятлари	212
Хотима ўрнида	259

Қайдлар учун

Илмий-адабий нашр
Нўъмон Раҳимжонов

Бадий асар биографияси

Ўқув қўлланма

Нашриёт муҳаррири:

М.Содиқова

Бадий муҳаррир:

И.Саид

Техник муҳаррир:

М.Обидова

Саҳифаловчи:

М.Раҳимжонов

Нашриёт рақами: з-057

Босишга рухсат этилди: 02.04.2008 й.

Босмахонага топширилди: 03.03.2008 й.

Бичими: 84x104 ¹/₃₂. Ҳисоб-нашриёт табоғи: 13.

Босма табоғи: 16. Адади: 1000 нусха.

57-буюртма.

Баҳоси келишилган нарҳда.

Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси
«ФАН» нашриёти: 100170, Тошкент, И. Мўминов кўчаси, 9-уй.

«Нур полиграф» МЧЖ босмахонасида чоп этилди.
Тошкент ш., З. Қобулов кўчаси, 19-уй.